ΧΡΥΣΗΣ ΠΕΛΕΚΙΔΗΣ
Καθηγητής Φιλοσοφικής Σχολής
Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ
ΩΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΩΝ ΠΕΡΣΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 1985

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΩΣ ΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΩΝ ΠΕΡΣΙΚΩΝ ΠΟΛΕΜΩΝ

(Κατά τίς παραδόσεις
τοῦ καθηγητῆ Χ.Πελεκίδη)

ΓΙΑΝΝΙΝΑ 1987

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Εἶναι πολύ δύσκολο, ἄν ὄχι ἀκατόρθωτο, νά ἐκθέση κανείς σέ ἕνα σχετικά μικρό ἀριθμό σελίδων σχεδόν δύο χιλιετίες τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἱστορίας καί μάλιστα δίνοντας τή σημασία πού ταιριάζει στούς πολιτικούς θεσμούς καί στόν πολιτισμό. Ὑπάρχουν ἀσφαλῶς πολλές ἀρχαῖες ἑλληνικές ἱστορίες πού ἔχουν ἐπιδιώξει τήν πραγμάτωση αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ, ἀλλά πρόκειται συνήθως γιά πολύτομα σοφά συγγράμματα μέ πληρότητα καί ἐνημέρωση, γραμμένα σέ ξένες γλῶσσες, πού δύσκολα μποροῦν νά χρησιμεύσουν γιά μιά πρώτη μύηση στήν ἀρχαία ἑλληνική ἱστορία καί γιά μιά προετοιμασία σέ ἐξετάσεις πανεπιστημιακοῦ ἐπιπέδου, γιά τίς ὁποῖες ὁ φοιτητής διαθέτει ἕνα σχετικά περιορισμένο χρόνο.

Στίς σημειώσεις αὐτές καταβάλλεται κάθε προσπάθεια νά δοθῆ μιά πιστή γενικά εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καί νά προσφερθοῦν οἱ ἀπαραίτητες γενικές καί εἰδικές γνώσεις, ἐλεγμένες καί ἐξακριβωμένες, ὥστε νά ἀντικατοπτρίζουν τή σημερινή κατάσταση τῆς ἐπιστήμης. Γιά νά ἐπιτευχθῆ τό ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα ἦταν ἀνάγκη νά θυσιασθοῦν καί νά παραλειφθοῦν πολλά ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα καί πολλές ἰδιαίτερα οὐσιαστικές ἤ διαφωτιστικές λεπτομέρειες, γιατί οἱ παραδόσεις αὐτές προορίζονται γιά φοιτητές, πού ἀρχίζουν τίς ἱστορικές σπουδές τους καί πού ἔχουν συνήθως μόνο μερικές γνώσεις, συχνά ἀσυνεχεῖς, ἀπό τίς σπουδές τους στή Μέση Ἐκπαίδευση· ἑπομένως ἔπρεπε χωρίς δισταγμό νά δοθῆ ἀπόλυτη προτεραιότητα σέ βασικές γνώσεις καί νά καταβληθῆ ἐπίσης κάθε προσπάθεια γιά νά γίνη προσιτός καί οἰκεῖος αὐτός ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός πολιτισμός, στόν ὁποῖο βασίζεται πάντοτε ἡ παιδεία μας, ἡ παράδοσή μας καί ὁ λαϊκός πολιτισμός μας, ὅσο κι ἄν σήμερα καταβάλλονται ἀπό πολλές μεριές προσπάθειες, συχνά γιά ἀντίθετους λόγους, νά ἀποκοποῦμε ἀπό τίς ἐθνικές μας ρίζες.

Γιά νά γίνη πιό σαφής ἡ ἱστορική ἐξέλιξη καί πιό εὔκολος στήν προσέγγισή του ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικός πολιτισμός, ἦταν συχνά ἀνάγκη, χωρίς νά παραβλεφθῆ ἡ χρονολογική διαδοχή τῶν γεγονότων, νά ἐξετάζωνται μερικά προβλήματα εἰδολογικά, δηλ. κατά θεματικές ἑνότητες. Ἔτσι εἶναι ἀναπόφευκτο ὁρισμένα γεγονότα ἤ θέματα νά ἀναφέρωνται περισσότερες ἀπό μιά φορές μέσα σέ διαφορετικά πλαίσια. Ὅμως οἱ ἐπικαλύψεις ἤ οἱ ἐπαναλήψεις αὐτές εἶναι χρήσιμες τόσο στή μεθοδική παρουσίαση καί στήν κατανόηση ὅσο καί στήν ἐμπέδωση συχνά βασικῶν γνώσεων.

Ἡ μελέτη αὐτῶν τῶν σημειώσεων δέν ἀπαλλάσσει τόν εὐσυνείδητο μελετητή ἀπό τή φροντίδα νά συμβουλευθῆ καί ἄλλα βιβλία· ὡς πρίν ἀπό λίγα χρόνια ἦταν

ἀδύνατο νά χρησιμοποιήση κανείς βασικά ἐγχειρίδια 'Αρχαίας 'Ελληνικῆς 'Ιστορίας, ἄν δέν γνώριζε ξένες γλῶσσες' σήμερα ὅμως ἔχουν μεταφρασθῆ μερικά ἀπό αὐτά: οἱ ἱστορίες τῆς 'Αρχαίας 'Ελλάδας τοῦ Ulrich WILCKEN, τοῦ Hermann BENGTSON, τῶν J.B.BURY καί Russell MEIGGS, καθώς καί τῶν G.W.BOTSFORD καί C.A. ROBINSON. Ἔχει μεταφρασθῆ ἐπίσης ἡ τετράτομη ἱστορία τοῦ Gustave GLOTZ, πολύτιμο ἐγχειρίδιο πού χάνει ὅμως δυστυχῶς ἕνα μεγάλο μέρος τῆς ἀξίας του στή μετάφραση, γιατί ἔχουν παραλειφθῆ οἱ σημειώσεις (μέ τίς παραπομπές στίς ἀρχαῖες πηγές καί στή βιβλιογραφία). Τέλος τή σημερινή κατάσταση τῆς ἔρευνας ἀντιπροσωπεύουν οἱ τόμοι Α'-ΣΤ' τῆς 'Ιστορίας τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους τῆς 'Εκδοτικῆς 'Αθηνῶν. Γραμμένοι ἀπό μιά πλειάδα 'Ελλήνων καί ξένων ἱστορικῶν, δίνουν τήν πληρέστερη σήμερα σύνθεση' ὡστόσο δέν εἶναι κατάλληλο βοήθημα γιά μιά πρώτη μύηση, ἀλλά μᾶλλον γιά μιά βαθύτερη γνώση ἑνός συγκεκριμένου προβλήματος καί ἔχουν τό μεγάλο μειονέκτημα – βασικό γιά ἕνα ἐπιστημονικό σύγγραμμα – νά μή παραπέμπουν στίς ἀρχαῖες πηγές καί στή βιβλιογραφία.

Γιάννινα. Δεκέμβριος 1984 Χ.Π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Βασικά βοηθήματα

H.Bengtson, 'Ιστορία τῆς 'Αρχαίας 'Ελλάδος, μετάφραση 'Ανδρέα Γαβρίλη ἀπό τήν 4η ἔκδοση), 'Αθήνα 1979.

Botsford καί Robinson, 'Αρχαία 'Ελληνική 'Ιστορία (μετάφραση Σ.Τσιτσώνη), 'Αθήνα 1977.

B.Bury - Russell Meiggs, 'Ιστορία τῆς 'Αρχαίας 'Ελλάδος (μετάφραση ἀπό τήν 4η ἔκδ. σέ τρεῖς τόμους), 'Αθήνα 1977.

U.Wilcken, 'Αρχαία 'Ελληνική 'Ιστορία (ἔκδ. 9η, μετάφραση 'Ιω. Τουλουμάκου), Αθήνα 1976

Β. Μεγάλες ἱστορικές συνθέσεις

K.J.Beloch, Griechische Geschichte (φθάνει ὥς τό 217 π.Χ.), τόμ. I-IV, 2η ἔκδ., Στρασβοῦργο / Βερολίνο 1912-1927.

G.Busolt, Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia (πού φθάνει ὅμως ὥς τό 404 π.Χ.), τόμ. I-III, 2η ἔκδ., Gotha 1893-1904.

Cambridge Ancient History, ἐκδ. ἀπό τούς I.B.Bury, S.A.Cock, F.E.Adcock καί M.P.Charlesworth, 12 τόμοι, 1924-1939 (ἔχουν ἤδη κυκλοφορήσει τόμοι τῆς 2ης ἔκδ.).

G.Glotz - R.Roussel - R.Cohen, Histoire Grecque, τ. I-IV_1, Παρίσι 1925--1938 (φθάνει ὥς τό 280 'Ελλ. μετάφραση χωρίς τίς σημειώσεις ἀπό τόν Τ. Τσαβέα).

Eduard Meyer, Geschichte des Altertums, I-V (σέ 8 μέρη), 1η ἔκδ., Στουτγάρδη 1884-1902 (φθάνει ὥς τά μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.). Ὅλοι οἱ τόμοι ἔχουν ἐκδοθῆ σέ διάφορες ἐκδόσεις· τελική ἀνατύπωση, Στουτγάρδη 1953-1958 μέ ἐπιμέλεια τοῦ Hans Erich Stier.

'Ιστορία τοῦ 'Ελληνικοῦ Ἔθνους (συντομ. ΙΕΕ) τῆς 'Εκδοτικῆς 'Αθηνῶν, τόμ. Α-ΣΤ, 'Αθήνα 1971-1976.

I. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ

Γύρω ἀπό τή Μεσόγειο θάλασσα καί μάλιστα στό ἀνατολικό της τμῆμα μέ κέντρο τό Αἰγαῖο καί τό Λιβυκό πέλαγος ἐμφανίστηκαν καί ἔδρασαν οἱ παλαιότεροι λαοί, ἀναπτύχθηκαν οἱ ἀρχαιότεροι πολιτισμοί, δημιουργήθηκαν οἱ παλαιότερες ἀνθρώπινες κοινωνίες πού εἶναι γνωστές ἀπό τήν ἱστορία. Στίς χῶρες πού πλαισιώνουν τήν Ἀνατολική Μεσόγειο, τήν Ἑλλάδα μέ τά νησιά της, τήν Μικρά Ἀσία, τήν Συρία, Φοινίκη, Παλαιστίνη, Αἴγυπτο καί Λιβύη, καθώς καί στήν περιοχή τῆς Εὔφορης Ἡμισελήνου, πού προεκτείνει κατά κάποιο τρόπο τήν μεσογειακή ζώνη ὥς τόν Περσικό κόλπο, μετανάστευσαν καί ἐγκαταστάθηκαν φυλές καί λαοί πού κατοικοῦσαν στίς κρύες καί ἀφιλόξενες χῶρες τοῦ Βορρᾶ καί στίς ἄνυδρες, τροπικές ἐρήμους τοῦ Νότου (Ἀραβία). Τό εὔφορο κλίμα τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου καί τῆς Πρόσω Ἀσίας ἦταν τό πιό κατάλληλο γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ἀνθρώπινων κοινωνιῶν. Καμιά ἄλλη περιοχή τῶν τριῶν ἠπείρων τοῦ ἀρχαίου κόσμου δέν παρουσίαζε τόσα πλεονεκτήματα.

Οἱ Ἕλληνες ἐγκαταστάθηκαν στό νοτιότερο τμῆμα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου ἤδη στίς ἀρχές τῆς 2ης π.Χ. χιλιετίας καί νωρίς ἐπεκτάθηκαν καί στά δυτικά παράλια τῆς Μ. Ἀσίας. Ἡ γνώση τοῦ χώρου μέσα στόν ὁποῖο ἔζησαν καί δημιούργησαν τόν πολιτισμό τους εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τή μελέτη τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας.

Ὁ χῶρος αὐτός περιλάμβανε ἀρχικά τήν Ἑλλάδα καί τήν παράλια ζώνη τῆς Μ. Ἀσίας καί εἶχε τό κέντρο τοῦ βάρους στό Αἰγαῖο. Ὁ Αἰγαιακόςχῶρος ἀποτελεῖ ἕνα σύνολο τόσο ἀπό ἱστορική ὅσο καί ἀπό γεωγραφική ἄποψη.

Πράγματι ἡ διάκριση ἀνάμεσα στήν Ἠπειρωτική Ἑλλάδα, τή νησιωτική καί τή Μικρασιατική εἶναι τεχνητή. Σ'ὁλόκληρη τήν Ἑλληνική Ἱστορία ἀπό τήν πρώτη ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων ὥς τή Μικρασιατική καταστροφή τοῦ 1922, οἱ περιοχές αὐτές ἔζησαν τήν ἴδια ζωή καί εἶχαν τήν ἴδια ἱστορική ἐξέλιξη. Ἰδιαίτερα στήν ἀρχαιότητα, ἡ συμβολή τῆς Μικρασιατικῆς καί τῆς νησιωτικῆς Ἑλλάδας ἦταν πολλές φορές πιό σημαντική ἀπό τή συμβολή ἄλλων περιοχῶν τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας (π.χ. τῆς Ἀκαρνανίας, τῆς Ἀρκαδίας ἤ τῆς Ἠπείρου).

Ἀλλά καί ἀπό γεωγραφική ἄποψη παρατηρεῖται ἡ ἴδια ἑνότητα χώρου. Ἡ καταβύθιση,πού ἔγινε στήν τεταρτογενῆ ἐποχή καί δημιουργη-

σε τό Αἰγαῖο πέλαγος σέ μιά ἤπειρο πού εἶχε ἤδη πάρει συνολικά τή σημερινή της μορφή, δέν διέσπασε τήν ἑνότητα τοῦ χώρου. Στόν αἰγαιακό χῶρο τά νησιά καί οἱ χερσόνησοι συνδέουν στενά τήν Εὐρώπη μέ τήν 'Ασία. Στά βορειανατολικά οἱ δυο ἤπειροι ἑνώνονται σχεδόν ἀπό τά Στενά τοῦ 'Ελλησπόντου καί τό Βόσπορο, ἐνῶ μιά ἁλυσίδα ἀπό νησιά ἐξασφαλίζει τήν ἐπικοινωνία τῆς Κεντρικῆς 'Ελλάδας μέ τή Μ.'Ασία καί, στά νότια, τά νησιά καί ἡ Κρήτη συνδέουν τήν 'Ελλάδα μέ τήν Κύπρο καί τήν 'Αφρική.

Τήν ἑνότητα αὐτή τοῦ χώρου τήν εἶχαν ἤδη ἀντιληφθῆ οἱ ἀρχαῖοι. 'Ο Ὅμηρος δέν ἀναφέρει καθόλου τήν Εὐρώπη καί τήν 'Ασία σάν γεωγραφικούς ὅρους. Καί ὁ 'Ηρόδοτος θεωρεῖ αὐθαίρετα τά ὅρια πού ἔθεσαν οἱ ἄνθρωποι ἀνάμεσα στήν Εὐρώπη, τήν 'Ασία καί τήν 'Αφρική (πού τήν ὀνομάζει Λιβύη). 'Η ἀντίληψη αὐτή τοῦ 'Ηροδότου ἦταν φυσική συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι στήν ἐποχή του κατοικοῦσε ὁ ἴδιος λαός καί ὑπῆρχε ἡ ἴδια φύση, ἡ ἴδια γεωλογική σύσταση, ἡ ἴδια χλωρίδα καί πανίδα καί τό ἴδιο κλίμα στίς δυό ἀκτές τοῦ Αἰγαίου. Μόνο σέ ἀπόσταση 200 χλμ. ἀπό τή θάλασσα, στά ὀροπέδια τῆς Κεντρικῆς Μ. 'Ασίας, μεταβάλλεται τό τοπίο, τό κλίμα καί ἡ βλάστηση.

'Ωστόσο μέσα σ'αὐτόν τόν ἑνιαῖο χῶρο τοῦ Αἰγαίου καί μέσα σ'ὁλόκληρη σχεδόν τή Μεσόγειο, ἡ εὐρωπαϊκή 'Ελλάδα κατέχει μιά ἰδιαίτερη θέση ὡς κέντρο καί ἀφετηρία τοῦ 'Ελληνισμοῦ: κέντρο, γιατί σ'αὐτή τήν πρώτη τους κοιτίδα οἱ Ἕλληνες διαμορφώθηκαν σάν λαός, ἀπέκτησαν ἑνιαία ἐθνική συνείδηση καί δημιούργησαν ἕνα κοινό πολιτισμό· ἀφετηρία, γιατί ξεκινώντας ἀπό αὐτή τή χώρα μέ τίς ἀποικίες τους, ἐπέκτειναν τά ὅρια τοῦ 'Ελληνισμοῦ σ'ὁλόκληρη τή Μεσόγειο, "παντοῦ ὅπου φύτρωναν τό σιτάρι, τό κριθάρι, τά ἀμπέλια καί οἱ ἐλιές", γιατί διδάσκονταν ἀπό μικροί "οἰκείαν ποιεῖσθαι τήν ἥμερον καί καρποφόρον (χώραν)".[1]

Ἔτσι προτοῦ ἐξετάσουμε τά τρία κύρια χαρακτηριστικά τοῦ ἑλληνι-

1. Τό ἰδανικό αὐτό τῆς ἐπεκτάσεως τοῦ ἑλληνισμοῦ σ'ὅλες τίς εὔφορες χῶρες τῆς Μεσογείου ἐξέφραζε ὁ 'Αλκιβιάδης, ὅταν παρακινοῦσε τούς 'Αθηναίους στήν σικελική ἐκστρατεία, μέ τόν ἰσχυρισμό ὅτι ὁ ἐφηβικός ὅρκος τούς δίδασκε νά κατακτοῦν κάθε καλλιεργήσιμη καί εὔφορη χώρα. Βλ. Πλουτ. 'Αλκ. 15,6: "οὐ μήν ἀλλά καί τῆς γῆς συνεβούλευεν (ὁ'Αλκιβιάδης) ἀντέχεσθαι τοῖς 'Αθηναίοις καί τόν ἐν 'Αγραύλου προβαλλόμενον ἀεί τοῖς ἐφήβοις ὅρκον ἔργῳ βεβαιοῦν· ὀμνύουσιν γάρ ὅροις χρήσασθαι τοῖς 'Αττικοῖς πυροῖς, κριθαῖς, ἀμπέλοις, ἐλαίαις, οἰκείαν ποιεῖσθαι διδασκόμενοι τήν ἥμερον καί καρποφόρον" (πρβλ. Κικέρων De Re publ.,III,9,15c). Γιά τό κείμενο τοῦ ἐφηβικοῦ ὅρκου βλ. L.Robert, Études épigraphiques et philologiques, Παρίσι,1938,σσ.302-3 (=M.N.Tod, A Selection of Greek Historical Inscriptions,II,'Οξφόρδη,1948,σσ.303-306,ἀριθμ.204) Χ.Πελεκίδη,Histoire de l'éphébie attique, Παρίσι,1962,σ.113 . 'Ο L.Robert,ὅπ.παραπ., ἔκανε τό συσχετισμό καί τήν ὀρθή ἑρμηνεία τοῦ χωρίου τοῦ Πλουτάρχου μέ τόν ἐφηβικό ὅρκο.

κοῦ χώρου, τό ὀρεινό καί ἄγονο γενικά ἔδαφος, τή θάλασσα πού περιβάλλει ἀπό παντοῦ τή στεριά καί τό θερμό καί ξερό κλίμα, καθώς καί τούς φυσικούς πόρους τῆς χώρας, εἶναι ἀπαραίτητο νά προσδιορίσουμε τά ὅρια καί τήν ἔκταση τῆς Εὐρωπαϊκῆς 'Ελλάδας στήν 'Αρχαιότητα.

1. ΤΑ ΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

'Η 'Ελλάδα εἶναι μιά χώρα μικρή, εἶναι ὅμως μόνο ἕνα μικρό τμῆμα τῆς ἑλληνικῆς γῆς, τῶν χωρῶν δηλ. στίς ὁποῖες ἔζησαν καί ἔδρασαν οἱ Ἕλληνες. 'Από τή λίμνη τῆς Πρέσπας ὥς τό Ταίναρο ἡ 'Ελλάδα ἔχει μῆκος 540 χλμ. περίπου καί ὡς τό ΝΔ.ἄκρο τῆς Κρήτης περίπου 660 χλμ. Τό πλάτος της ἀπό τίς ἐκβολές τοῦ 'Αώου ὥς τίς ἐκβολές τοῦ Στρυμόνα εἶναι κάπου 370 χλμ.

Δέν ὑπάρχει συμφωνία γιά τά βόρεια σύνορα τῆς 'Ελλάδας στήν ἀρχαιότητα , πού ἄλλωστε ποικίλλουν ἀπό ἐποχή σέ ἐποχή. 'Η χώρα περιλάμβανε ὁπωσδήποτε τήν Ἤπειρο καί τή Μακεδονία, παρόλο πού αὐτό ἔχει ἀμφισβητηθῆ. 'Η ἀμφισβήτηση αὐτή, ὅταν δέν ὀφείλεται σέ σημερινές πολιτικές σκοπιμότητες, προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἀπό πολύ παλιά ἡ πολιτιστική καθυστέρηση καί ἡ σχετική ἀπομόνωση τῶν 'Ηπειρωτῶν καί τῶν Μακεδόνων τούς εἶχαν ἀρχικά ἀποξενώσει ἀπό τόν κυρίως ἑλληνικό κορμό. 'Η κοινή ὅμως γλώσσα καί θρησκευτικοί δεσμοί (ὅπως π.χ. τό μαντεῖο τῆς Δωδώνης) δείχνουν τή φυλετική ἑνότητα..

Τά ὅρια τῆς 'Ηπείρου καί τῆς Μακεδονίας πρός βορρᾶ δέν εἶναι εὔκολο νά καθοριστοῦν, οὔτε ἦταν ἴδια σέ ὅλες τίς ἐποχές. Πάντως τά ὅρια τῆς 'Ηπείρου δέν ξεπερνοῦσαν τίς ἐκβολές τοῦ 'Αώου, καί τῆς Μακεδονίας τίς Πρέσπες καί τήν 'Αχρίδα. 'Ακραῖες περιοχές τοῦ 'Ελληνισμοῦ στό Βορρᾶ ἦταν ἡ 'Αντιτανία καί ἡ Παραναία στήν Ἤπειρο, ἡ 'Ορεστίδα καί ἡ Λυγκιστίδα στή Μακεδονία. Τά ἀνατολικά σύνορα τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης ὥς τήν ἐποχή τῶν Περσικῶν πολέμων ἦταν ὁ 'Αξιός ποταμός ὥς τό μέσο τοῦ ροῦ του. 'Αργότερα οἱ Μακεδόνες προσάρτησαν στή Μακεδονία τά θρακικά ἐδάφη ὥς τόν ποταμό Στρυμόνα. 'Αλλά τά παράλια τῆς Θράκης στό Αἰγαῖο ἀπό τή Θέρμη ὥς τό Βυζάντιο ἀποικίστηκαν νωρίς ἀπό τόν 8ο καί 7ο αἰ. (β'ἀποικισμός) ἀπό Ἕλληνες τῆς κυρίως 'Ελλάδας καί τῆς Μικρᾶς 'Ασίας. Ἔτσι ἡ παραθαλάσσια ζώνη τῆς Θράκης ἀπό πολύ παλιά ἐποχή εἶχε ἐξελληνιστῆ. Ὅταν ἀργότερα, τόν 4ο αἰ., ὁ Φίλιππος Β΄προσάρτησε τή Θράκη στό βασίλειο τῆς Μακεδονίας, ὁ ἐξελληνισμός τῆς Θράκης δέν περιορίστηκε μόνο στή στενή παραθαλάσσια ζώνη, ἀλλά προχώρησε στό ἐσωτερικό ὥς τήν ὀροσειρά τοῦ Αἵμου. Βέβαια ποτέ δέν φαίνεται νά προκάλεσε τήν πλήρη ἐξαφάνιση τοῦ θρακικοῦ ἐθνικοῦ στοιχείου, ἰδίως στήν ὕπαιθρο. 'Αλ-

λά ἡ Ἑλλάδα ἐπεκτάθηκε τότε πρός Βορρᾶ.

2. ΤΟ ΕΔΑΦΟΣ

Οἱ χῶρες πού πλαισιώνουν τό Αἰγαῖο πέλαγος, ὅπως καί οἱ περισσότερες μεσογειακές περιοχές, εἶναι σχετικά πρόσφατου γεωλογικοῦ σχηματισμοῦ καί ἡ δομή τους εἶναι πολυσύνθετη. Στήν Ἑλλάδα ἰδιαίτερα τό ἔδαφος δέν ἔχει ἀκόμη σταθεροποιηθῆ, γι'αὐτό καί οἱ σεισμοί εἶναι συχνοί καί πολλές φορές ἰδιαίτερα καταστρεπτικοί, ὅπως μαρτυροῦν π.χ. τά ἐρείπια τῶν Δελφῶν,ἀλλά καί οἱ πρόσφατες καταστροφές στά Ἑπτάνησα καί στή Θεσσαλονίκη. Αὐτά τά φαινόμενα ἦταν φυσικό νά ἐπιδράσουν στίς μυθολογικές καί ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις τῶν Ἑλλήνων πού πίστευαν ὅτι ἡ ἀστάθεια τοῦ ἐδάφους ὀφειλόταν στή θάλασσα πού τό περιέβαλλε ἀπό παντοῦ καί πού ἐπάνω της ἐπέπλεε. Ὁ Ποσειδώνας, ὁ θεός τῆς θάλασσας, ἦταν ὁ ἴδιος πού βάσταζε καί ἔσειε τή γῆ (γαιήοχος, ἐννοσίγαιος καί ἐνοσίχθων) καί πού μέ ἕνα κτύπημα τῆς τριαινάς του δέν προκαλοῦσε μόνο τρικυμίες στή θάλασσα ἀλλά μποροῦσε νά σχίση στά δύο τά βουνά.

Τό κυριότερο χαρακτηριστικό τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου εἶναι τά βουνά πού ἀντιπροσωπεύουν τά 80% τοῦ ἐδάφους. Τά βουνά αὐτά διακρίνονται σέ πέντε συστήματα.

1) Τό κυριότερο ἀπό αὐτά εἶναι ἡ μεγάλη ὀροσειρά τῆς Πίνδου, πού ἀποτελεῖ τή σπονδυλική στήλη τῆς χώρας. Ἡ ὀροσειρά αὐτή εἶναι συνέχεια τῶν Δειναρικῶν Ἄλπεων, ἔχει κατεύθυνση ἀπό Β.ΒΔ. πρός Ν.ΝΑ. καί διακλαδώνεται πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις. Τά βουνά της εἶναι καί σήμερα ἀκόμη κατάφυτα. Ἡ Πίνδος διχοτομεῖ κάθετα τή χώρα καί ἐλάχιστα καί δύσκολα εἶναι τά φυσικά περάσματα πού ἐπιτρέπουν τήν ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στήν Ἀνατολική καί τή Δυτική Ἑλλάδα. Πολλοί ποταμοί ἔχουν τίς πηγές τους στήν Πίνδο καί διασχίζουν τήν Ἀνατολική ἤ τή Δυτική Ἑλλάδα γιά νά χυθοῦν ἀντίστοιχα στό Αἰγαῖο ἤ στό Ἰόνιο Πέλαγος. Ἡ ὀροσειρά αὐτή παίζει ἐπίσης ἀποφασιστικό ρόλο στή διαμόρφωση τοῦ κλίματος, γιατί ἐμποδίζει τό πέρασμα τῶν ἀερίων μαζῶν ἀπό τά δυτικά πρός τά ἀνατολικά καί ἀντίστροφα.

2) Τά ὀρεινά ὑψίπεδα στή βόρεια Πελοπόννησο ἀποτελοῦν συνέχεια τῆς Πίνδου καί καταλήγουν στά νότια σέ τρεῖς χερσονήσους. Τό ψηλότερο βουνό τοῦ συγκροτήματος αὐτοῦ εἶναι ὁ Ταΰγετος (2.440 μ.). Τά βουνά αὐτά συνεχίζονται μέ ἀλλαγή κατευθύνσεως στήν Κρήτη καί καταλήγουν στή Νότια Μ.'Ασία (Ταῦρος, Ἀντίταυρος).

3) Τό ὀρεινό σύστημα τῶν Κυκλάδων ἔχει βυθιστῆ στή θάλασσα σχεδόν ὁλοκληρωτικά κατά τήν καταβύθιση πού ἔγινε στήν τεταρτογενῆ ἐποχή. Μόνο τά νησιά, ὅπως ἡ Ἄνδρος, ἡ Τῆνος, ἡ Πάρος καί ἡ Νάξος ξεπροβάλλουν μέσα ἀπό τά νερά : εἶναι οἱ κορυφές τῶν βουνῶν πού βυθίστηκαν.

4) Ένα κρυσταλλικό τόξο, πού άρχίζει άπό τήν 'Αρχαία Θράκη (τή σημερινή 'Ανατολική Μακεδονία καί Θράκη), καταλήγει στήν Κεντρική Μακεδονία στόν Όλυμπο (2.985 μ.), τό ψηλότερο βουνό τῆς Ἑλλάδας, καί στήν Όσσα (1980 μ.). Τό ἴδιο αὐτό ὀρεινό συγκρότημα διασχίζει καί τή Χαλκιδική, ὅπου βρίσκεται ὁ Ἄθως (1935 μ.), καί καταλήγει στό βόρειο Αἰγαῖο (Θάσος, Σαμοθράκη).

5) Τέλος ἕνας ὀρεινός ὄγκος ἐκτείνεται στή Θεσσαλία, τή Στερεά Ἑλλάδα καί τήν Εὔβοια. Τά μεγαλύτερα βουνά της εἶναι ἡ Ὄθρυς (1738 μ.), ἡ Οἴτη (2.152 μ.) καί ὁ Παρνασσός (2459 μ.).

Ἐκτός ἀπό τήν Πίνδο καί τήν προέκτασή της στήν Πελοπόννησο, τά ὑπόλοιπα ὀρεινά συγκροτήματα ἔχουν κατεύθυνση σχεδόν ὀριζόντια καί κάθετη πρός τήν Πίνδο, καί κατακερματίζουν τήν Ἀνατολική Ἑλλάδα. Τά ὀρεινά αὐτά συγκροτήματα ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο στήν ἱστορία, γιατί σχημάτιζαν ἀλλεπάλληλους ὀριζόντιους φυσικούς φραγμούς πού προστάτευαν τήν Ἑλλάδα ἀπό τούς εἰσβολεῖς πού ἔρχονταν ἀπό τό βορρᾶ. Οἱ ὀρεινοί ὄγκοι τῆς Μακεδονίας, τά Καμβούνια καί ὁ Ὄλυμπος προστατεύουν τή Θεσσαλία, ἡ Ὄθρυς τή Φωκίδα, ἡ Οἴτη μέ τίς Θερμοπύλες τή Βοιωτία, ὁ Κιθαιρώνας καί ἡ Πάρνηθα εἶναι τό πρόχωμα τῆς Ἀττικῆς καί τά Γεράνεια ὄρη στόν Ἰσθμό τῆς Κορίνθου προστατεύουν τήν Πελοπόννησο.

Τά βουνά ὅμως αὐτά προκαλοῦν μεγάλο κατακερματισμό τοῦ ἐδάφους μέ τεράστιες πολιτικές ἐπιπτώσεις. Ἡ ἐδαφική διαίρεση τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, πού δέν ἔχει ὅμοιά της σ'ὅλη τήν Εὐρώπη, προκάλεσε τήν πολιτική διαίρεση καί εὐνόησε τόν τοπικισμό καί τίς χωριστικές τάσεις. Ἐδῶ ἀναπτύχθηκε ὁ στενός τοπικός πατριωτισμός καί δημιουργήθηκε ἡ ἔννοια <u>πόλις-κράτος</u> πού ἀποτέλεσε τή βασική μονάδα τῆς πολιτικῆς ζωῆς στήν κυρίως Ἑλλάδα. Εἶναι χαρακτηριστικά ὅσα λέει σχετικά ὁ Ἀριστοτέλης στά "Πολιτικά" του: "ἡ πόλη εἶναι μιά δημιουργία τῆς φύσης καί ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀπό τή φύση του πολιτικό ζῶο (ζῶο δηλ. πού ζῆ σέ πόλη) καί ὅποιος ζῆ ἔξω ἀπό τά πλαίσια τῆς πόλης ἐξ αἰτίας τῆς φύσης του καί ὄχι ἐξ αἰτίας ἑνός τυχαίου γεγονότος εἴτε εἶναι εὐτελής ἄνθρωπος εἴτε εἶναι ὑπεράνθρωπος".[1]

Σ'αὐτή τήν ὀρεινή χώρα οἱ λίγες πεδιάδες πού εἶχαν διέξοδο πρός τή θάλασσα ἀπέκτησαν μεγάλη πολιτική σημασία. Ἐκεῖ σχηματίστηκαν ἀστικά κέντρα, πόλεις-κράτη, ὅπως τό Ἄργος, ἡ Σπάρτη, ἡ Ἀθήνα, ἡ Θήβα, πού ἔπαιξαν πρωταρχικό ρόλο στήν ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας.

1. Ἀριστ.Πολιτικά,Α 2, 1253α 2-4:"τῶν φύσει ἡ πόλις ἐστί, καί ὅτι ἄνθρωπος φύσει πολιτικόν ζῶον, καί ὁ <u>ἄπολις διά φύσιν καί οὐ διά τύχην ἤτοι φαῦλός ἐστιν ἤ κρείττων ἤ ἄνθρωπος</u>".

Ἔτσι τό ἑλληνικό ἔθνος χωρίστηκε σέ μικρά κράτη, μέ πολιτική καί οἰκονομική αὐτάρκεια, πού ἀγωνίζονταν γιά τήν αὐτονομία καί τήν ἀνεξαρτησία τους καί δέν μπόρεσαν νά δεχτοῦν μιά κοινή διακυβέρνηση οὔτε καί τήν ἰδέα μιᾶς εὐρύτερης ὁμοσπονδίας. Ἡ ἰδέα τῆς ἑνότητας δημιουργήθηκε στίς μεγάλες πεδιάδες τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Μακεδονίας. Ἔτσι στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. ἕνας Θεσσαλός, ὁ Ἰάσων τῶν Φερῶν, ἐπιχείρησε νά ἑνώση τούς Ἕλληνες καί λίγο ἀργότερα ὁ Φίλιππος τῆς Μακεδονίας καί ὁ γιός του Ἀλέξανδρος πραγματοποίησαν, ἔστω γιά ἕνα μικρό διάστημα, τήν ἑνότητα τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Ὡστόσο, πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι, παρόλο τόν πολιτικό κατακερματισμό, οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἀπό πολύ παλιά μιά βαθιά ριζωμένη ἐθνική συνείδηση, πράγμα πού τούς ἐπέτρεψε νά δημιουργήσουν ἀργότερα ἕνα λαμπρό ἑνιαῖο πολιτισμό.

Τό ὀρεινό ἔδαφος ἐξάλλου δέν ἐπέτρεπε νά δημιουργηθῆ ἕνα ὁδικό δίκτυο πού θά διευκόλυνε τήν ἐπικοινωνία, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τήν πολιτική ἑνότητα ἑνός ἔθνους. Στόν ἑλλαδικό χῶρο οὐσιαστικά μόνο ἡ θάλασσα ἐξασφάλιζε τήν ἐπικοινωνία, ἐνῶ στό ἐσωτερικό οἱ συγκοινωνίες ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολες. Οἱ Ρωμαῖοι δέν ἐπιχείρησαν νά διορθώσουν αὐτή τήν κατάσταση, προφανῶς γιατί τό ἐγχείρημα ξεπερνοῦσε τίς τεχνικές δυνατότητες τῆς ἐποχῆς· περιορίστηκαν νά κατασκευάσουν μόνο τήν Ἐγνατία ὁδό, ἀπό τό Δυρράχιο στό Βυζάντιο, πού διέσχιζε τίς μεγάλες πεδινές ἐκτάσεις τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ὁ δρόμος αὐτός τούς ἦταν ἀπαραίτητος ὄχι τόσο γιά τόν στρατιωτικό ἔλεγχο τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου, ὅσο γιατί τούς ἐπέτρεπε γρήγορη ἐπικοινωνία μέ τήν Μικρά Ἀσία καί τίς ἀσιατικές ἐπαρχίες τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ὁ πολιτικός κατακερματισμός ὑπῆρξε βέβαια μιά μόνιμη ἀδυναμία τῶν Ἑλλήνων. Ὡστόσο πρόσφερε πολλά πλεονεκτήματα, γιατί μέσα στήν πόλη-κράτος, τό ἄτομο μπόρεσε νά ἀναπτυχθῆ πολιτικά καί πολιτιστικά. Οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τερατώδεις καί πέρα ἀπό τά ἀνθρώπινα μέτρα τίς τεράστιες μοναρχίες τῆς Ἀνατολῆς. Στίς πόλεις-κράτη ὁ πολίτης αἰσθανόταν ἴσος ἀπέναντι στό νόμο καί στό κράτος καί συμμετεῖχε ἄμεσα στά κοινά. Μέ τή συνεργασία καί τόν συναγωνισμό ὡρίμασε ἡ πολιτική συνείδηση, ἀναπτύχθηκε ἡ κοινωνική ζωή καί ὁ πνευματικός βίος. Ὅπως εὔστοχα παρατηρεῖ ὁ G.Glotz, "ἐνῶ τά ἄτομα ἀναπτύσσουν τήν προσωπικότητά τους τό καθένα ὅσο καλύτερα μπορεῖ, ἡ πόλη πλουτίζει ἀπό τίς ἀνθρώπινες ἀξίες τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τή συνισταμένη· ἐνῶ κάθε πόλη ἔχει γιά στόχο της νά ἐργαστῆ γιά τό δικό της μεγαλεῖο, συμβαίνει ὥστε ὅλες, χωρίς νά τό ἐπιζητοῦν, χωρίς νά τό θέλουν, νά συμβάλλουν στήν αὔξηση τῆς κοινῆς φυλετικῆς κληρονομιᾶς. Ἀπό ἕνα ἀτελείωτο πλῆθος μεμονωμένων καί ἀσύνδετων προσπαθειῶν θά γεννηθῆ ὁ πιό ἁρμονικός πολιτισμός".

3. Η ΘΑΛΑΣΣΑ

Τό Αἰγαῖο σχηματίστηκε, ὅπως εἴπαμε, στήν τεταρτογενῆ ἐποχή, ἀπό μιά καταβύθιση πού κομμάτιασε μιά ἤπειρο πρόσφατου σχηματισμοῦ καί περίπλοκης συνθέσεως. Αὐτή ἡ γεωλογική καταστροφή δημιούργησε ἕνα πλῆθος ἀκτῶν καταπληκτικῆς ποικιλίας. Τότε σχηματίστηκαν ἀπειράριθμες παραλίες καί κόλποι πού εἰσχωροῦν βαθιά στό ἐσωτερικό τῆς ξηρᾶς, ἐνῶ οἱ ὀροσειρές προχωροῦν ὥς τή θάλασσα καί σχηματίζουν χερσονήσους πού καταλήγουν σέ ἀκρωτήρια. Σέ κανένα ἄλλο μέρος τῆς Εὐρώπης δέν βρίσκονται ἀκτές μέ τόσο περίεργη διαμόρφωση καί τόση ποικιλία. Ἐξάλλου ἡ ἔκταση αὐτῶν τῶν ἀκτῶν εἶναι τεράστια σέ σχέση μέ τήν ἐπιφάνεια πού πλαισιώνουν. Στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα (ἐκτός ἀπό τή Μακεδονία) καί στά νησιά (χωρίς τήν Κρήτη) οἱ ἀκτές ἔχουν ἔκταση 3.000 χλμ. σέ μιά ἐπιφάνεια 81.593 τετρ. χλμ. Ἡ ἀναλογία αὐτή εἶναι τριπλάσια ἀπό τήν συνηθισμένη ἐλάχιστη ἀναλογία ἀκτῶν καί ἐπιφανείας. Ἄς σημειωθῆ ὅτι στήν Ἰταλική χερσόνησο, πού ὡστόσο εἶναι ἰδιαίτερα εὐνοημένη ἀπό τήν ἄποψη αὐτή, ἡ ἀναλογία εἶναι μόνο διπλάσια.

Σέ μιά χώρα μέ τέτοια διαμόρφωση, ἡ θάλασσα βρίσκεται παντοῦ. Κανένα σημεῖο τῆς Πελοποννήσου δέν ἀπέχει ἀπό τή θάλασσα περισσότερο ἀπό 52 χλμ., στήν Κεντρική Ἑλλάδα περισσότερο ἀπό 60 χλμ. καί στήν Ἤπειρο καί Θεσσαλία περισσότερο ἀπό 102 χλμ. Ἦταν ἑπομένως φυσικό ἡ θάλασσα νά ἐπηρεάση βαθύτατα τή ζωή τῶν κατοίκων της. Οἱ πρόγονοι τῶν Ἑλλήνων, ὅταν ἦρθαν στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν Κεντρική Εὐρώπη, εἶχαν ζήσει πολλούς αἰῶνες μακριά ἀπό τή θάλασσα· ἔτσι εἶχαν ξεχάσει τήν ἰνδοευρωπαϊκή λέξη πού δήλωνε τήν θάλασσα. Οἱ ἄλλοι Ἰνδοευρωπαῖοι τῆς δυτικῆς ὁμάδας εἶχαν μιά λέξη μέ αὐτή τή σημασία: τό θέμα της ἔδωσε στή λατινική γλώσσα τή λέξη mare καί παρόμοιες λέξεις σέ ἄλλες γλῶσσες τῆς δυτικῆς ὁμάδας.[1] Ὅταν οἱ Ἕλληνες γνώρισαν τή θάλασσα στήν Ἑλλάδα, δανείστηκαν ἀπό τούς Προέλληνες τίς λέξεις πού τή δήλωναν: κυρίως <u>θάλασσα</u> καί <u>ὠκεανός</u>,[2] ἐνῶ παράλληλα χρησιμοποίησαν, γιά νά τή δηλώσουν μεταφορικά, δικές τους λέξεις μέ ἄλλη κύρια σημασία: ἡ <u>ἅλς</u>=τό ἁλμυρό νερό, ἡ ἁλμύρα, ὁ <u>πόντος</u>=ὁ δρόμος, τό πέρασμα, τό <u>πέλαγος</u>=ἡ μεγάλη, ἡ ἀχανής ἔκταση.[3] Γρήγορα ὅμως ἡ εὐνοϊκή

---

1. Πρβλ. ἰρλανδικά muir, γαλατικά mor, γοτθικά marei, παλαιοσλαβικά morje.

2. Συσχέτισαν τή λέξη θάλασσα μέ τή μακεδονική(;;) λέξη <u>δαλάχγα</u> καί συχνά ὑπέθεσαν ὅτι ἔχει πελασγική προέλευση. Ὠκεανός σήμαινε ἀρχικά ἕνα ποταμό χωρίς ἀρχή καί τέλος πού περιέβαλλε τή γῆ (Ὅμηρος)· ἀργότερα τήν ἐξωτερική θάλασσα πού περιέβαλλε τόν γνωστό στούς ἀρχαίους κόσμο, κυρίως τόν Ἀτλαντικό Ὠκεανό (σέ ἀντίθεση μέ τό Ἰόνιο πέλαγος). Ὅτι ἡ λέξη εἶναι δανεική εἶναι πολύ πιθανό.

3. Ἡ ἅλς, προέρχεται ἀπό τό ἀρσ. ὁ ἅλς=τό ἁλάτι (λατ. sal ἀρσ. γεν. salis)· ὁ πόντος ἔχει μιά ρίζα πού ἔδωσε λέξεις σέ πολλές ἰνδοευρωπαϊκές

γιά τό έμπόριο καί τή ναυτιλία φυσική διαμόρφωση τῆς χώρας (λιμάνια, νησιά) καί ἡ ἔλλειψη τῶν ἀπαραίτητων μέσων διατροφῆς τούς ἀνάγκασε νά γίνουν ναυτικοί καί ἔμποροι. Τό Αἰγαῖο, πού πλαισιώνει ἀπό παντοῦ τήν 'Ελλάδα, δέν εἶναι μιά ἀχανής θάλασσα, ἀλλά εἶναι σπαρμένη ἀπό ἀπειράριθμα νησιά πού διευκολύνουν τή ναυσιπλοΐα. 'Από τήν 'Ελλάδα στή Μ.'Ασία καί ἀπό τή Θράκη στήν Κρήτη, ὁ ναυτικός δέν χάνει ποτέ τή θέα τῆς γῆς καί στίς πλούσια διαμορφωμένες ἀκτές ὑπάρχουν πολυάριθμα καταφύγια καλά προφυλαγμένα ἀπό τούς ἀνέμους. Μέ καλόν καιρό, ἕνα ἱστιοφόρο μποροῦσε νά ταξιδέψη ἀπό τόν Πειραιᾶ στή Ρόδο καί στή Σμύρνη ἀγκυροβολώντας κάθε βράδυ στά φιλόξενα λιμάνια τῶν νησιῶν.

Στό δυτικό τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου οἱ συνθῆκες εἶναι σχεδόν ἐξ ἴσου εὐνοϊκές. Μιά σειρά ἀπό μεγάλα νησιά, πού δέν ἀπέχουν πολύ μεταξύ τους, προστατεύουν σάν ἕνας τεράστιος μῶλος τίς δυτικές ἀκτές καί ἐξασφαλίζουν τόν ταξιδιώτη ἀπό τούς κινδύνους τῆς ἀνοικτῆς θάλασσας. 'Από τόν Κορινθιακό κόλπο, πού ἑνώνει τήν ἀνατολική μέ τή δυτική θάλασσα, ἕνα ἱστιοφόρο μποροῦσε νά φθάσει στήν Κέρκυρα σταθμεύοντας στά ἐνδιάμεσα νησιά. Κι ἀπό τήν Κέρκυρα ἡ ἀπόσταση ὥς τήν 'Ιταλία, δηλαδή ὥς τή Δύση, εἶναι μόνο μιᾶς ἡμέρας ταξίδι. 'Ωστόσο πρέπει νά παρατηρηθῆ ὅτι οἱ δυτικές ἀκτές γενικά δέν ἔχουν φυσικά λιμάνια (μέ ἐξαίρεση τόν κόλπο τῆς 'Αμβρακίας) καί γι'αὐτό δέν ἀναπτύχθηκαν ἐκεῖ μεγάλες ναυτικές πόλεις, ἐκτός ἀπό τήν Κέρκυρα.

'Η θάλασσα λοιπόν πού πλαισιώνει ἀπό παντοῦ τόν ἑλληνικό χῶρο ἦταν πολύ οἰκεία στούς Ἕλληνες πού τήν ταύτιζαν μέ τήν πατρίδα τους. Εἶναι χαρακτηριστικό τό ἐπεισόδιο τῶν Μυρίων τοῦ Ξενοφώντα, πού, ὅταν ὕστερα ἀπό πολύμηνη περιπλάνηση στό ἐσωτερικό τῆς 'Ασίας εἶδαν ἀπό ἕνα ὕψωμα νά καθρεφτίζωνται ἀπό μακριά τά κύματα τοῦ Εὐξείνου Πόντου, φώναξαν "Θάλαττα! θάλαττα!" - πιστεύοντας ὅτι πλησίαζε ἡ ὥρα τῆς ἐπιστροφῆς στίς ἑστίες τους.

Αὐτή ὅμως ἡ θάλασσα βρίσκεται κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση μιᾶς ἰδιότυπης μετεωρολογικῆς κατάστασης. Τό καλοκαίρι ἡ 'Ανατολική Μεσόγειος ἐπηρεάζεται ἀπό ζῶνες ὑψηλῶν βαρομετρικῶν πιέσεων στά δυτικά καί βό-

---

γλῶσσες· στά ἑλληνικά παράλληλος τύπος πάτος=δρόμος 'Ιλιάδα γ 137, κατά τό πένθος-πάθος, βένθος-βάθος· στά λατινικά pons-pontis=ἡ γέφυρα· ἡ θάλασσα γιά τούς ἀρχαίους Ἕλληνες ἦταν κατ'ἐξοχήν ὁ δρόμος, τό πέρασμα καί ἡ γέφυρα πού ἕνωνε τά νησιά μέ τήν ἠπειρωτική 'Ελλάδα, τήν ἠπειρωτική 'Ελλάδα μέ τή Μικρά 'Ασία καί τή Σικελία κ.τ.λ., ἀφοῦ τά θαλάσσια ταξείδια ἦταν πιό εὔκολα σέ μιά ἐποχή πού δέν ὑπῆρχαν καλοί χερσαῖοι δρόμοι. 'Ο Ὅμηρος ἐπίσης συχνά ἀναφέρει τά ὑγρά ἤ ἰχθυόεντα κέλευθα=τούς θαλάσσιους δρόμους, τή θάλασσα. Στή λέξη πέλαγος βρίσκουν τήν ἴδια ρίζα πού ἔδωσε τίς λέξεις πλάξ [γεν. πλακός] καί παλάμη, ρίζα πού δηλώνει ἔκταση.

ρεια καί χαμηλῆς πιέσεως στά νότια καί ἀνατολικά. Βρίσκεται δηλαδή στό κέντρο ἀντίθετων βαρομετρικῶν συστημάτων. Ἰδιαίτερα στό Αἰγαῖο ἀπό τά τέλη Ἰουλίου ὥς τό Σεπτέμβριο ἐπικρατοῦν βόρειοι καί βορειοανατολικοί ἄνεμοι, "οἱ ἐτησίαι" τῶν ἀρχαίων, "τά μελτέμια", ὅπως ἔχει ἐπικρατήσει νά ὀνομάζονται μέ τήν τουρκική λέξη στή νεώτερη ἐποχή. Τά μελτέμια εἶναι ἄνεμοι ξηροί καί δροσεροί, κάποτε σφοδροί, πού ἀνανεώνουν, δροσίζουν καί καθαρίζουν τήν ἀτμόσφαιρα. Οἱ ἄνεμοι αὐτοί, ὅταν δέν εἶναι πολύ σφοδροί, διευκολύνουν τή ναυσιπλοΐα. Ἔτσι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ναυτικοί μποροῦσαν νά ταξιδέψουν μέ ἀνοικτά πανιά ἀπρόσκοπτα ἀπό τή Θράκη στήν Ἑλλάδα κι ἀπό κεῖ στήν Αἴγυπτο.

Τό χειμώνα ἀντίθετα ἐπικρατεῖ ἕνα πολύπλοκο βαρομετρικό σύστημα μέ συχνές καί ἀπότομες ἀλλαγές, μέ συχνούς τοπικούς ἀντικυκλῶνες. Ἡ κατάσταση αὐτή δέν ἐπέτρεπε τήν τακτική ἐπικοινωνία μέ ἱστιοφόρο, γι' αὐτό ἡ ναυσιπλοΐα σταματοῦσε τό χειμώνα. Οἱ Ἕλληνες ναυτικοί γνώριζαν ἀπό πεῖρα καί παρατηρήσεις τήν κατάσταση τῶν ἀνέμων καί διοργάνωσαν τή ζωή τους καί τή ναυτική τους δραστηριότητα ἀνάλογα μέ τίς ἐποχές. Ἔτσι κατόρθωσαν νά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τά πλεονεκτήματα καί νά ἀποφύγουν τίς δυσμενεῖς συνθῆκες. Αὐτή ἡ λαϊκή πεῖρα καί σοφία καθρεφτίζεται στίς συμβουλές πού δίνει ὁ Ἡσίοδος στά ""Εργα καί Ἡμέραι", ὅπου, ἀνάμεσα σέ ἄλλα, λέει ὅτι μόνο πενήντα μέρες τοῦ καλοκαιριοῦ ἡ θάλασσα ἐπιτρέπει χωρίς κινδύνους τή ναυσιπλοΐα. Πράγματι οἱ Ἕλληνες ναυτικοί ταξίδευαν κυρίως ἀπό τό τέλος Ἰουλίου ὥς τίς ἀρχές τοῦ φθινοπώρου. Ἀλλά οἱ δυσκολίες δέν στάθηκαν ἐμπόδιο γιά τούς Ἕλληνες· ἀντίθετα τούς ἔκαναν ἔμπειρους ναυτικούς. Νιώθοντας τή θάλασσα οἰκεία, κατόρθωσαν νά τή δαμάσουν καί ἔτσι ποτέ δέν κλείστηκαν στά ὅρια τοῦ Αἰγαίου. Ἀγκυροβολώντας ἀπό λιμάνι σέ λιμάνι, ἀπό ἀκτή σέ ἀκτή, ἀπό νησί σέ νησί, διέσχιζαν μέ τά πλοῖα τους τόν "πόντο" ἀπό βορρᾶ σέ νότο, ἀπό ἀνατολή σέ δύση, κάνοντας ἐμπόριο, κτίζοντας ἀποικίες, διαδίδοντας τίς ἰδέες καί τόν πολιτισμό τους.

4. ΤΟ ΚΛΙΜΑ

Τό κλίμα τῆς Ἑλλάδας, πού δέν φαίνεται νά ἔχη μεταβληθῆ σημαντικά ἀπό τήν ἀρχαιότητα ὥς σήμερα, εἶναι γενικά ἰδιαίτερα ἤπιο στίς ἀκτές τοῦ Αἰγαίου, σέ ἀντίθεση μέ τό δριμύ κλίμα τῶν βορείων χωρῶν τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου καί τό τροπικό κλίμα τῆς Αἰγύπτου. Στήν Ἑλλάδα εἶναι σπάνιες οἱ παγωνιές τοῦ χειμώνα, ἰδιαίτερα στίς παραθαλάσσιες περιοχές καί ἡ ζέστη τοῦ καλοκαιριοῦ περιορίζεται ἀπό τά μελτέμια καί τή θαλάσσια αὔρα. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καί οἱ ποιητές

έπαινοῦσαν τό κλίμα τῆς χώρας καί ὁ Ἱπποκράτης θεωροῦσε τή θερμοκρασία τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἰδανική.

Τό ἑλληνικό κλίμα, πού ποικίλλει ὡστόσο ἀνάλογα μέ τή φυσική διαμόρφωση κάθε περιοχῆς καί μέ τίς ἐποχές τοῦ ἔτους, χαρακτηρίζεται γενικά ἀπό ξηρασία καί ζέστη. Καί ὅμως δέν λείπουν οἱ βροχές ἀπό τή χώρα, ἀλλά ἡ ἐτήσια ποσότητα βροχῆς μειώνεται προοδευτικά ἀπό Βορρᾶ πρός Νότο καί ἀπό τά Δυτικά πρός τά Ἀνατολικά· ἔτσι π.χ. ἡ ἐτήσια ποσότητα βροχῆς εἶναι περίπου τρεῖς φορές μεγαλύτερη στήν Πάτρα ἀπό ὅτι στήν Ἀθήνα. Ἂς σημειωθῆ ὅτι στήν Πάτρα βρέχει ὅσο στήν Βρέστη στίς ἀκτές τοῦ Ἀτλαντικοῦ, πού εἶναι μιά ἀπό τίς πιό βροχερές πόλεις τῆς Γαλλίας. Ἡ βασική διαφορά δέν εἶναι λοιπόν ἡ ποσότητα τοῦ νεροῦ ἀλλά τό γεγονός ὅτι στήν Ἑλλάδα οἱ βροχές εἶναι γενικά ραγδαῖες καί πέφτουν ὅλες μαζί τόν χειμώνα· ἔτσι τό νερό δέν ἀπορροφᾶται ἀπό τή γῆ, ἀλλά σχηματίζει χειμάρρους πού χύνονται ἀμέσως στή θάλασσα. Αὐτό ὀφείλεται ἐπίσης καί στήν ποιότητα τοῦ ἐδάφους καί στήν ἀπουσία μεγάλων δασῶν. Οἱ ποταμοί εἶναι λίγοι στήν Κεντρική Ἑλλάδα, ἔχουν λίγο νερό καί δέν εἶναι πλωτοί. Ἡ Δυτική Πελοπόννησος δέχεται ἀρκετές βροχοπτώσεις καί τά ποτάμια της ἔχουν πάντα ἄφθονο νερό. Κάτω ἀπό αὐτές τίς συνθῆκες εἶναι φανερή ἡ σημασία πού εἶχαν οἱ πηγές, πού ἦταν ἀπαραίτητες ὄχι μόνο γιά τήν ἀνάπτυξη ἀλλά καί γιά τήν ἴδια τήν ὕπαρξη τῶν πόλεων. Στούς ἀρχαίους ὅρκους ἀνάμεσα σέ πόλεις ἦταν συχνή ἡ ἀπαγόρευση νά κοπῆ τό νερό τῶν πόλεων σέ περίπτωση πολέμου.[1]

Ἡ Δυτική Ἑλλάδα μέ τίς πολλές βροχές ἔχει ὡραῖα δάση ἀπό πρίνους, ζυγιές, καστανιές καί βελανιδιές κάτω ἀπό τά 1200 μ., ἀπό πεῦκα, ἔλατα, ὀξιές πάνω ἀπό αὐτό τό ὑψόμετρο. Στήν Ἀνατολική Ἑλλάδα μόνο τά ψηλά βουνά δέχονται σημαντικές βροχοπτώσεις: ἔτσι ὁ Ὄλυμπος εἶναι γεμάτος ἔλατα καί καστανιές καί οἱ κορυφές του εἶναι χιονισμένες ὅλο τό χρόνο· καί οἱ κορυφές τοῦ Παρνασσοῦ μένουν χιονισμένες ὡς τόν Ἰούνιο. Ἀλλά οἱ πεδινές περιοχές ὑποφέρουν ἀπό ξηρασία, γιατί δέν βρέχει σχεδόν καθόλου ἀπό τόν Ἰούνιο ὡς τόν Σεπτέμβριο.

Ἐκτός ἀπό τήν ξηρασία ἡ Ἑλλάδα γενικά, ὅπως καί ἄλλες μεσογειακές χῶρες, ὑποφέρει ἀπό τή ζέστη. Οἱ θερμοκρασίες εἶναι τροπικές· ἡ

1. Τήν ἀπαγόρευση αὐτή συναντοῦμε στόν "πλαταϊκό ὅρκο" (οὐδέ ὑδάτων ναματιαίων εἴρξω οὔτε φίλους ὄντας οὔτε πολεμίους - M.N.Tod, A Selection, II, ἀρ.204,στ.37-39) καί στόν ὅρκο τῶν Ἀμφικτυονικῶν πόλεων (καί τούς ὅρκους αὐτῶν ἀνέγνων, ἐν οἷς ἔνορκον ἦν τοῖς ἀρχαίοις, μηδεμίαν πόλιν τῶν Ἀμφικτυονίδων ἀνάστατον ποιήσειν, μηδ'ὑδάτων ναματιαίων εἴρξειν μητ'ἐν πολέμῳ μητ'ἐν εἰρήνῃ - Αἰσχ.,II,115).

μέση θερμοκρασία τοῦ 'Ιουλίου στήν 'Αθήνα ξεπερνᾶ τούς 26 βαθμούς Κελσίου. Μολονότι τά μελτέμια συχνά δροσίζουν τήν ἀτμόσφαιρα, ἡ μεγίστη θερμοκρασία ξεπερνᾶ τούς 39 βαθμούς. Ἄλλες περιοχές, ἡ Βοιωτία καί ἡ Θεσσαλία, ὑποφέρουν ἀκόμη περισσότερο ἀπό ἀφόρητη ζέστη.

Τόν χειμώνα, πού δέν διαρκεῖ πολύ, ἡ μέση θερμοκρασία εἶναι ὑψηλή σέ σύγκριση μέ τίς βορειότερες εὔκρατες εὐρωπαϊκές χῶρες. 'Ωστόσο ὁ χειμώνας εἶναι σκληρός στίς βόρειες καί τίς ὀρεινές περιοχές, ἀκόμη καί στίς νότιες καί παραθαλάσσιες δέν λείπουν οἱ σκληρές ἡμέρες καί στήν 'Αττική σπάνια ἕνας χειμώνας περνάει χωρίς παγωνιά καί χωρίς χιόνι στά ὀρεινά (Πάρνηθα). Ἔτσι γενικά σταματοῦν ἡ ζωή στό ὕπαιθρο, οἱ πολεμικές ἐπιχειρήσεις καί, ὅπως εἴπαμε, ἡ ναυσιπλοΐα.

Τό κλίμα αὐτό μέ τίς ἐναλλαγές τῆς θερμοκρασίας ἀναπτύσσει τήν ἐνεργητικότητα τῶν ἀνθρώπων.'Ο ἥλιος, τό φῶς καί οἱ ἄνεμοι παρεμποδίζουν τήν ἀνάπτυξη τῶν ἐπιδημιῶν: ἡ 'Αρχαία 'Ελλάδα δέν γνώρισε ἐπιδημίες σάν αὐτές πού ἀποδεκάτισαν τόν πληθυσμό τῆς Εὐρώπης ἀπό τή ρωμαϊκή ἐποχή ὥς τόν 18ο αἰώνα. 'Ο λοιμός τοῦ 430, πού περιορίστηκε στήν πολιορκημένη 'Αθήνα, ὀφειλόταν στόν προσωρινό ὑπερπληθυσμό, πού δημιουργήθηκε ὅταν κατέφυγαν στήν πόλη οἱ ἀγρότες τῆς 'Αττικῆς.'Ακόμα καί ἡ ἑλονοσία,πού ἔπληττε συχνά τήν'Ελλάδα,περιοριζόταν στίς ἐκβολές τῶν ποταμῶν καί στίς ἑλώδεις περιοχές.

Τό ἤπιο κλίμα ἐπέτρεπε τή ζωή στό ὕπαιθρο. Ἔτσι λίγη σημασία ἔδωσαν οἱ Ἕλληνες στίς ἰδιωτικές κατοικίες· ἀντίθετα ὅλη ἡ προσπάθειά τους στράφηκε στήν ἀνέγερση καί διακόσμηση πολυτελῶν μαρμάρινων ναῶν καί δημόσιων κτιρίων. 'Η ἀγορά, κέντρο τῆς δημόσιας ζωῆς στήν πόλη, πλαισιώθηκε μέ στοές. 'Η ζωή στό δρόμο καί στήν ἀγορά ἀνέπτυξε ἕνα βαθύ αἴσθημα ἰσότητας πού ἀντικατοπτρίζεται στά ἤθη. 'Η ἰσότητα αὐτή στήν καθημερινή ζωή στάθηκε ἡ βάση τῆς πολιτικῆς ἰσότητας, πού ὑπῆρξε καί ἡ βάση τῶν περισσότερων πολιτευμάτων στήν ἀρχαία 'Ελλάδα.

5. ΟΙ ΦΥΣΙΚΟΙ ΠΟΡΟΙ ΤΗΣ ΧΩΡΑΣ

Τό ἔδαφος τῆς 'Ελλάδας εἶναι γενικά φτωχό. Δέν ἔχει μεγάλες πεδιάδες κατάλληλες γιά καλλιέργεια: ἄν ἐξαιρέσουμε τή Θεσσαλία καί τή Μακεδονία, καμιά πεδιάδα δέν ξεπερνᾶ σέ μῆκος τά 20 χλμ. καί σέ πλάτος τά 12 χλμ. 'Αλλά οἱ μικρές αὐτές πεδιάδες δέν εἶναι πολύ κατάλληλες γιά τή γεωργία. Οἱ Ἕλληνες κατέβαλαν πολύ μόχθο γιά νά κάνουν ἀποδοτική τή γῆ τους καί ἀγωνίστηκαν γιά νά ἐπεκτείνουν τίς καλλιέργειές τους ἀκόμη καί σέ βραχώδη ἐδάφη. Ἔπρεπε ἀκόμη νά ἀντιμετωπίσουν τήν ξηρασία καί τήν ἀνυδρία μέ ἔργα ἀρδευτικά. 'Εξάλλου ἡ κατά-

τμηση τοῦ ἐδάφους δέν ἐπέτρεπε τή δημιουργία μεγάλων κτημάτων. Μόνο στίς εὔφορες πεδιάδες τῆς Θεσσαλίας καί τῆς Μακεδονίας ἦταν δυνατή ἡ ἀνάπτυξη τῆς μεγάλης ἰδιοκτησίας. Ἔτσι σχηματίστηκε ἕνας ἀγροτικός πληθυσμός μικρῶν γαιοκτημόνων, πού ἦταν δεμένοι μέ τίς παραδόσεις καί μισοῦσαν τόν πόλεμο πού κατέστρεφε τά χωράφια τους.

Στό ἔδαφος τῆς Ἑλλάδας καλλιεργεῖται κυρίως ἡ ἐλιά, πού δίνει ἄφθονο καί καλῆς ποιότητας λάδι, καί τό ἀμπέλι πού παράγει σέ πολλές ποικιλίες καλό σταφύλι καί κρασί. Ἡ ἐξαιρετική ποιότητα τῶν προϊόντων αὐτῶν πού παρῆγε ἄφθονα ἡ ἑλληνική γῆ τά ἔκανε περιζήτητα στήν ἐσωτερική καί ἐξωτερική ἀγορά· ἔτσι γρήγορα ἔγιναν ἡ βάση τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου. Ἀντίθετα, τά καλά χωράφια πού μποροῦσαν νά παράγουν σιτάρι ἦταν λίγα. Ἡ σιτοπαραγωγή ποτέ δέν ἔφθανε νά θρέφη τόν πληθυσμό, ἰδιαίτερα στά ἀστικά κέντρα. Ἡ σιτοδεία στίς ἑλληνικές πόλεις ἦταν συχνή καί ὑπῆρχαν πολλές φορές νόμοι πού ἀπαγόρευαν τήν ἐξαγωγή τοῦ σίτου. Οἱ Ἕλληνες ἀναγκάστηκαν νά ἀναζητήσουν τό σιτάρι στίς πεδιάδες τῆς νότιας Ρωσίας καί τῆς Κριμαίας, στήν Αἴγυπτο καί τήν Σικελία. Κι αὐτή ἡ ἀνάγκη ὑπῆρξε μιά ἀπό τίς βασικές αἰτίες τοῦ β' ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ καί καθοριστικός παράγοντας τῆς ἀποικιακῆς τους πολιτικῆς. Ἀντίθετα ἡ κτηνοτροφία ἦταν ἀρκετά ἀνεπτυγμένη, ἰδιαίτερα στή Θεσσαλία, πού φημιζόταν γιά τά ἄλογά της.

Τό ἔδαφος τῆς Ἑλλάδας εἶναι πλούσιο σέ ὀρυκτά καί μέταλλα. Ὁ ἐξαιρετικός ἄργιλος πού ὑπῆρχε σέ πολλά μέρη τῆς ἠπειρωτικῆς καί νησιωτικῆς Ἑλλάδας ἀποτέλεσε τήν πρώτη ὕλη γιά τήν κατασκευή τῶν ἀγγείων καί ἔτσι εὐνόησε τήν ἀνάπτυξη τῆς κεραμικῆς. Σέ πολλά ἀστικά κέντρα δημιουργήθηκε μιά ἀνθηρή βιομηχανία κεραμικῆς, πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τό ἐμπόριο τοῦ λαδιοῦ καί τοῦ κρασιοῦ. Γρήγορα ὅμως ἡ βιομηχανία αὐτή ἔπαψε νά ἐνδιαφέρεται μόνο γιά νά καλύφη τίς ἀνάγκες τοῦ ἐμπορίου, ἀλλά παράλληλα ἐξελίχθηκε σέ μιά ἀξιόλογη καλλιτεχνική παραγωγή· ἐξαιρετικοί ζωγράφοι, μερικοί ἀπό τούς ὁποίους ὑπῆρξαν ἰδιαίτερα προικισμένοι, ἀσχολήθηκαν μέ τή διακόσμηση τῶν ἀγγείων ἐπάνω στά ὁποῖα ζωγράφισαν μέ μεγάλο ταλέντο μυθολογικές παραστάσεις καί σκηνές τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Τό ἐκλεκτό μάρμαρο, πού ἡ ἑλληνική γῆ παρέχει σέ μεγάλες ποικιλίες, ἔδωσε στήν τέχνη τό κατάλληλο ὑλικό γιά νά ἐκφράση τήν τελειότητα.

Καθώς ἡ γεωργική παραγωγή δέν μποροῦσε νά καλύψη τίς ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ Ἕλληνες ἦταν ὑποχρεωμένοι νά ἀναζητήσουν ἄλλους οἰκονομικούς πόρους. Καί στράφηκαν στό ἐμπόριο. Ἡ θάλασσα, πού περιβάλλει τή χώρα καί διευκολύνει τήν ἐπικοινωνία, συνέβαλε ἀποφασιστικά

στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητας τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ γεωγραφικός παράγοντας δέν καθορίζει πάντα τήν ἱστορική ἐξέλιξη. Στήν ἴδια χώρα διάφοροι λαοί μποροῦν νά ἀναπτύξουν διαφορετικές ἰδιότητες· ἔτσι οἱ Τοῦρκοι, πού βρίσκονται ἀπό τόν 15ο αἰώνα στίς ἀκτές τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, δέν ἔγιναν ποτέ ναυτικοί. Οἱ Προέλληνες ὅμως καί οἱ Ἕλληνες, λαοί ἰδιαίτερα προικισμένοι, μπόρεσαν νά ἐκμεταλλευθοῦν τά πλεονεκτήματα τοῦ κλίματος καί τῆς φύσης τῆς χώρας· ἀκόμα καί οἱ φυσικές ἀντιξοότητες ἔγιναν γι'αὐτούς κίνητρο προόδου.

II. Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΛΛΗΝΕΣ

Ι. Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΚΑΙ Η ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Οἱ παλαιολιθικοί καί οἱ μεσολιθικοί οἰκισμοί στήν Ἑλλάδα εἶναι πολύ λίγοι καί δέν ἔχουν μεγάλη σημασία. Ὡστόσο εἶναι δυνατό στό μέλλον νέα ἀρχαιολογικά εὑρήματα νά μεταβάλουν αὐτή τήν μᾶλλον ἀσαφῆ εἰκόνα καί νά δώσουν πολύ μεγαλύτερη ἀκρίβεια στίς γνώσεις μας.

1. Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (—— - 10.000 π.Χ.)

Ὥς τόν δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο οἱ γνώσεις μας ἦταν ἐλάχιστες γιά τούς κυνηγούς πού ζοῦσαν χωρίς μόνιμη κατοικία στήν Ἑλλάδα, ὥς τήν ἐποχή πού ἐγκαταστάθηκαν οἱ πρῶτες ἀγροτικές κοινότητες ἴσως ἤδη μέσα στήν 7η χιλιετία π.Χ. Λίγο πρίν ἀπό τό 1940, ὁ Αὐστριακός Markovits βρῆκε μιά παλαιολιθική ἐγκατάσταση σέ μιά σπηλιά ἀνάμεσα στίς Μυκῆνες καί τήν Κόρινθο. Τό 1941 στήν σπηλιά Σέϊδι στή νότια ὄχθη τῆς ἀποξηραμένης λίμνης τῆς Κωπαΐδας, κοντά στήν Ἁλίαρτο τῆς Βοιωτίας, βρέθηκαν παλαιολιθικά ἐργαλεῖα πού χρονολογήθηκαν στά τέλη τῆς τελευταίας περιόδου τῶν παγετώνων (Würm) γύρω στό 10.000 π.Χ. Τό 1958 στίς ὄχθες τοῦ θεσσαλικοῦ Πηνειοῦ βρέθηκαν ἐργαλεῖα τῆς μέσης Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς (μουστιέριας) κάτω ἀπό ἕνα στρῶμα μέ ἴχνη τῆς νεώτερης παλαιολιθικῆς ἐποχῆς. Μετά τό 1960 βρέθηκαν ἀνάλογα ἐργαλεῖα τῆς μουστιέριας ἐποχῆς στήν Ἤλιδα καί μιά πλήρης σειρά διαδοχικῶν παραγωγῶν ἐργαλείων τῆς μέσης καί νεώτερης παλαιολιθικῆς ἐποχῆς στήν Ἤπειρο. Τά πλούσια κοιτάσματα πυρίτη τῆς Βόρειας Ἑλλάδας — ἰδιαίτερα τῆς Ἠπείρου — καί τῶν Ἰονίων νήσων ἐπέτρεπαν τήν κατασκευή ἐργαλείων. Οἱ μουστιέριες ἐγκαταστάσεις στήν Ἑλλάδα, ὅπως καί στίς ἄλλες χῶρες τῆς Εὐρώπης, φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στήν πρώτη τήξη τῆς τελευταίας ἐποχῆς τῶν παγετώνων, ἐνῶ οἱ ἐγκαταστάσεις τῆς Πελοποννήσου συμπίπτουν μέ τήν τελευταία περίοδο ψύχους. Τό μόνο ἀνθρώπινο κατάλοιπο πού συνδέεται μέ αὐτά τά ἐργαλεῖα εἶναι ἕνα κρανίο τοῦ Νεάνδερταλ ἀπό μιά σπηλιά τῶν Πετραλώνων στή Χαλκιδική. Κανένα ἐργαλεῖο δέν βρέθηκε μαζί μέ τό κρανίο αὐτό. Ὡστόσο οἱ ἄνθρωποι τοῦ Νεάνδερταλ[1] εἶναι γενικά οἱ δημιουργοί τῶν ἐργαλείων τῆς μουστιέρι-

1. Ὁ ἄνθρωπος ἐμφανίστηκε στή γῆ ἴσως πρίν ἀπό 600.000 χρόνια περίπου. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Neanderthal ἔζησε περίπου ἀπό τό 150.000 ὥς τό 40.000 π.Χ. καί ὁ "ἔμφρων" ἄνθρωπος, ὁ *homo sapiens*, γύρω στό 40.000 π.Χ.

ας ἐποχῆς. Στή Θεσσαλία ὑπάρχουν ἐνδείξεις ἀκόμη παλαιότερης ἀνθρώπινης παρουσίας καί βορειότερα στό Παλαιόκαστρο, κοντά στήν Κοζάνη, βρέθηκε ἕνας ὡραῖος ἀμυγδαλοειδής γρόνθος (coup de poing) — ἐπεξεργασμένος ἀπό τίς δυό του ὄψεις, biface — τῆς ἀχελλαίας ἐποχῆς (ἡ ὁποία ἀνήκει στήν παλαιότερη παλαιολιθική ἐποχή).

2. Η ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (10.000-6.500 π.Χ.)

Ἡ μεσολιθική ἐποχή περιλαμβάνει τούς πολιτισμούς πού ἀναπτύχθηκαν ἀνάμεσα στήν παλαιολιθική καί τή νεολιθική ἐποχή καί ἀποτελεῖ τή μετάβαση ἀπό τό θηρευτικό βίο τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς στόν παραγωγικό βίο τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς.[1] Μέ ἄλλα λόγια κατά τή μεσολιθική ἐποχή ὁ ἄνθρωπος ἀλλάζει σιγά σιγά τρόπο ζωῆς καί ἀπό περιπλανώμενος κυνηγός καί ψαρᾶς, ληστής καί συλλέκτης καρπῶν γίνεται γεωργός καί κτηνοτρόφος μέ μόνιμη ἐγκατάσταση.

Σέ διάφορες περιοχές τῆς Ἑλλάδας, ἰδιαίτερα στήν Ἤπειρο καί στή Θεσσαλία, διαπιστώθηκαν πιθανά ἴχνη λίθινων ἐργαλείων μέ μικρά θραύσματα. Ἡ κατασκευή τους ὀφείλεται στούς κυνηγούς τῆς μεσολιθικῆς ἐποχῆς, μετά τήν τελευταία ἐποχή τῶν πάγων, γύρω στό 10.000 π.Χ. καί πρίν ἀπό τήν ἄφιξη τῶν πρώτων γεωργῶν κάπου τρεῖς χιλιετίες ἀργότερα. Ὁ Markovits φαίνεται ὅτι βρῆκε μιά μικρολιθική παραγωγή στίς σπηλιές τῆς Κακῆς Σκάλας (μεταξύ Μεγάρων καί Κορίνθου). Μικρολιθική παραγωγή τῆς ἴδιας ἐποχῆς διαπιστώθηκε σέ σπηλιά τῆς Σκύρου· ἐδῶ χρησιμοποιήθηκε, ἐκτός ἀπό τόν πυρίτη, καί ὁ ὀψιδιανός λίθος τῆς Μήλου.

Στήν Ἠπειρωτική Ἑλλάδα, ἴσως καί στά νησιά, κατοικοῦσαν μεσολιθικοί κυνηγοί, ὅταν ἔφθασαν οἱ πρῶτοι νεολιθικοί γεωργοί· δέν γνωρίζομε ὅμως ἄν ἀναμίχθηκαν οἱ δύο πληθυσμοί. Τό κυνήγι δέν ἀποτελοῦσε τή βασική ἀπασχόληση τοῦ νεολιθικοῦ πληθυσμοῦ, ἐάν κρίνουμε ἀπό τή μικρή ἀναλογία τῶν βοσκῶν τῶν μή κατοικίδιων ζώων πού βρέθηκαν στά χωριά. Ἐξ ἄλλου, ἡ λιθική ἐπεξεργασία μέ θραύσματα τῶν πρώτων ἀγροτικῶν κοινοτήτων στή Θεσσαλία καί τή Μακεδονία ἔχουν πάντοτε ἕνα μικρολιθικό χαρακτήρα (πού ἄλλωστε ὑπάρχει ἐπίσης καί στίς πρῶτες νεολιθικές κατασκευές ἐργαλείων τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Ἐγγύς Ἀνατολῆς).

1. Γιά τίς δυσκολίες πού παρουσιάζει ὁ ὁρισμός τῆς μεσολιθικῆς ἐποχῆς βλ. A. Leroi-Gourhan, La Préhistoire, Παρίσι, 1968, σσ. 140-143.

II. Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (6500-2600 π. Χ.)

1. Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΩΣ ΣΥΝΟΛΟ.

Βέβαια δέν εἶναι καθορισμένα μέ ἀκρίβεια τά χρονικά ὅρια - στόν ἑλλαδικό καί στόν αἰγαϊκό χῶρο- οὔτε τῆς νεολιθικῆς εποχῆς ὡς σύνολο, οὔτε τῶν υποδιαιρέσεών της, πού ποικίλλουν ἄλλωστε ἀπό τή μία περιοχή στήν ἄλλη.

Ἡ νεολιθική ἐποχή ὑποδιαιρεῖται γενικά στήν Ἑλλάδα ὡς ἑξῆς:

I.	Προκεραμική (ἤ ακεραμική) ἐποχή	: τέλη 7ης χιλιετίας.
II.	Ἀρχαιότερη (ἤ πρώιμη) νεολιθική ἐποχή	: 6η χιλιετία (κυρίως τό πρῶτο μισό καί ὡς τό 5200; ἤ τό5100;
III.	Μέση νεολιθική ἐποχή	: πρῶτο μισό 5ης χιλιετίας (5100;;-4400;; περίπου).
IV.	Νεώτερη (ἤ ὕστερη) νεολιθική ἐποχή	: ἀπό τό 4400;; περίπου ὡς τό 3000;, 2800; ἤ καί (κατά περιοχές)2600 περίπου.

(Δ. Θεοχάρη, Νεολιθικός Πολιτισμός,'Αθήνα,1981,σσ.45-46,καίΓ.Μυλωνᾶ, Ἡ Νεολιθικη Ἐποχή ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήνα,1928[ανατύπωσις1975],σσ.178κέ.).

Τά κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα πού διαφοροποιοῦν τή νεολιθική ἐποχή ἀπό τήν παλαιολιθική εἶναι τό πέρασμα τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν θηρευτικό βίο στόν συλλεκτικό: ἔτσι παύει νά ἔχη σάν κύρια απασχόληση του τό κυνήγι καί γίνεται παραγωγός. Παύει νά περιπλανιέται σέ ἀναζήτηση τῆς τροφῆς του (δηλ. τῶν θηραμάτων) καί ἀποκτᾶ μόνιμη κατοικία. Ἀναπτύσσει τή γεωργία μέ μόνιμες καλλιέργειες δημητριακῶν (σίτου κλπ.), λαχανικῶν καί ὀπωροφόρων δένδρων καί τήν κτηνοτροφία (ἀφοῦ ἔχει ἐξημερώσει διάφορα ζῶα), τήν κεραμική καί τήν πλαστική (κατασκευάζει εἰδώλια).

2. ΑΚΕΡΑΜΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ἡ περίοδος I τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς, ἡ προκεραμική ἤ ἀκεραμική ἐποχή, χαρακτηρίζεται ἀπό τήν σχεδόν πλήρη ἀνυπαρξία τῆς κεραμικῆς.

Στήν περιοδο II, τήν παλαιότερη νεολιθική ἐποχή, δημιουργήθηκαν στήν Θεσσαλία οἱ παλαιότεροι μόνιμοι οἰκισμοί, πού ἔχουν βρεθῆ στήν Ἑλλάδα, ἡ Ἄργισσα καί τό Σέσκλο. Τότε παρουσιάζεται γιά πρώτη φορά μία πρωτόγονη, χειροποίητη κεραμική, συχνά μέ διακόσμηση ἀπό γεωμετρικά σχήματα. Ἐπίσης αὐτή τήν ἐποχή γενικεύεται καί ἐπικρατεῖ ἡ ἀλλαγή στήν τεχνική τῆς κατεργασίας τῶν λίθινων ἐργαλείων- κατεργασίας πού εἶχε ἀρχίσει νά ἀσκῆται ἤδη ἀπό τήν μεσολιθική ἐποχή :γιά νά δώσουν στά ἐργαλεῖα μία μορφή πιό προσαρμοσμένη στή χρήση τους, δέν τά ἐπεξεργάζονται μέ ἔκκρουση (δηλ. μέ κτυπήματα), ἀλλά μέ λείανση . Ἐπίσης

συνεχίζονται τά μικρολιθικά έργαλεῖα τῆς μεσολιθικῆς ἐποχῆς.

3. ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Στήν περίοδο III, τή μέση νεολιθική ἐποχή (5100;;-4400;;) βρίσκονται διασκορπισμένοι οἰκισμοί σ' ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα ἀπό τήν κοιλάδα τοῦ Ἀξιοῦ ὥς τήν Ἀρκαδία: ἔχουν βρεθῆ 150 στήν Θεσσαλία καί πολλοί ἄλλοι στήν Κορινθία. Χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἀπουσία ὀχυρώσεων. Ὁ σημαντικώτερος οἰκισμός ἦταν ὁ οἰκισμός τοῦ Σέσκλου στή Θεσσαλία. Ὁ πολιτισμός τῆς ἐποχῆς ὀνομάζεται "πολιτισμός τοῦ Σέσκλου", γιατί οἱ ἐκεῖ ἀνασκαφές τοῦ Χρ. Τσούντα τόν ἔκαναν γνωστό γιά πρώτη φορά. Στό Σέσκλο συναντιέται ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τοῦ "Μεγάρου", πού βρέθηκε καί στήν Τροία I. Στήν κορυφή τοῦ λόφου εἶχε κτιστῆ τό μέγαρο μέ λίθινη κρηπίδα καί πλίνθινη ἀνωδομή. Ἡ κεραμική τους, ἀρχικά μέ λευκή, ὑστερα μέ πολύχρωμη διακόσμηση, εἶναι πρωτόγονη μέ πιθανές μικρασιατικές ἐπιδράσεις. Οἱ κάτοικοί τους ἴσως κατάγονται ἀπό τήν ἀσιατική Ἐγγύς Ἀνατολή [Bengtson, σ.39 καί σημ.90(σ.67)].

4. ΥΣΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ἡ περίοδος IV, ἡ ὕστερη νεολιθική ἐποχή (4400;;-2600;;) ὁριοθετεῖται ἀπό τήν ἄφιξη ἐπιδρομέων μέ προβληματική προέλευση: ἄλλοι μέ βάση τή διαφορά ἀνάμεσα στό νεολιθικό ἑλλαδικό πολιτισμό καί τόν κρητικό πιστεύουν ὅτι ὁ ἑλλαδικός προέρχεται ἀπό τή νότια Ρωσία, τή Βεσαραβία καί τήν Τρανσυλβανία, ἐνῶ ἄλλοι ὑπογραμμίζουν πρόσφατα τίς ὁμοιότητες τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς στήν Ἑλλάδα καί τῶν πολιτισμῶν τῆς χαλκολιθικῆς ἐποχῆς τοῦ ὀροπεδίου τοῦ Ἅλυος καί τῆς Συρίας καί ὑποθέτουν τήν ἄφιξη στήν Ἑλλάδα Μικρασιατικῶν καί Ἀνατολικῶν φύλων. Ἀλλά τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα δέν ἀποδεικνύουν ἀποφασιστικά ὅτι τά νέα στοιχεῖα πολιτισμοῦ, πού ἔφεραν μαζί τους οἱ ἐπιδρομεῖς, εἶναι τόσο σημαντικά, ὥστε νά συνεπάγωνται ριζική ἀλλαγή τοῦ πληθυσμοῦ. Ἔτσι τό πρόβλημα αὐτό παραμένει πρός τό παρόν ἄλυτο.

Στήν ὕστερη νεολιθική ἐποχή ἀναπτύσσεται ὁ πολιτισμός τοῦ Διμηνίου (ὀνομάζεται ἔτσι ἀπό τό ὄνομα τῆς Θεσσαλικῆς τοποθεσίας Διμήνι, πού ἀνέσκαψε ὁ Χρῆστος Τσούντας, ὅπως καί τό Σέσκλο, ἀπό τό 1903 ὥς τό 1909). Τό Διμήνι, ὁ πιό γνωστός οἰκισμός τῆς ἐποχῆς, εἶναι κτισμένο ἐπάνω σέ λόφο καί περιβάλλεται ἀπό ἕξι ὁμόκεντρα τείχη χωρίς πύργους. Στό κέντρο του ὑπάρχει ἕνα σχεδόν ὀρθογώνιο μέγαρο (ἴσως τό βασιλικό ἀνάκτορο). Οἱ ὀχυρώσεις τοῦ Διμηνίου καί τῶν ἄλλων οἰκισμῶν δείχνουν ὅτι ἡ ἐποχή δέν ἦταν εἰρηνική, ἀλλά πολέμων καί ἐπιδρομῶν. Ὁ πολιτισμός τοῦ Διμηνίου παρακολουθεῖ τόν σύγχρονό του μικρασιατικό πολιτισμό

(Τροία I, Πολιόχνη, Θέρμι Λέσβου). Στό τέλος αυτής τῆς ἐποχῆς αὐτῆς τόν πολιτισμό τοῦ Διμηνίου διαδέχονται στή Θεσσαλία οἱ "πολιτισμοί τῆς Λάρισας καί τοῦ Ραχμανίου". Ὁ τελευταῖος μοιάζει νά ἔχῃ βόρεια προέλευση. Καί γενικά ὁ πολιτισμός τῆς ὕστερης νεολιθικῆς ἐποχῆς φαίνεται νά δέχτηκε τήν ἐπίδραση βορείων πολιτιστικῶν στοιχείων: τότε ἐμφανίστηκε μία πολύχρωμη κεραμική καί οἱ ἀγγειοπλάστες χρησιμοποίησαν στά ἀγγεῖα διακοσμητικά θέματα (ὅπως π.χ. τόν ἕλικα) πού προέρχονται κατ' εὐθεῖαν ἀπό τή διακόσμηση τῆς ταινιωτῆς κεραμικῆς (γερμ.: Bandkeramik, γαλλ.: céramique rubanée). Αὐτα τά διακοσμητικά θέματα δείχνουν σχέση τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Διμηνίου μέ τόν Δουναβικό πολιτισμό (τοῦ Siebenburger).

5. Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ ΤΟΥ ΜΕΓΑΡΟΥ

Ἄλλοτε θεωροῦσαν βέβαιο ὅτι τό "μέγαρον" προερχόταν ἐπίσης ἀπό τήν Κεντρική Εὐρώπη. Σήμερα ἀποκλείουν γενικά αὐτή τήν προέλευση, χωρίς ὡστόσο νά ἀποκλείουν μία βόρεια προέλευση: τό παλαιότερο γνωστό ὥς σήμερα παράδειγμα σώζεται στή Νότια Ρωσία καί ἀνήκει στή μεσολιθική ἐποχή. Ἀλλά τό μέγαρον δέν συναντιέται μόνο στήν Ἑλλάδα, στό Σέσκλο καί τό Διμήνι, ἀλλά καί στή Μικρά Ἀσία, στήν Τροία I καί στήν Τροία II. Ἔτσι σήμερα πολλοί θεωροῦν πιθανό ὅτι ὁ τύπος τοῦ μεγάρου διαμορφώθηκε, ἀνεξάρτητα ἀπό βόρεια ἐπίδραση, στό χῶρο τοῦ Αἰγαίου καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας(1). Πάντως τό πιθανώτερο εἶναι ὅτι γιά τή γένεση τοῦ μεγάρου στόν ἑλλαδικό χῶρο ἔχουν συντελέσει ἀπό κοινοῦ ἀνατολικές καί βόρειες ἐπιδράσεις.

Στό λεξιλόγιο τῶν ἀρχαιολόγων "μέγαρον" σημαίνει ἕνα μακρό ὀρθογώνιο στεγασμένο χῶρο μέ μονό ἤ διπλό πρόδομο - πρόστωο- κανονικά μέ δύο στηρίγματα (κίονες, πασάλους) ἀνάμεσα στίς παραστάδες (πρβλ. τόν τύπο τοῦ ναοῦ ἐν παραστάσι - templum in antis) μέ μία αἴθουσα (δωμάτιο μέ κυκλική ἑστία στό μέσο του) καί πολλές φορές καί ἕνα θάλαμο (δεύτερο δωμάτιο στό βάθος). Ἡ εἴσοδος βρίσκεται στό μέσο τῆς στενῆς πλευρᾶς. Τό μέγαρον συναντιέται στήν Ἑλλάδα, ὥς τώρα τό νωρίτερο στίς ἀρχές τῆς 3ης χιλιετίας π.Χ., στό Ὀτζάκι-Μαγούλα (Θεσσαλία) καί εἶναι πολύ διαδομένος στήν ἠπειρωτική καί νησιωτική Ἑλλάδα καί τή Μικρά Ἀσία: ἤδη στήν Τροία I, στήν Τροία II, στό Θέρμι (Λέσβος), στήν Πολιόχνη (Λῆμνος), στήν Εὔτρηση (Βοιωτία), στίς Ζυγουριές (βόρεια στίς Μυκῆνες), στίς Μυκῆνες, στήν Πύλο καί στήν Τίρυνθα.

---

1. Πρβλ. K.Bittel, Kleinasiatische Studien, Instanbul 1942, σ.138 κ.έ.

6. Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗΣ ΕΠΟΧΗΣ

Ἡ ζωή πού ἀναπτύχθηκε στούς νεολιθικούς οἰκισμούς εἶναι κυρίως ἀγροτική καί κτηνοτροφική. Τά ἐργαλεῖα εἶναι πρωτόγονα. Τό ἄροτρο εἶναι ἄγνωστο. Οἱ νεολιθικοί ἄνθρωποι καλλιεργοῦν κήπους μέ κριθάρι, σιτάρι, φακές, γνωρίζουν τή συκιά καί τήν ἀμυγδαλιά. Ἔχουν ζῶα: πρόβατα, κατσίκες, χοίρους. Τά βόδια εἶναι σπάνια. Τό κυνήγι εἶναι τώρα μιά δευτερεύουσα ἀπασχόληση. Δέν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα γιά τήν κοινωνική ὀργάνωση τῆς ἐποχῆς· ὁ θρησκευτικός παράγοντας γίνεται ἤδη ἰδιαίτερα αἰσθητός: τά νεολιθικά εἰδώλια τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας καί τῆς Κρήτης εἶναι ὅμοια καί παριστάνουν θεές, καθιστές ἤ ὄρθιες, μέ στεατοπυγία : εἶναι Μητέρες Θεές πού γονιμοποιοῦν τό ἔδαφος, τά ζῶα καί τούς ἀνθρώπους. Δέν ὑπάρχουν στοιχεῖα πού νά ἐπιτρέπουν νά διεισδύσουμε στήν ψυχολογία τῶν ἀνθρώπων τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς.

III. Η ΠΡΩΙΜΗ ΧΑΛΚΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΙ Η ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (2600-1950 π.Χ.)

1. ΟΙ ΤΕΣΣΕΡΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Ἡ ἀρχαιολογική ἔρευνα ἀπεκάλυψε τέσσερεις πολιτιστικές περιοχές στήν ἀρχή τῆς πρωτοϊστορικῆς ἐποχῆς.[2] Οἱ περιοχές αὐτές, μέ τήν χρονολογική σειρά πού πέρασαν στήν ἐποχή τῶν μετάλλων, εἶναι οἱ ἑπόμενες: Ἡ Βδ. Μικρα Ἀσία (δηλ. ἡ Τροία, ἡ περιοχή της, τά γειτονικά νησιά της) – οἱ Κυκλάδες – ἡ Κρήτη – ἡ Ἠπειρωτική Ἑλλάδα. Ἡ Τροία βγῆκε ἀπό τήν νεολιθική ἐποχή γύρω στό 3000, ἐνῶ ἀντίθετα ἡ Ἠπειρωτική Ἑλλάδα παρέμεινε σ'αὐτή ὥς τό 2600 περίπου (ἡ Ἀρκαδία καί ἡ Θεσσαλία μάλιστα ὥς τό 2300-2200). Πρέπει νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ πρόοδος, λίγο πολύ χωρίς συνοχή καί συνέχεια, πού ἐπιτέλεσαν οἱ ἄνθρωποι αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ὑπῆρξε γενικά ἀποτέλεσμα ξένων ἐπιδράσεων (μεσοποταμιακῶν καί συριακῶν καί τῆς περιοχῆς τοῦ Δούναβη), ἀλλά εἶχε ἐπίσης γιά αἰτία μετακινήσεις πληθυσμῶν.

Ὡστόσο εἶναι καλό νά ἔχουμε ὑπ'ὄψη μας τήν πιό σύγχρονη τάση πού ἐπικρατεῖ στήν ἔρευνα σχετικά μέ τήν ἀπόδοση ἑνός προϊστορικοῦ πολιτισμοῦ σέ ἕνα λαό ἤ σέ μιά φυλή. Ἐνῶ ὥς σχετικά πρόσφατα ἐπικρατοῦσε ὁ νόμος τοῦ G.Kossina σύμφωνα μέ τόν ὁποῖο "κάθε ἰδιαίτερη πολιτιστική περιοχή, ὅσο μικρή κι ἄν εἶναι, φανερώνει μιά ἰδιαίτερη φυλή" (G.Kossina, Ursprung und Verbreitung der Germanen in Vor- und Frühgeschichtlicher Zeit, Λειψία 1928, 2η ἔκδ. 1934, σ.4) καί μέ βάση αὐτή τήν ἀρχή οἱ ἀρχαιολόγοι προσπαθοῦσαν νά βροῦν πολιτιστικές ἑνότητες καί νά τίς ἀποδώσουν σέ συγκεκριμένες φυλές, σήμερα ἐπικρατεῖ περισσότερο ἡ ἀντίθετη ἄποψη πού συνοψίζεται στή φράση: "πολιτισμός καί φυλή δέν

2. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι ἐνῶ προϊστορία (γαλλ.: Préhistoire, γερμ.: Urgeschichte ἤ Vorgeschichte) εἶναι ἡ περίοδος τῆς ἀνθρωπότητας πρίν ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῆς γραφῆς καί πρίν ἀπό τήν πρώτη χρήση τῶν μετάλλων, πρωτοϊστορία ὀνομάζεται ἡ τελευταία περίοδος τῆς προϊστορίας λίγο πρίν ἀπό τήν ἀνακάλυψη τῆς γραφῆς καί περιλαμβάνει τήν ἐποχή τῶν μετάλλων (ὀρειχάλκου καί σιδήρου). Γιά τήν πρωτοϊστορική ἐποχή συνήθως ἔχομε πληροφορίες ἀπό πηγές τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

συμπίπτουν" ή τουλάχιστον δέν συμπίπτουν ὑποχρεωτικά (V. Gordon Childe, Migrations in Europa, "Οσλο 1950, σ.1). Σύμφωνα μέ τήν ἄποψη αὐτή θά πρέπει νά ἀποφεύγεται ἡ ἀπόδοση ἑνός "πολιτισμοῦ" σέ μιά συγκεκριμένη φυλή.

2. Ο ΤΡΩΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Πρώτη ἡ Τροία πέρασε στήν ἐποχή τοῦ χαλκοῦ. Ἤδη πρίν ἀπό τό 3.000 δέχθηκε τά μαθήματα τῶν Μεσοποταμίων μεταλλουργῶν καί ἀνέπτυξε τήν ἐπεξεργασία τοῦ χαλκοῦ καί ἀργότερα τοῦ ὀρειχάλκου, χρησιμοποιώντας τά μεταλλεύματα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τοῦ Καυκάσου. Οἱ γνώσεις μας γιά τό θέμα αὐτό ὀφείλονται κυρίως στίς ἀνασκαφές τῶν Heinrich Schliemann καί Wilhelm Dörpfeld στήν Τροία, ἀνασκαφές πού συνέχισαν μέ ἐπιτυχία ἀργότερα (1932-1938) οἱ Ἀμερικανοί ἀρχαιολόγοι μέ διευθυντή τόν Carl W. Blegen.[1]

Ὁ Γερμανός Heinrich Schliemann (1822-1890) ἀφιέρωσε τή ζωή του καί δαπάνησε τήν τεράστια περιουσία του στήν ἀνακάλυψη τοῦ κόσμου τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Μέ τίς ἀνασκαφές του στήν Τροία (μέ πολλές διακοπές ἀπό τό 1871 ὥς τό 1890), στίς Μυκῆνες (1876), στόν Ὀρχομενό (1880-81) καί στήν Τίρυνθα (1884-85) ἐπέτυχε νά φέρη στό φῶς ὄχι μόνο τόν προομηρικό κόσμο, τόν κόσμο δηλ. τῶν Μυκηναίων, ἀλλά καί τούς διαδοχικούς πολιτισμούς πού ἀναπτύχθηκαν στήν Τροία, στό ΒΔ αὐτό ἄκρο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ὁ Γερμανός Wilhelm Dörpfeld (1853-1940), ἀρχαιολόγος καί ἀρχιτέκτων ἐργάστηκε στίς ἀνασκαφές τῆς Ὀλυμπίας ἀπό τό 1877 ὥς τό 1882 καί συνεργάστηκε μέ τόν Schliemann στίς ἀνασκαφές τῆς Τροίας καί τῆς Τίρυνθος. Διευθυντής τῆς Γερμανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν (1887-1912). Ἔγραψε πολλά σημαντικά συγγράμματα, ὅπως π.χ. Τροία (1893-94), Τροία καί Ἴλιον (1902), Ἡ ἀρχαία Ὀλυμπία (2 τόμοι, 1935), Ἡ ἀρχαία Ἀθήνα καί ἡ Ἀγορά της (2 τόμοι, 1937-39).

Ὁ Ἀμερικανός Carl William Blegen (1887-1971) εἰδικός στόν αἰγαιακό πολιτισμό, μέ τή συμμετοχή του στίς ἀνασκαφές τῆς Κορίνθου (1920 κέ.), τῆς Τροίας (1932-38) καί τῆς Πύλου (1952) καί τίς μελέτες του ἐπέτυχε τόν προσδιορισμό τῆς στρωματογραφίας καί τῆς χρονολογίας τοῦ αἰγαιακοῦ καί τοῦ ἑλλαδικοῦ πολιτισμοῦ (Κόρινθος, Τροία). Στό ἀνάκτορο τῆς Πύλου ἀνακάλυψε πολλές πινακίδες γραμμικῆς γραφῆς Β, πού συνετέλεσαν στήν ἀποκρυπτογράφησή της ἀπό τόν Ventris τό 1953.

Ὁ H.Schliemann ἐπέτυχε νά φέρη στό φῶς τούς διαδοχικούς πολιτισμούς πού ἀναπτύχθηκαν στήν Τροία, στό ΒΔ αὐτό ἄκρο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Οἱ ἀνασκαφές στό λόφο τοῦ Χισαρλίκ (Καστράκι) στά νότια τῆς συμβολῆς τοῦ Σιμόεντος καί τοῦ Σκαμάνδρου, ἀποκάλυψαν τά ἐρείπια ἐννέα πόλεων πού κτίστηκαν διαδοχικά ἡ μιά πάνω στήν ἄλλη ἀπό τά μέσα τῆς 4ης χιλιετίας, πού ἱδρύθηκε ἡ Τροία I, ὥς τό 720 π.Χ., πού ἱδρύθηκε ἡ Τροία VIII, ἡ ἑλληνική (ἡ Τροία IX εἶναι ἡ ρωμαϊκή).

---

1. Βιβλιογραφία γιά τίς ἀνασκαφές τῆς Τροίας στόν U. Wilcken, Ἀρχ. Ἑλλ. Ἱστ., σ.28 σημ.1 καί στόν H.Bengtson, Ἱστ. Ἀρχ. Ἑλλ., σ.36· γιά τόν Schliemann βλ. Bengtson, ὅπ.παραπ. σ.20, σημ.15,16,17 (σ.64).

Οἱ ἀρχαιολόγοι καί οἱ ἱστορικοί δέν ἔχουν ἀκόμη συμφωνήσει μεταξύ τους γιά τή χρονολόγηση αὐτῶν τῶν ἐννέα πόλεων. Ὁ ἑπόμενος πίνακας[1] δείχνει τά δύο ἐπικρατέστερα χρονολογικά σχήματα πού προτείνονται σήμερα:

	C.W.Blegen	F.Schachermeyr
Τροία I	3200-2600	2700-2400
II	2600-2300	2400-2150
III-V	2300-1900	2150-1850 ἤ 1750
VI	1900-1275	1850 ἤ 1750-1200
VIIα	1275-1225	
VIIβ	1225-1100	
VIII (ἑλληνική)	720-...	

Ἡ Τροία I ἀνήκει ἀκόμα στήν ἐποχή τοῦ λίθου-χαλκοῦ. Γύρω στά μέσα τῆς 3ης χιλιετίας, ἡ Τροία II, μιά μικρή ἀκρόπολη, ὑπῆρξε τό κέντρο ἑνός λαμπροῦ πολιτισμοῦ τῆς ὀρειχάλκινης ἐποχῆς, τόσο λαμπροῦ ὥστε ὁ Schliemann πίστεψε ὅτι βρῆκε σ'αὐτήν τήν Τροία τοῦ Πριάμου. Αὐτό ὅμως ἀποκλείεται, γιατί ἡ Τροία II ἄκμασε στό δεύτερο μισό τῆς 3ης χιλιετίας (2400-2150 ἤ 2600-2300), ἐνῶ οἱ ἀρχαῖες πηγές δίνουν χρονολογίες γιά τήν ἅλωση τῆς Τροίας πού κλιμακώνονται ἀπό τό 1334 ὥς τό 1135 π.Χ. (βλ.σελ.).

Ἡ Τροία II ἦταν περιτειχισμένη μέ τείχη πάχους 12 μέτρων σέ μερικά τμήματά τους καί εἶχε ἕνα πραγματικό ἀνάκτορο στό ὁποῖο ἀναγνωρίζεται ὁ τύπος τοῦ μεγάρου (προστῷον, ἐπιμήκης αἴθουσα μέ ἑστία στή μέση). Τά ὅπλα καί τά οἰκιακά σκεύη ἦταν ὀρειχάλκινα˙ μόνο λίγα ἀντικείμενα πού προορίζονταν γιά ἐπίδειξη ἦταν κατασκευασμένα ἀπό πέτρα. Ὁ χρυσός καί ὁ ἄργυρος χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν κατασκευή κοσμημάτων καί κυπέλων.

Ἡ κεραμική χαρακτηρίζεται ἀπό τή ραμφοειδῆ (ραμφόστομη) οἰνοχόη, τά ἀγγεῖα μέ δύο ἤ περισσότερα στόμια καί κυρίως τά προσωπόμορφα ἀγγεῖα. Τά διακοσμητικά στοιχεῖα τῆς κεραμικῆς εἶναι τά περισσότερα ἐγχάρακτα καί συχνά γεμίζονται μέ ἄσπρη ἔνθετη ὕλη (incrustation).

Ὁ πλοῦτος της ἐξηγεῖται ἀπό τή θέση της στή διασταύρωση μεγάλων χερσαίων καί θαλασσίων δρόμων καί ἀπό τήν ἱκανότητα τῶν κατοίκων της νά ἐκμεταλλευθοῦν αὐτά τά πλεονεκτήματα. Στήν Τροία συγκεντρώνονται συχνά προϊόντα μακρινῶν χωρῶν (χαλκός ἀπό τή Μικρά Ἀσία καί τήν Κύπρο, κασσίτερος ἀπό τόν Καύκασο, lapis lazuli ἀπό τό Ἰράκ, ἤλεκτρο ἀπό τή Βαλτική), τεχνικές καί συνή-

1. Βλ. P.Lévêque, L'aventure grecque, Παρίσι, 1969, σ.17. Ὡστόσο ὁ πίνακας αὐτός δέν συνοψίζει ὅλες τίς ἀπόψεις πού ἔχουν διατυπωθῆ γιά τήν τρωϊκή χρονολογία. Ἔτσι π.χ. μερικοί ἀνεβάζουν τή χρονολογία τῆς ἱδρύσεως τῆς Τροίας I ὥς τό 3500 π.Χ. περίπου.

θειες (τελετουργικοί πελέκεις ἀνάλογοι μ'αὐτούς πού βρέθηκαν στή Νότια Ρωσία, μέθοδοι ἀναμίξεως μετάλλων πού ἦρθαν ἀπό τή Μεσοποταμία κ.τ.λ.). Ἡ Τροία—κατάληξη τοῦ μεγάλου χερσαίου δρόμου πού ἀρχίζει ἀπό τό στενό τοῦ Ταύρου καί διασχίζει διαγώνια τό κεντρικό ὀροπέδιο τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, κατάληξη ἐπίσης τῶν χερσαίων δρόμων πού ἑνώνουν τόν Ἑλλήσποντο μέ τόν Δούναβη — ἄσκησε τήν ἀκτινοβολία της πολύ νωρίς στίς γειτονικές χῶρες· ἀπό αὐτή ἰδιαίτερα οἱ κάτοικοι τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας καί τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἔμαθαν τήν τεχνική τῶν μετάλλων. Ἡ ἀνώτερη ποιότητα τοῦ ὀρειχάλκου τῆς Τροίας (μέ τίς καλύτερες ἀναλογίες: ἐννέα μέρη χαλκός - ἕνα μέρος κασσίτερος) καί ἡ καλή ἐπεξεργασία τοῦ χρυσοῦ, πού φανερώνει ὁ θησαυρός τοῦ Πριάμου, δείχνουν ὅτι οἱ Τρῶες μεταλλουργοί εἶχαν φθάσει σέ πολύ μεγάλη τελειότητα.

Ἡ ἐπίκαιρη θέση τῆς Τροίας, πού βρίσκεται στήν εἴσοδο τῶν Δαρδανελλίων, ἦταν ἰδιαίτερα εὐνοϊκή γιά τήν ἀνάπτυξη ὑπερπόντιας ἐπικοινωνίας πρός πολλές κατευθύνσεις (Θράκη, Μικρά 'Ασία, Αἰγαῖο πέλαγος, Εὔξεινο Πόντο). Πολλές ἐνδείξεις ἐπιβεβαιώνουν μιά στενότερη σχέση τῆς Τροίας I καί II μέ τά νησιά τοῦ Αἰγαίου πελάγους· ὁ πολιτισμός της συγγενεύει μέ τόν πολιτισμό τους. Ἰδιαίτερα ὁ πολιτισμός τῆς Τροίας I μοιάζει πολύ μέ τόν πολιτισμό τοῦ Θερμιοῦ τῆς Λέσβου καί τῆς Πολιόχνης τῆς Λήμνου, ὅπως δείχνουν τά εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν πού ἔγιναν ἐκεῖ, καί εἶναι πολύ ἀνώτερος ἀπό τόν περίπου σύγχρονο νεολιθικό πολιτισμό τοῦ Διμηνίου.

Πρέπει νά ὑπῆρχε ἀπό τήν ἐποχή αὐτή ἐπικοινωνία τῆς Τροίας μέ τήν Αἴγυπτο (ὅπως δείχνουν μεμονωμένα εὑρήματα - πλάκες πορσελάνης κ.τ.λ.), καί μέ τή Βαβυλωνία (ὅπως δείχνουν ἄλλα εὑρήματα, π.χ. ἕνα μολυβένιο εἰδώλιο γυμνῆς θεᾶς). Δέν εἶναι ὅμως δυνατό νά ἐξακριβωθῆ ὁ δρόμος ἀπό τόν ὁποῖο ἔφθασαν τά βαβυλωνιακά αὐτά ἀντικείμενα στήν Τροία (θαλάσσια ἐπικοινωνία ἀπό τήν Κύπρο ἤ χερσαία ἀπό τή Μικρά 'Ασία μέ τή μεσολάβηση τῶν ἀσσυριακῶν ἀποικιῶν τῆς Καππαδοκίας;).

Δέν εἶναι γνωστό ποιός λαός κατοικοῦσε στήν Τροία I καί II· παλαιότερα διατύπωναν τήν ὑπόθεση ὅτι τήν κατοικοῦσαν Ἰνδοευρωπαῖοι ἀπό τή Θράκη. Ἐπιχείρημα γιά τήν ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως ἦταν κυρίως ὅτι ὁ ἀρχιτεκτονικός τύπος τοῦ μεγάρου εἶναι ὁλότελα ὅμοιος μέ τόν τύπο τοῦ ἑλληνικοῦ μεγάρου. Ὡστόσο τό ἐπιχείρημα αὐτό δέν ἦταν ἀποφασιστικό, γιατί δέν ἀποτελοῦσε διαπίστωση τῆς ἔρευνας, ἀλλά ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς ὑποθέσεως ὅτι οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι (Ἕλληνες, Θράκες κ.ἄ.) ἔφεραν τόν τύπο τοῦ μεγάρου ἀπό τή βόρεια πατρίδα τους. Σήμερα ὑποστηρίζεται ὅλο καί εὐρύτερα ὅτι τό μέγαρο πού βρίσκεται τόσο στό στρῶμα τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ Σέσκλου ὅσο καί στήν Τροία I ἀναπτύχθηκε ἀνεξάρτητα στήν περιοχή τοῦ Αἰγαίου καί τῆς κεντρικῆς Μικρᾶς 'Ασίας, χωρίς ἐπίδραση ἀπό τόν πολιτισμό τοῦ Βορρᾶ. Ἀλλά τά εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν σέ τύμβους τῆς Θράκης καί τῆς περιοχῆς τοῦ Δούναβη δείχνουν σχέσεις μέ τήν τέχνη καί τόν πολι-

τισμό τῆς Τροίας· αὐτό ἐνισχύει τήν ἄποψη τῆς 'Ινδοευρωπαϊκῆς—θρακικῆς— καταγωγῆς τῶν κατοίκων τῆς Τροίας I καί II καί ὥς ἕνα σημεῖο ἐνισχύει τήν παλιά γερμανική θεωρία ὅτι τό μέγαρο εἶναι ὁ τύπος τοῦ σπιτιοῦ τῶν 'Ινδοευρωπαίων. 'Οπωσδήποτε ὅμως μέ τά σημερινά δεδομένα δέν εἶναι δυνατό ἕνα βέβαιο συμπέρασμα γιά τούς κατοίκους τῆς Τροίας I καί II.

Δέν εἶναι ἐπίσης γνωστό πῶς καταστράφηκε ἡ Τροία II. 'Εάν ἀποδειχθῇ ὅτι οἱ Χιττίτες καί οἱ ἄλλοι 'Ινδοευρωπαῖοι πού ἐγκαταστάθηκαν στήν κεντρική Μικρά 'Ασία πέρασαν ἀπό τό Βόσπορο καί τόν 'Ελλήσποντο (βλ.παραπ. σ.), τότε εἶναι δυνατόν ἡ Τροία II νά καταστράφηκε ἀπό τούς Χιττίτες καί τά ἄλλα συγγενῆ τους 'Ινδοευρωπαϊκά φύλα. 'Αλλά γιά τήν ὥρα φαίνεται πιθανώτερο ὅτι οἱ Χιττίτες ἦρθαν ἀπό τόν Καύκασο καί ἔτσι ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς τῆς Τροίας II παραμένει ἄγνωστη.

3. Ο ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Πρῶτοι οἱ κάτοικοι τῶν Κυκλάδων ἐπωφελήθηκαν ἀπό τά μαθήματα τῶν "Τρώων". Ἕνας κυκλαδικός πολιτισμός ἀναπτύχθηκε στά μέσα τῆς 3ης χιλιετίας σ'αὐτά τά σχεδόν ἀκατοίκητα νησιά, στά ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι ἀναζητοῦσαν κυρίως πρῶτες ὕλες. 'Ο ναυτικός αὐτός πολιτισμός ἔφερε σέ ἐπαφή τούς κατοίκους τῶν παραλίων τοῦ Αἰγαίου καί συνετέλεσε κυρίως στή διάδοση τῆς τεχνικῆς καί τῆς χρήσης τῶν μετάλλων στήν Κρήτη καί στήν Πελοπόννησο. Μέ βάση τήν παραγωγή τῶν μεταλλείων τους, οἱ Κυκλάδες δημιούργησαν ἕνα πρωτότυπο τρόπο ζωῆς: τά ὀψιδιανά κοιτάσματα τῆς Μήλου χρησίμευσαν στήν κατασκευή ἐξαίρετων λίθινων ἐργαλείων, πού τά μέταλλα, σπάνια ἀκόμη, δέν μποροῦσαν νά τά ἀντικαταστήσουν· ἔχουν βρεθῆ ἐργαλεῖα ἀπό ὀψιδιανή πέτρα (ὄνυχα) σέ ὅλο τόν Αἰγαιακό κόσμο. Τό

Τό μάρμαρο, κυρίως τῆς Πάρου, χρησίμευε στήν κατασκευή τῶν φημισμένων "κυκλαδικῶν εἰδωλίων", πού ἔχουν καταπληκτικά μοντέρνα τεχνοτροπία. Ἔχουν σωθῆ πολλά γυναικεῖα εἰδώλια, πού χαρακτηρίζονται ἀπό στεατοπυγία καί ἔχουν συχνά τήν τυποποιημένη μορφή βιολιοῦ. Παριστάνουν μία γυμνή γυναίκα (ἴσως τή Μεγάλη Μητέρα, θεά τῆς γονιμότητας), πού φέρει ἕνα παιδί πάνω στό κεφάλι της ἤ τό κρατᾶ στήν ἀγκαλιά της. Ἄλλοι τύποι εἰδωλίων, ὅπως τοῦ αὐλητῆ, εἶναι σπανιώτεροι.

Κοιτάσματα καλοῦ ἀργίλου χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν παραγωγή πλούσιας κεραμικῆς, στήν ὁποία διακρίνεται ἡ διασταύρωση ξένων ἐπιδράσεων. Κοντά στά ἀγγεῖα τοῦ "μικρασιατικοῦ τύπου" προστέθηκαν γρήγορα τά ἀγγεῖα μέ διακόσμηση ἑλίκων – θέμα πού πῆραν προφανῶς ἀπό τήν Ἑλλάδα.

4. Ο ΠΡΩΤΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

'Η ἐποχή τοῦ ὀρειχάλκου ἤ χαλκοκρατία (2600-1100) στήν 'Ελλάδα ὀνομάσθηκε συμβατικά ἑλλαδική ἐποχή καί ὑποδιαιρεῖται στήν πρωτοελ-

λαδική (ἡ πρώιμη χαλκοκρατία) ἀπό τό 2600-1950 περίπου, στήν μεσοελλαδική (ἡ μέση χαλκοκρατία) ἀπό τό 1950-1580 περίπου, καί τήν ὑστερεοελλαδική (ἡ μυκηναϊκή ἐποχή ἤ ὕστερη χαλκοκρατία) ἀπό τό 1580 ὡς τό 1100 περίπου.

Ἡ Ἑλλάδα κάτω ἀπό τή διπλή ἐπίδραση τῶν μεταλλουργῶν τῆς Τροίας στό Βορρᾶ καί τῶν ναυτικῶν τῶν Κυκλάδων στό Νότο βγῆκε τελευταία ἀπό τή νεολιθική ἐποχή γύρω στό 2600.

Ἡ ἀρχή τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ φαίνεται ὅτι συμπίπτει περίπου στήν Ἑλλάδα μέ μιά ριζική ἀλλαγή πληθυσμοῦ, πού συντελεῖται μέ τή μαζική ἄφιξη ἐπιδρομέων γύρω στό 2600 π.Χ. Δέν ὑπάρχει συμφωνία μεταξύ τῶν ειδικῶν οὔτε γιά τήν ἀκριβῆ χρονολογία τοῦ γεγονότος οὔτε γιά τήν προέλευση τοῦ νέου ἤ τῶν νέων λαῶν. Ἡ ἐπικρατοῦσα γνώμη εἶναι ὅτι πρόκειται γιά λαούς μικρασιατικῆς καταγωγῆς. Σήμερα ὑποστηρίζεται ἐπίσης ὅτι οἱ ἐπιδρομεῖς πού ἦρθαν στήν Ἑλλάδα πρίν ἀπό τό 2400 π.Χ. (ἴσως γύρω στό 2600 περίπου) ἦταν Πρωτοϊνδοευρωπαῖοι, πρόγονοι τῶν Θρακῶν καί τῶν Πελασγῶν (βλ. παρακάτω, σσ. 48-49) · δέν ἀποκλείεται πάντως ὅτι αὐτή τήν ἐποχή, σχεδόν συγχρόνως, ἡ Ἑλλάδα δέχθηκε ἐπιδρομές τόσο ἀπό τό Βορρᾶ ὅσο καί ἀπό τή Μικρά Ἀσία. Τήν ὕπαρξη καί „ἴσως" τήν ἔκταση αὐτοῦ τοῦ νέου (μικρασιατικοῦ ἴσως) φυλετικοῦ στοιχείου μαρτυροῦν τά τοπωνύμια σέ -νθος (Κόρινθος, Ζάκυνθος κ.τ.λ.) καί σέ -ττος καί -σσος (Παρνασσός, Ὑμηττός κ.τ.λ.). Ἄσχετα ἀπό τό πρόβλημα τοῦ νέου αὐτοῦ πληθυσμοῦ διαπιστώνεται ἀπό τίς ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές μιά πολύ σαφής διακοπή πολιτισμοῦ. Ἡ κατάκτηση τῆς Ἑλλάδας πρέπει νά συντελέστηκε προοδευτικά· τελευταία φαίνεται ὅτι ὑπέκυψε ἡ ὀρεινή καί ἀπρόσιτη Ἀρκαδία (γύρω στό 2300 π.Χ.). Βέβαια μερικές ἀπομονωμένες ἤ ἀσήμαντες τοποθεσίες (π.χ. τό Μπερμπάτι στήν Ἀργολίδα) δέν φέρνουν κανένα ἴχνος ἀπό αὐτή τήν ἐπιδρομή.

Στήν πρωτοελλαδική ἐποχή ἡ πρόοδος εἶναι ἀναμφισβήτητη σέ σχέση μέ τήν νεολιθική ἐποχή καί φανερώνει τίς εὐεργετικές ἐπιδράσεις πού ἀσκήθηκαν ἀπό τήν κεντρική Μικρά Ἀσία, πού ἦταν πολύ προηγμένη σέ σύγκριση μέ τήν Ἑλλάδα, κυρίως χάρη στίς ἐπαφές της μέ τούς λαμπρούς πολιτισμούς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς. Ἡ εἰσαγωγή τῆς χρήσης τοῦ ὀρειχάλκου εἶναι ἡ κυριώτερη ἐκδήλωση αὐτῶν τῶν ἐπιδράσεων καί σημαδεύει τήν ἀρχή τῆς νέας ἐποχῆς· τότε διαδόθηκαν ἐπίσης στήν Ἑλλάδα νέες τεχνικές: ὁ φοῦρνος καί τό προγάνωμα (γερμανικά Urfirnis = βερνίκι) στήν κεραμική, τό ἄροτρο στή γεωργία καί μερικές νέες καλλιέργειες (ὅπως τοῦ ἀμπελιοῦ στήν Ἀττική). Σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ζωῆς γίνεται αἰσθητή μιά πολύ ζωηρή καί ἔντονη δραστηριότητα.

Στό σύνολό του ὁ πολιτισμός παραμένει ἀγροτικός καί ποιμενικός καί διατηρεῖ αὐτό τόν χαρακτήρα γιά πολλούς αἰῶνες στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα. Ἡ κύρια δραστηριότητα τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι πάντα ἡ ἀξιοποίηση ἑνός ὅλο καί μεγαλύτε-

ρου τμήματος τοῦ ἐδάφους καί ἡ ἀνάπτυξη τῆς κτηνοτροφίας πού εἶχε ἀρχίσει ἤδη στή νεολιθική ἐποχή. Ἀλλά ἡ πρόοδος δέν γίνεται αἰσθητή μόνο ἀπό τήν ἐπέκταση τῶν καλλιεργειῶν, πού εἶναι συγχρόνως συνέπεια καί αἰτία τῆς αὐξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ. Μέ τήν εἰσαγωγή τοῦ ἀρότρου , στήν πιό ἁπλή μορφή του – ἑνός ἀρότρου πού μᾶλλον ξύνει τήν ἐπιφάνεια τῆς γῆς παρά ἀνακατεύει τό χῶμα – γίνεται μιά πραγματική ἐπανάσταση· ὁ γεωργός ἀντικαθιστᾶ τόν κηπουρό. Συγχρόνως ἀναπτύσσονται συστηματικές καλλιέργειες τῆς ἐλιᾶς καί τῆς ἀμπέλου, πού εἶναι,μαζί μέ τίς καλλιέργειες τῶν σιτηρῶν, ἡ βάση τῆς διατροφῆς τοῦ πληθυσμοῦ.

Μεγάλη εἶναι ἐπίσης ἡ διαφορά στόν τομέα τῆς κατοικίας: οἱ κῶμες πολλαπλασιάζονται, ἔχουν μέτρια ἔκταση καί εἶναι πολυάριθμες. Ἤδη ἀπό αὐτή τήν ἐποχή εἶναι πολύ σπάνια ὀχυρωμένες, πράγμα πού δείχνει ὅτι γενικά ἐπικρατοῦσε εἰρήνη. Παράλληλα μέ τήν κεραμική καί τή μεταλλουργία ἀναπτύσσεται τώρα γιά πρώτη φορά καί τό ἐμπόριο. Σ' αὐτό ἀσφαλῶς συντελεῖ ἡ σχετική ὁμοιογένεια τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἡ προελληνική αὐτή Ἑλλάδα ἔχει πολλά κοινά χαρακτηριστικά μέ τήν Ἑλλάδα πού δημιουργήθηκε μετά τήν ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ πολιτισμός αὐτός ἐκτείνεται κυρίως στή Θεσσαλία, στή Φωκίδα, στή Βοιωτία, στήν Ἀττική, στήν Ἀργολίδα καί τήν Κορινθία. Αὐτή τήν ἐποχή ξεχωρίζει ἡ ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας μέ τό μεγάλο κυκλικό οἰκοδόμημά της, πού ἦταν, πιθανώτατα, ἡ κατοικία τοῦ βασιλέως.

Μιά κώμη-πόλη φαίνεται ὅτι γνώρισε μιά ἰδιαίτερη ἀκμή: πρόκειται γιά τή Λέρνα, στό βάθος τοῦ κόλπου τοῦ Ναυπλίου, σέ μιά ἑλώδη περιοχή πού θά διατηρήση τή φήμη της χάρη στόν μῦθο τοῦ Ἡρακλῆ καί τῆς Λερναίας Ὕδρας. Στή Λέρνα, στή θέση μιᾶς νεολιθικῆς ἐγκαταστάσεως μέ δύο διαδοχικές περιόδους, ἱδρύθηκε ὕστερα ἀπό μιά σαφή διακοπή, ἕνας πρωτοελλαδικός οἰκισμός, στόν ὁποῖο διακρίνονται ἐπίσης δύο περίοδοι. Ἡ πρώτη πόλη ὀχυρώθηκε δυό φορές, μέ μιά ἁπλή ὀχύρωση ἀρχικά, μέ διπλή ὀγκώδη ὀχύρωση ἀργότερα, πού ἐνισχύθηκε μέ πύργους· στό κέντρο ἕνα ἐπιβλητικό οἰκοδόμημα πρέπει νά εἶναι τό ἀνάκτορο. Ἀργότερα καταστράφηκε ἡ ὀχύρωση καί κτίστηκε μιά νέα πόλη μέ ἕνα μεγάλο ἀνάκτορο (οἱ Ἀμερικανοί ἀνασκαφεῖς τό ὀνόμασαν "τό σπίτι τῶν πλίνθων"). Εἶναι μιά ὡραία καί ἰσχυρή οἰκοδομή, ἡ πιό σημαντική ἀπό ὅσες ἔχουν βρεθῆ στήν Ἑλλάδα κτισμένες ἀπό τούς Προέλληνες, καί πού μπορεῖ νά συγκριθῆ μέ τά κρητικά ἀνάκτορα.

Ὁ πλοῦτος τῆς Λέρνας αὐτή τήν ἐποχή φαίνεται τεράστιος· ὀφείλεται κυρίως στή γεωγραφική θέση τῆς πόλης πού τῆς ἐπέτρεπε ἐπικερδεῖς συναλλαγές μέ τόν μεσογειακό κόσμο· ἑπομένως ἤδη ἡ Ἀργολίδα εἶχε ἀπό αὐτή τήν ἐποχή τήν προνομιακή θέση, πού διατήρησε καί μετά τήν ἄφιξη τῶν Ἑλλήνων. Ὁ πλοῦτος αὐτός μάλιστα πρέπει νά ὑπῆρξε ἡ αἰτία τῆς συμφορᾶς τῆς Λέρνας· ξαφνικά ἡ πόλη καταστράφηκε καί δέν ἀνοικοδομήθηκε ξανά. Ἡ καταστροφή τῆς Λέρνας δέν πρέπει νά ὀφείλεται σέ ἐπιδρομή ξένου λαοῦ. Τά νέα κτίσματα τῆς Λέρνας, ἀσφαλῶς πιό ταπεινά, δέν φανερώνουν καμιά ἀλλαγή στά ἔθιμα. Ἑπομένως ἡ μόνη δυνατή ἐξήγηση εἶναι ἡ ἐπιτυχής ἐπιδρομή πού διεξήγαγε μιά ἀντίζηλη πόλη ἤ ἕνας συνασπισμός πόλεων ἐναντίον τῆς πιό πλούσιας πόλης τῆς

Πελοποννήσου. Πάντως ἡ Λέρνα, τόσο ἐξ αἰτίας τῆς δύναμής της ὅσο καί ἐξ αἰτίας τῶν συμφορῶν της, φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ μιά ἐξαίρεση μέσα στόν γενικά εἰρηνικό πολιτισμό τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς.

Πρέπει νά εἴμαστε ἐφεκτικοί ὅσον ἀφορᾶ τήν ἀξιολόγηση τοῦ πρωτοελλαδικοῦ πολιτισμοῦ. Πάντως ἕνα εἶναι βέβαιο: ἡ ὕπαρξη ἀνακτόρων — πού ἤδη μερικές φορές εἶναι ὀχυρωμένα (Λέρνα, Αἴγινα) — προϋποθέτει μιά ἰσχυρή μοναρχική ὀργάνωση. Κάθε βασίλειο ἦταν ἀνεξάρτητο ἀπό τά γειτονικά του· ἔτσι παρουσιάζεται ἤδη ὁ πολιτικός κατακερματισμός τῆς μεταγενέστερης Ἑλλάδας.

Δεν γνωρίζουμε πολλά γιά τίς θρησκευτικές δοξασίες τῆς ἐποχῆς. Τά πολλά γυναικεῖα στεατοπυγικά εἰδώλια - ἰδιαίτερα φημίζονται τά κυκλαδικά (βλ.παραπ. σ.28) - μαρτυροῦν, φαίνεται, τή λατρεία μιᾶς Μητέρας Θεᾶς τῆς γονιμότητας. Ἀντίθετα γνωρίζουμε ἀρκετά καλύτερα τά νεκρικά ἔθιμα: τά νεκροταφεῖα εἶναι ἔξω ἀπό τούς οἰκισμούς, οἱ τάφοι σκάβονται σέ βράχο ἤ κτίζονται κιβωτιόσχημοι. Οἱ προσφορές στούς νεκρούς, κυρίως ἀγγεῖα καί εἰδώλια, εἶναι πολυάριθμες. Φανερώνουν τήν πίστη σέ μία ζωή μετά τό θάνατο.

5. Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΑΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Αὐτή τήν ἐποχή ὑπῆρχε πράγματι ἕνας αἰγαιακός πολιτισμός μέ κάποια ὁμοιογένεια στά παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Ἑλλάδας καί τῆς Κρήτης.[1] Ἡ Τροία ἦταν τό πιό λαμπρό κέντρο αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ παλαιοῦ ὀρειχάλκου. Ἡ σχετική ἑνότητά του ἀποκαλύπτεται ἀπό τή χρήση συγγενῶν γλωσσῶν ἤ διαλέκτων. Ἐάν κρίνουμε ἀπό τά τοπωνύμια καί τά ἀνθρωπωνύμια, ἀπό τά ὀνόματα τῶν φυτῶν καί τῶν παλιῶν τεχνικῶν πού ἐπέζησαν μετά τήν ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων καί τήν ἐπικράτηση τῆς γλώσσας τους, πρέπει νά ὑπῆρχε μιά γλώσσα πού θά τήν ὀνομάσουμε αἰγαιακή (μικρασιατική ἤ πρωτοϊνδοευρωπαϊκή;) τήν ὁποία μιλοῦσαν οἱ λαοί, πού κατοικοῦσαν στίς ἀκτές τοῦ Αἰγαίου πελάγους, καί πού ἀσφαλῶς ἦταν διασπασμένη σέ διαλέκτους.

Στό τέλος τῆς $3^{ης}$ χιλιετίας, σέ μιά χρονολογία πού οἱ εἰδικοί προσδιορίζουν περίπου γύρω στό 1950 π.Χ., ὁ πρωτοελλαδικός (Μικρασιατικός;) πολιτισμός τῆς Ἑλλάδας καταστρέφεται ἀπό μιά νέα ἐπιδρομή, τήν ἐπιδρομή τῶν Ἑλλήνων, πού ἐμφανίζονται γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία (βλ. παρακ. σσ.47,64-65).

1. Γιά τόν πολιτισμό τῆς Κρήτης, βλ. τό κεφάλαιο III.
νωικο πολιτισμό.

III. Η ΜΙΝΩΪΚΗ ΚΡΗΤΗ

Μετά τό τέλος τῆς 3ης χιλιετίας τά παλαιότερα κέντρα πολιτισμοῦ στό Αἰγαῖο – ἡ Τροία καί οἱ Κυκλάδες – παρήκμασαν. Τότε παρουσιάστηκαν στόν αἰγαιακό χῶρο νέα κέντρα πολιτισμοῦ, ἡ Κρήτη καί ἡ Ἀργολίδα, μέ πρώτη πόλη τίς Μυκῆνες στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα.

Σέ ἀντίθεση μέ τούς παλαιότερους πολιτισμούς τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Μεσοποταμίας, πού ὑπῆρξαν κυρίως πολιτισμοί ἠπειρωτικοί, χερσαῖοι καί ἀγροτικοί καί χαρακτηρίζονται ἀπό τή δημιουργία μεγάλων κρατῶν – μέ μεγαλύτερη ἤ μικρότερη διάρκεια ζωῆς –, τήν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων καί τήν συνακόλουθη χρησιμοποίηση χερσαίων, ποταμίσιων καί θαλάσσιων δρόμων ἀκτοπλοΐας (ἀπό τό Δέλτα τοῦ Νείλου ὥς τά λιμάνια τῆς Συρίας καί τῆς Φοινίκης), οἱ πολιτισμοί τῆς Κρήτης καί τῶν Μυκηνῶν χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἀνάπτυξη καί τήν ὑπεροχή τῆς ναυτιλίας καί τοῦ ἐμπορίου, τή δημιουργία πολλῶν μικρῶν κρατῶν – πράγμα πού εἶναι συνέπεια τῆς γεωγραφικῆς κατάτμησης κυρίως τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας (παραπάνω σσ.8-10)– ἀπό περισσότερη ἀτομική ἐλευθερία καί ἀπό μιά τέχνη λιγώτερο μεγαλοπρεπῆ, ἀλλά περισσότερο ποικιλόμορφη καί ἐλεύθερη.

Οἱ γνώσεις μας γιά τούς πρώτους πολιτισμούς, τόν Μινωϊκό καί τόν Μυκηναϊκό, πού ἄκμασαν στόν αἰγαιακό χῶρο καί συνέβαλαν ἀποφασιστικά στή διαμόρφωση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ εἶναι λίγες καί σχετικά πρόσφατες. Ὀφείλονται κυρίως στά ἀρχαιολογικά εὑρήματα: οἱ παλαιότερες ἀνασκαφές τοῦ H. Schliemann στίς Μυκῆνες εἶναι τοῦ 1876 καί τοῦ sir Arthur Evans στήν Κνωσό τοῦ 1900.

Γιά τόν Heinrich Schliemann, πού ἀνακάλυψε καί ἐρεύνησε πρῶτος τίς Μυκῆνες μιλήσαμε ἤδη παρακάνω, σ.25 Ὁ Ἄγγλος sir Arthur John Evans (1851-1943) συγκέντρωσε στήν Κρήτη ἀπό τό 1893 ὥς τό 1899 πολλές μαρτυρίες (κυρίως σφραγίδες) μέ ἰδεογραφικά καί συλλαβικά σημεῖα - σύμβολα καί ὑποστήριξε τήν ὕπαρξη προελληνικῆς γραφῆς στήν Κρήτη καί μέ τίς ἀνασκαφές του στήν Κρήτη (Κνωσός,1900-1935) μᾶς ἔκανε γνωστό τόν Μινωϊκό πολιτισμό. Τά κυριώτερα ἔργα του εἶναι: Cretan Pictographs (1896), The Mycenean Tree and Pillar Cult (1901), Scripta Minoa (1901 κ.έ.),The Palace of Minos at Cnossos (1921 κ.έ.).

Τά γραπτά μνημεῖα πού βρέθηκαν στήν Κρήτη καί στήν Ἑλλάδα δέν μᾶς ἔχουν ἀποκαλύψει ὅλα τους τά μυστικά. Στήν Κρήτη ἀναπτύχθηκαν τρία συστήματα γραφῆς: μιά ἱερογλυφική (μέ δύο φάσεις) καί δύο γραμμικές γραφές, ἡ Α καί ἡ Β. Οἱ γραμμικές γραφές εἶναι συλλαβικές, δηλ. κάθε σύμβολο ἤ γράμμα ἀντιπροσωπεύει κατ' ἀρχήν μιά συλλαβή. Οἱ M.Ventris καί B.J.Chadwick διάβασαν τό 1953 τή γραμμική γραφή Β, γραφή πού χρησιμοποιήθηκε στή μινωϊκή Κρήτη καί στή μυκηναϊκή Ἑλλάδα καί εἶναι γνωστή κυρίως ἀπό τίς πήλινες πινακίδες τῆς Κνωσοῦ καί τῆς Φαιστοῦ

στήν Κρήτη καί τῆς Πύλου στήν 'Ελλάδα. 'Η ἀνάγνωσή της ἀπέδειξε ὅτι ἀπέδιδε κείμενα γραμμένα στή μυκηναϊκή γλώσσα, δηλ. μιά ἑλληνική διάλεκτο, τή μυκηναϊκή ἀχαϊκή, συγγενῆ μέ τήν ἀρκαδοκυπριακή. 'Ωστόσο οἱ πληροφορίες πού ἔδωσαν οἱ πινακίδες αὐτές, ἐξ αἰτίας τοῦ περιεχομένου τους (πρόχειροι λογαριασμοί καί κατάλογοι) καί τῆς συχνά ἀβέβαιης ἀνάγνωσής τους, δέν μετέβαλαν τήν εἰκόνα πού εἴχαμε ἀπό τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα γιά τόν κρητικό καί τόν μυκηναϊκό πολιτισμό.

Λίγες πληροφορίες γιά τούς δύο αὐτούς πολιτισμούς μᾶς δίνουν ἐπίσης οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, ὅπως π.χ. ὁ Θουκυδίδης στήν "ἀρχαιολογία" του (Ι,2-18), πού ἁπλοποιεῖ ὅμως ὑπερβολικά τά πράγματα, καί ὁ Πλάτων μέ παλαιούς μύθους, πού ἑρμηνεύονται ὅμως λίγο ἤ πολύ αὐθαίρετα. Τά ὁμηρικά ἔπη ἀντίθετα ἀποτελοῦν μιά πολύτιμη πηγή πληροφοριῶν, ἰδιαίτερα γιά τή μυκηναϊκή ἐποχή στήν 'Ελλάδα καί γιά τούς σκοτεινούς αἰῶνες (βλ. σσ. 94-96, 117, 143-144)

1. ΤΟ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

'Ιδιαίτερα σημαντική θέση ἀνάμεσα στούς πολιτισμούς πού ἀναπτύχθηκαν στόν αἰγαιακό χῶρο μετά τό τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς καί τήν ἀρχή τῆς χαλκοκρατίας κατέχει ὁ κρητικός ἤ μινωϊκός πολιτισμός, ὅπως τόν ὀνόμασε ὁ Evans. Τό ἔδαφος τῆς Κρήτης εἶναι εὔφορο, ἰδιαίτερα στήν πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς, καί τό ὑπέδαφός της ἔχει μεταλλεῖα χαλκοῦ, πού εἶναι ἀπαραίτητος γιά τήν ἀνάπτυξη πολιτισμοῦ στήν ἐποχή τῆς χαλκοκρατίας. Τό νησί βρίσκεται στό κέντρο τῆς 'Ανατολικῆς Μεσογείου μέ ἐλεύθερη ἐπικοινωνία μέ τήν 'Ελλάδα, τά νησιά τοῦ Αἰγαίου, τήν Συρία-Παλαιστίνη καί τήν Αἴγυπτο. 'Η ἐγκατάσταση μικρασιατικῶν φύλων ἤδη γύρω στό 2700 συμπίπτει χρονολογικά μέ τό τέλος τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς καί τήν ἀρχή τῆς πρώιμης χαλκοκρατίας (τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς).

Τό χρονολογικό σχῆμα πού ἔχει καθορίσει ὁ Evans καί πού ἔχει ἐπικρατήσει γιά τή μελέτη τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ, εἶναι τό ἑπόμενο:

Τέλος τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς	: 2700-2600.
Πρωτομινωϊκή ἐποχή	: 2700-2000.
Μεσομινωϊκή ἐποχή	: 2000-1580.
'Υστερομινωϊκή ἐποχή	: 1580-1200±.

Παράλληλα χρησιμοποιεῖται σήμερα ἕνα ἄλλο χρονολογικό σύστημα πού ἔχει ὡς βάση τήν ἱστορία τῶν μινωϊκῶν ἀνακτόρων:

Πρωτοανακτορική περίοδος		: 2600-2000
Παλαιοανακτορική	"	: 2000-1700
Νεοανακτορική	"	: 1700-1400
Μετανακτορική	"	: 1400-1200 ἤ 1100.

'Ο κρητικός πολιτισμός εἶναι ἰδιαίτερα πρωτότυπος καί ἑλκυστικός,ὅπως παρουσιάζεται στά ἔργα τῆς τέχνης πού ἔχουν σωθῆ· διακρίνεται ἀπό τή χαρά γιά τή ζωή, πού χαρακτηρίζει συχνά τούς μεσογειακούς λαούς. Οἱ γνώσεις μας γιά τήν ἱστορία τῆς Κρήτης εἶναι ἐλάχιστες: δέν γνωρίζομε μέ βεβαιότητα κανένα ὄνομα βασιλέως της: Μίνως μπορεῖ νά εἶναι τό ὄνομα ἑνός βασιλέως, τό ὄνομα μιᾶς δυναστείας ἤ ἡ λέξη πού σημαίνει τό ἀξίωμα τοῦ βασιλέως. Δέν γνωρίζομε ἐπίσης τό πολιτικό καθεστώς της, τήν κοινωνική ὀργάνωση, τή θρησκεία τῆς Κρήτης. Σέ σύγκριση μέ τούς πολιτισμούς τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Μεσοποταμίας οἱ ἀρχές τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ τοποθετοῦνται σχετικά ἀργά, μέσα στήν 3η χιλιετία.

'Από τήν Πρωτομινωϊκή περίοδο (2700-2000 π.Χ.) βρέθηκαν ἀρχαιολογικά εὑρήματα στό ἀνατολικό τμῆμα τοῦ νησιοῦ καί στήν πεδιάδα τῆς Μεσαρᾶς (Παλαίκαστρο, Βασιλική, Μολχός.[1] 'Η κεραμική τῆς ὑπονεολιθικῆς περιόδου, λίθινα ἀγγεῖα καί μετάλλινα ἀντικείμενα φανερώνουν μικρασιατική ἐπίδραση. Γι'αὐτό διατυπώθηκε ἡ ὑπόθεση τῆς ἐγκαταστάσεως μικρασιατικῶν φύλων γύρω στό 2700, στήν ἀρχή τῆς πρωτομινωϊκῆς ἐποχῆς.

Στίς ἀρχές τῆς 2ης χιλετίας (μεσομινωϊκή ἐποχή: 2000-1700 π.Χ.) διακρίνομε τήν περίοδο τῶν "Παλαιῶν 'Ανακτόρων" τῆς Κνωσοῦ, τῆς Φαιστοῦ καί τῶν Μαλίων. Τά ἀνάκτορα αὐτά ἦταν ἀνοχύρωτες ἕδρες ἡγεμονιῶν καί εἶχαν ἀποκτήσει μεγάλο πλοῦτο χάρη στίς ἀναπτυγμένες ἤδη θαλάσσιες ἐπικοινωνίες. Κεραμικά εὑρήματα Μεσομινωϊκῆς περιόδου ἔχουν βρεθῆ γύρω ἀπό τό Αἰγαῖο πέλαγος — στήν 'Αργολίδα ('Ασίνη), στίς Κυκλάδες (Δῆλος), στή Φοινίκη (Ρας-Σάμρα: Οὐγκαρίτ,Βύβλος) καί τέλος στήν Αἴγυπτο. Κοντά στά ἀνάκτορα βρέθηκαν θεμέλια ἀπό καλύβες καί στίς πόλεις σπίτια μέ δῶμα. Οἱ τάφοι εἶναι ποικιλόμορφοι, μέ πολλά δωμάτια. Οἱ τοιχογραφίες (νωπογραφίες) δέν ἔχουν γενικευθῆ, ἀλλά ἡ μικροτεχνία (χρυσοχοΐα,γλυπτική καί κεραμική) βρίσκεται σέ πλήρη ἄνθηση. 'Ιδιαίτερα ἡ πολύ μεγάλη διάδοση τῆς κεραμικῆς ὀφείλεται στήν καλλιτεχνική ἀξία τῶν ἀγγείων. Εἶναι γνωστές ἀπό αὐτή τήν ἐποχή δύο κατηγορίες ἀγγείων: τά "ὠοκέλυφα" ἀγγεῖα — πού ὀνομάζονται ἔτσι γιατί τά τοιχώματά τους εἶναι λεπτά σάν κέλυφος αὐγοῦ· τά ἀγγεῖα αὐτά προφανῶς μιμοῦνται μεταλλικά πρότυπα καί προϋποθέτουν τή χρήση ἑνός γρήγορου τροχοῦ — καί τά ἀγγεῖα τοῦ καμαραϊκοῦ ρυθμοῦ πού χαρακτηρίζονται ἀπό τά φωτεινά χρώματα καί τά ὡραῖα διακοσμητικά θέματα (γεωμετρικά καί νατουραλιστικά κάπως σχηματοποιημένα).

Γύρω στό 1700, ὅλα τά παλαιά ἀνάκτορα καταστράφηκαν ἀπό πυρκαγιές. Γιά νά ἐξηγήσουν τήν καταστροφή αὐτή τῶν ἀνακτόρων ὑπέθεσαν: εἰσβολή τῶν 'Υκσώς ἀπό

1. 'Η ἀπουσία ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων στή Δυτική Κρήτη ἀσφαλῶς δέν ἔχει μεγάλη σημασία, γιατί ἡ Δυτική Κρήτη ἔχει πολύ λίγο ἐρευνηθῆ ἀρχαιολογικά. 'Η μεγαλύτερη πόλη της, ἡ Κυδωνία δέν ἔχει ἀνασκαφή, γιατί βρίσκεται κάτω ἀπό τά σημερινά Χανιά.

τήν Αἴγυπτο (Ed.Mayer), ἐπιδρομή τῶν 'Αχαιῶν τῆς Πελοποννήσου (F.Chapouthier), κοινωνικές ταραχές (J.Pirenne) ἤ φοβερό σεισμό (F.Matz).[1] 'Αλλά οὔτε ἡ εἰσβολή τῶν 'Υκσώς οὔτε ἡ ἐπιδρομή τῶν 'Αχαιῶν, ἐάν ἔγιναν, ἄφησαν ἴχνη (μόνιμη ἐγκατάσταση ἤ ἀλλοίωση στή φυλετική σύσταση) οὔτε ὑπάρχει ἡ ἐλάχιστη ἔνδειξη γιά κοινωνικές ταραχές· ἡ πιθανώτερη ἑπομένως ἐξήγηση παραμένουν οἱ σεισμοί.

Λίγο μετά τήν καταστροφή τοῦ 1700 τά ἀνάκτορα ἀνοικοδομήθηκαν ἐπάνω σέ ἕνα εὐρύτερο σχέδιο. Εἶναι ἡ ἐποχή τῶν "Νέων ἀνακτόρων" (νεοανακτορική περίοδος), πού σημαδεύεται ἀπό δύο καταστροφές πού ὀφείλονται ἀσφαλῶς σέ σεισμούς: γύρω στό 1580-70 καί στό 1520-10 τά ἀνάκτορα καταστράφηκαν καί ξανακτίστηκαν δυό φορές.

Αὐτή τήν ἐποχή ἡ ὑπεροχή τοῦ ἀνακτόρου τῆς Κνωσοῦ εἶναι βέβαιη—πράγμα πού φανερώνει τήν ἀκμή μιᾶς συγκεντρωτικῆς μοναρχίας, πιθανώτατα ἀνάμεσα στά 1700 καί 1450. Πολυτελεῖς κατοικίες βρίσκονται σποραδικά στήν ἴδια τήν Κνωσό, στήν Τυλισσό καί στήν 'Αγία Τριάδα. Τέλος οἱ ἀμερικανικές καί ἀργότερα οἱ γαλλικές ἀνασκαφές στά Γουρνιά ἀποκάλυψαν μιά πραγματική πόλη τεχνιτῶν καί ἐργατῶν μέ στενούς καί λαβυρινθώδεις δρόμους. Τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα τῆς Κνωσοῦ καί ἰδιαίτερα οἱ τοιχογραφίες, πού εἶχαν φθάσει τότε στή μεγαλύτερη ἀκμή τους, ἐπιτρέπουν μερικές ὑποθέσεις γιά τήν κοινωνική καί πολιτική κατάσταση: ἕνας ἡγεμόνας (π.χ. ὁ πρίγκιψ μέ τά κρίνα) βασιλεύει σέ ἕνα τεράστιο ἀνάκτορο,τόν "λαβύρινθο",[2] κάθεται ἐπάνω στό θρόνο πού σώζεται ὥς σήμερα, ἀπονέμει τή δικαιοσύνη καί κυβερνᾶ μέ τή βοήθεια μιᾶς γραφειοκρατίας πού δέν χρησιμοποιεῖ πιά στά ἔγγραφά της τήν ἱερογλυφική γραφή, ὅπως πρίν ἀπό τό 1700, ἀλλά τήν γραμμική γραφή Α στήν περίοδο 1700-1450± π.Χ., γραφή πού προφανῶς ἀποδίδει τήν ἐτεοκρητική γλῶσσα, καί μετά τό 1450± τήν γραμμική γραφή Β, γραφή πού ἀποδίδει μιά ἀρχαιότατη ἑλληνική διάλεκτο, συγγενῆ μέ τήν ἀρκαδοκυπριακή.

Μεταξύ τῶν σημείων-γραμμάτων τῆς γραμμικῆς Β, διακρίνομε τό ἄλογο, τό ἅρμα, ξίφη, πού δείχνουν ἴσως μιά νέα πολιτιστική προσφορά τῶν 'Αχαιῶν. Οἱ πινακίδες τῆς Κνωσοῦ καί τῆς Πύλου (πού εἶναι νεώτερες χρονολογικά) φαίνεται ὅτι περιέχουν λογαριασμούς, καταλόγους — ἴσως μάλιστα φορολογικούς. 'Απέναντι σέ ὀνόματα προσώπων ἀναφέρονται ποσότητες (σέ ἀριθμούς) προϊόντων ἤ ζώων (πού ἀποδίδονται συχνά μέ εἰκόνες). 'Η ὕπαρξη μεγάλων ἀποθηκῶν στό ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ

---

1. Πρβλ. Wilcken, 'Αρχ.'Ελλ.'Ιστ.,σ.49,σημ.1· Bengtson, 'Ιστ.'Αρχ.'Ελλ.,σ.44,σημ.6. 'Ο F.Matz, Die Ägäis,σ.242, ἀποδίδει τίς καταστροφές πού διαπιστώθηκαν στά κρητικά ἀνάκτορα σέ σεισμούς: γύρω στό 1700,1580,γύρω στό 1510(;) π.Χ. Μόνο ἡ τελευταία καταστροφή τοῦ 1400 π.Χ. ὀφείλεται στήν κατάκτηση τῶν 'Αχαιῶν.

2. Λαβύρινθος σημαίνει πιθανώτατα τό "ἀνάκτορο τῶν διπλῶν πελέκεων".'Η συχνή παρουσία αὐτοῦ τοῦ λατρευτικοῦ συμβόλου στό ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ ἐξηγεῖ τήν ὀνομασία του. 'Η λέξη λάβρυς (ἡ) (γεν.τῆς λάβρυος) σέ μερικές μικρασιατικές γλῶσσες (π.χ. Καρική) καί προφανῶς καί στήν ἐτεοκρητική σημαίνει τόν "διπλό πέλεκυ".Πρβλ.τόν Δία Λαβρανδέα στά Λάβρανδα τῆς Καρίας πού εἶχε γιά σύμβολο τήν λάβρυ

ἀποδεικνύει ἐπίσης τήν ἀνάπτυξη μιᾶς καλά ὀργανωμένης οἰκονομίας.-

Ἡ Κρήτη γνώρισε τότε τή μεγαλύτερή της ἀκμή κάτω ἀπό μιά ἰσχυρή συγκεντρωτική κεντρική κυβέρνηση. Μεταξύ τοῦ 1500 καί 1450 τοποθετεῖται ἴσως ἡ ἐποχή τῆς κρητικῆς θαλασσοκρατίας, πού δέν ἦταν ἀποκλειστικά ἐμπορική ἀλλά μερικές φορές τουλάχιστον εἶχε καί μιά ἐπεκτατική δραστηριότητα: ὁ φόρος τῶν νέων καί τῶν νεανίδων, πού πλήρωναν κατά τή μυθική παράδοση οἱ Ἀθηναῖοι στόν Μινώταυρο — πρίν τούς ἀπαλλάξει ὁ Θησέας — μπορεῖ νά εἶναι ἡ ἀνάμνηση μιᾶς σκληρῆς κρητικῆς κυριαρχίας στήν Ἀττική.[1] Πάντως ὁ μεγάλος κρητικός στόλος ἐπέτρεψε τήν ἀνάπτυξη ἐμπορικῶν σχέσεων μέ τίς χῶρες τῆς Ἀν. Μεσογείου. Ἀρχικά οἱ Κρῆτες ἀνέπτυξαν ἐμπορικές σχέσεις μέ τήν Αἴγυπτο. Ἔτσι κρητικά πλοῖα μεταφέρουν ξυλεία (κέδρους) ἀπό τό Λίβανο στήν Αἴγυπτο τήν ἐποχή τοῦ Τούθμωση 3ου (1483-1450). Σέ τοιχογραφία τάφου τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ τοῦ Φαραώ Κρῆτες (αἰγυπτιακά Κεφτιού) ἀπεικονίζονται νά προσφέρουν δῶρα. Ἴσως ἡ τοιχογραφία αὐτή ἀποκαλύπτει μιά ὑποτέλεια τῆς Κρήτης πρός τήν Αἴγυπτο. Ἀργότερα οἱ ἐμπορικές σχέσεις μέ τήν Αἴγυπτο, τήν Συρία καί τήν Παλαιστίνη παρακμάζουν. Τότε ἀναπτύσσονται σχέσεις μέ τίς Κυκλάδες (π.χ. μέ τή Μῆλο, πού ἔχει ἄφθονα ὀψιδιανά πετρώματα), μέ τήν Ἀργολίδα καί μέ τή Δύση ὥς τή Σικελία. Τό ὄνομα Μινώα, πού τό ἔχουν στήν ἱστορική ἐποχή πολλές παραθαλάσσιες πόλεις, ἦταν ἀρχικά ὄνομα κρητικῶν ἐμπορικῶν σταθμῶν ("ἐμπόρια").[2]

Γύρω στό 1450, ἐνῶ ἡ Κρήτη βρισκόταν στή μεγαλύτερή της ἀκμή ὅλα τά κέντρα τοῦ μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ ἡ Φαιστός, ἡ Ἁγία Τριάδα, τά Μάλια, Γουρνιά, Παλαίκαστρο, Ζάκρο, καθώς καί οἱ ἀγροτικές ἐπαύλεις (Τυλισσοῦ, Βαθυπέτρου, Ἀμνισσοῦ κ.ἀ.) καταστράφηκαν καί μεταβλήθηκαν σέ σωρούς ἐρειπίων. Στίς περισσότερες περιπτώσεις οἱ καταστροφές συνδυάζονται μέ μεγάλες πυρκαγιές. Ἡ Κνωσός δοκιμάστηκε ἴσως λιγώτερο σέ αὐτή τή γενική καταστροφή. Γιά τά αἴτια πού προκάλεσαν τήν καταστροφή αὐτή ἔχουν διατυπωθῆ διάφορες θεωρίες· ἡ πιό ἐντυπωσιακή ἀπό αὐτές εἶναι ἡ θεωρία τοῦ Σπ.Μαρινάτου, πού τήν ἀποδίδει στή μεγάλη ἡφαιστιακή ἔκρηξη τῆς Θήρας,πού ἔγινε γύρω στό 1500 π.Χ. περίπου. Ὡστόσο ἡ χρονολόγηση τῆς κεραμικῆς δυσκολεύει ἀρκετά τή συσχέτιση τῆς ἔκρηξης τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας μέ τήν καταστροφή τῶν ἀνακτόρων.[3]

1. Κατά τό Πάριο Μάρμαρο ἡ Ἀθήνα ἀναγκάστηκε νά δεχθῆ τίς ἀπαιτήσεις τοῦ Μίνωος,σύμφωνα μέ τόν χρησμό τοῦ Ἀπόλλωνος τό 1294/3 π.Χ. καί ἀπαλλάχθηκε ἀπό αὐτές τίς ἀπαιτήσεις μετά ἀπό τριάντα πέντε χρόνια τό 1259/8 (FGH,239 A 19-20).

2. Κρητικά ἐμπόρια μαρτυροῦνται στά Κύθηρα, σέ νησιά τοῦ Αἰγαίου: Αἴγινα, Θήρα, Κέω (σήμερα Κέα), Μῆλος-Φυλακωπή, Σάμος, Ρόδος-Ἰαλυσός καί στή δυτική μικρασιατική ἀκτή: Μίλητος, Κλάρος. Ὑπάρχουν τουλάχιστον δέκα πόλεις ἤ νησιά ἀπό τή Συρία ὥς τή Σικελία μέ τό ὄνομα Μινώα: ἡ Γάζα τῆς Συρίας, πόλη στήν Ἀμοργό, ἡ Μονεμβασία, νησάκι στή Μεγαρίδα, πόλη στή Σικελία, καί ἄλλες.

3. Βλ. π.χ. U.Wilcken, Ἀρχ. Ἑλλ. Ἱστ., σ.49, σημ.2 καί σ.51· H. Bengtson, σ.44, σημ. 119 (σ.68)· J.B. Bury καί R.Meiggs, Ἱστ. Ἀρχ. Ἑλλ., σσ.25-26, 820,σημ.22.

Μετά ἀπό αὐτή τήν καταστροφή τά μινωϊκά ἀνάκτορα, ἐκτός ἀπό τό ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, δέν ἀνοικοδομήθηκαν. Αὐτό ἐξηγεῖται μέ τήν ὑπόθεση ὅτι τήν καταστροφή ἀπό τό ἡφαίστειο ἀκολούθησε ἡ εἰσβολή καί ἐγκατάσταση στήν Κρήτη τῶν Ἀχαιῶν. Κατά τόν S.Hood μάλιστα τό σύνολο τῶν καταστροφῶν τῶν κρητικῶν ἀνακτόρων, ἐπαύλεων, πόλεων καί οἰκισμῶν δέν ὀφείλεται στήν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας καί στούς σεισμούς, ἀλλά μόνο στήν εἰσβολή τῶν Ἀχαιῶν. Πάντως μετά τό 1450 π.Χ. περίπου σημειώνονται σοβαρές μεταβολές πού ὀφείλονται ὁπωσδήποτε στήν ἐγκατάσταση τῶν Ἀχαιῶν: δημιουργεῖται ἡ γραμμική γραφή Β, ἀπό τήν τροποποίηση (ἤ τήν ἐξέλιξη) τῆς γραμμικῆς γραφῆς Α. Ἐνῶ ἡ γραμμική γραφή Α φαίνεται ὅτι χρησίμευε στήν ἀπόδοση τῆς γλώσσας τῶν "Ἐτεοκρητῶν", ἡ γραμμική γραφή Β χρησίμευσε στήν ἀπόδοση τῆς μινωϊκῆς γλώσσας, μιᾶς ἑλληνικῆς διαλέκτου πολύ συγγενικῆς μέ τήν ἀρκαδοκυπριακή. Περίπου τρεῖς χιλιάδες πινακίδες μέ αὐτή τή γραφή βρέθηκαν στό ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ. Τότε παρουσιάζεται ὁ ἀνακτορικός ρυθμός σχεδόν μόνο στήν Κνωσό καί παρατηρεῖται γενικά στήν τέχνη κάποια σχηματοποίηση στά διακοσμητικά θέματα. Συγχρόνως στήν Ἑλλάδα παρατηρεῖται ἕνας ἀπότομος πλουτισμός τῶν τοπικῶν ἡγεμόνων καί βρίσκονται ἔργα Κρητῶν καλλιτεχνῶν. Τό ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ, πού ὑπῆρξε φαίνεται ἡ ἕδρα τῶν Ἀχαιῶν τῆς Κρήτης, γνώριοε ἄλλη μία λαμπρή περίοδο ἀκμῆς ὥς τό 1380 περίπου κάτω ἀπό τήν ἀχαϊκή κυριαρχία. Μετά τή χρονολογία αὐτή ἐξαφανίζεται καί τό τελευταῖο κρητικό ἀνάκτορο. Φαίνεται ὅτι ἡ ὕπαρξη ἀνακτόρων "κρητικοῦ τύπου" ἦταν ἀσυμβίβαστη μέ τίς νέες πολιτικές καί κοινωνικές συνθῆκες πού δημιούργησε στήν Κρήτη ἡ ἀχαϊκή κατάκτηση (εἰκ. σ. 68).

Ἀργότερα μετά τή δωρική κατάκτηση ἀναπτύχθηκε ἡ δαιδαλική τέχνη (κεραμική, γλυπτική) ὥς τήν κλασική ἐποχή.

2. ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ, ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ

Τά δεδομένα τῆς ἀρχαιολογίας, μολονότι δέν δίνουν μιά πλήρη εἰκόνα καί παρουσιάζουν συχνά δυσκολίες στή χρονολόγησή τους, μᾶς ἐπιτρέπουν νά γνωρίσουμε τόν πολιτισμό, τήν θρησκεία καί τήν τέχνη αὐτοῦ τοῦ λαοῦ, πού γενικά θεωρεῖται μεσογειακός ἤ μικρασιατικός.[1]

Στά ἔργα τῆς τέχνης οἱ ἄνδρες παρουσιάζονται μικρόσωμοι, μέ λίγα μαλλιά, μέ λεπτή μέση, εὐκίνητοι, ἀθλητικοί. Οἱ γυναῖκες φοροῦν κομψά φορέματα σέ μοντέρνα γραμμή (ντεκολντέ μπλοῦζες, φοῦστες μέ βολάν, πού δείχνουν ἀκόμη πιό λεπτή τή μέση) καί εἶναι φιλάρεσκες, στολισμένες μέ κοσμήματα. Γνωρίζομε περισσότερα γιά τούς πρίγκηπες καί τούς πλούσιους παρά γιά τούς φτωχούς καί ταπεινούς, μολονότι ἀγγεῖα καί κύπελα, ὅπως τοῦ Βαφειοῦ (πού βρέθηκαν στή Λακωνία,

1. Μερικοί νεώτεροι ἐρευνητές θεωροῦν τούς Κρῆτες ὡς "πρωτοϊνδοευρωπαίους", συγγενεῖς τῶν Ἑλλήνων, πού θά εἶχαν ἀποσπασθῆ πρίν ἀπό τούς Ἕλληνες ἀπό τόν κοινό ἰνδοευρωπαϊκό κορμό. Θά ἦταν Πελασγοί καί ἡ γλώσσα τους θά ἦταν συγγενής μέ τίς ἰνδοευρωπαϊκές γλῶσσες τῆς Μ.Ἀσίας, τή λουβιτική, τή χιττιτική ἤ τήν καλαϊτική.

ἀλλά εἶναι πιθανώτατα κρητικῆς προελεύσεως) παρουσιάζουν σκηνές τῆς ἀγροτικῆς ζωῆς. Στά ἀνάκτορα καί στά σπίτια τῶν πόλεων παρατηροῦμε μιά προσπάθεια γιά ἀνέσεις (ὕδρευση, ἀποχέτευση). Ὡστόσο στά ἀνάκτορα τό πρόβλημα τοῦ φωτισμοῦ δέν ἔχει βρῆ σωστή λύση. Τά ἀνάκτορα διαθέτουν πολλές αἴθουσες τελετῶν· μιά τέτοια αἴθουσα εἶναι ἡ αἴθουσα τοῦ θρόνου στήν Κνωσό μέ τόν ἀλαβάστρινο θρόνο, ἕδρανα, νιπτήρα μέ νερό γιά τίς καθαρτήριες τελετές, τοιχογραφίες καί ὀροφή πού στηριζόταν σέ κίονες – ἀρχικά ξύλινους (ἀπό κυπαρίσσι) – πού λεπταίνουν πρός τή βάση. Οἱ αἴθουσες αὐτές βρίσκονται γύρω ἀπό μιά μεγάλη κεντρική αὐλή χωρίς σειρά ἤ τάξη.

Δέν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα γιά τήν κρητική θρησκεία ἀπό γραπτές πηγές, διαθέτουμε ὅμως ἕνα μεγάλο ἀριθμό μαρτυριῶν ἀπό τήν τέχνη. Πολλές ὁμαδικές ἐκδηλώσεις, γνωστές ἀπό τίς τοιχογραφίες ἤ τά εἰδώλια εἶχαν θρησκευτική σημασία: πομπές ἤ λιτανεῖες, πομπές μέ ἅρματα πού τά σέρνουν ἄλογα ἤ μουλάρια, ἀκροβατικοί ἀγῶνες μέ ταύρους μέ συμμετοχή γυναικῶν (ταυροκαθάψια). Ὡστόσο παρά τήν ἀφθονία τους, οἱ μαρτυρίες αὐτές μᾶς θέτουν ἐμπρός σέ προβλήματα παρόμοια μέ τά προβλήματα τῶν θρησκειῶν τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς: δέν γνωρίζουμε π.χ. μέ βεβαιότητα, καθώς δέν διαθέτουμε γραπτές πηγές, τή σημασία τῶν λατρευτικῶν συμβόλων (π.χ. τοῦ διπλοῦ πελέκεως, τῆς λάβρυος) ἤ τῆς θεότητας πού παριστάνει ἕνα εἰδώλιο. Ἀσφαλῶς ἡ σύγριση μέ τίς μορφές τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς τῶν γειτονικῶν λαῶν – ἰδιαίτερα τῶν Μικρασιατικῶν – ἐπιτρέπει νά διατυπώσουμε πολύ πιθανές ὑποθέσεις· τίποτα ὡστόσο δέν εἶναι βέβαιο, ὅταν δέν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό γραπτές μαρτυρίες.

Ἡ κρητική θρησκεία ἦταν ἀρχικά μιά θρησκεία τῆς φύσης, μιά θρησκεία καλλιεργητῶν καί βοσκῶν πού ἐπιδίωκαν νά ἀποσπάσουν τήν εὔνοια τῶν θεοτήτων πού ἐγγυόνταν τήν εὐφορία τῆς γῆς καί τή γονιμότητα τῶν ζώων. Ἐξ αἰτίας τοῦ πλήθους τῶν γυναικείων μορφῶν, γίνεται συχνά λόγος γιά μιά "θρησκεία τῆς Μητέρας-θεᾶς". Βέβαια οἱ Κρῆτες δέν λάτρευαν μόνο μιά μοναδική Μητέρα-θεά, ἀλλά πολλές προστάτιδες θεές: τουλάχιστον δύο ἀπό αὐτές προστατεύουν (ἴσως μέ κάποια διαφοροποίηση) τό ἀνάκτορο καί τήν πόλη: ἡ μιά τους εἶναι ἡ θεά τῶν ὄφεων, πού φορᾶ τήν ἐνδυμασία τῶν κυριῶν τῆς αὐλῆς καί κρατᾶ στά δυό της χέρια φίδια· ἡ ἄλλη εἶναι ἡ θεά μέ τήν ἀσπίδα, προφανῶς παλαιότερη μορφή τῆς Ἀθηνᾶς (βλ.σ.148, σημ.2). Ἄλλη θεά προστάτευε τήν ἑστία τοῦ σπιτιοῦ, ἄλλη τά δένδρα καί τά θηρία: αὐτή ἡ "Ὀρεία Μήτηρ", ἡ "Πότνια θηρῶν" (ἔτσι ὀνομάζει ὁ Ὅμηρος, Φ 470, τήν Ἄρτεμη) παρουσιάζεται μεταξύ δύο λεόντων καί εἶναι ἡ μικρασιατική Μητέρα θεά. Ἡ παράδοση μᾶς διασώζει τά ὀνόματα αὐτῶν τῶν θεοτήτων: Βριτόμαρτις, Δίκτυννα, Εἰλείθυια καί Ἀριάδνη. Ἡ τελευταία εἶναι μιά προελληνική θεά τῆς βλαστήσεως, πού πεθαίνει κάθε χρόνο. Ἡ βασική ἰδιότητα τῶν θηλυκῶν θεοτήτων νά ζωογονοῦν καί νά γονιμοποιοῦν ἐξηγεῖ τήν μερική γυμνότητα τῶν εἰδωλίων τῶν θεῶν καί ἴσως καί τῶν ἱερειῶν τους· τό γυμνό καλοθρεμμένο στῆθος ἀντιστοιχεῖ στήν

πλήρη γυμνότητα τῶν νεολιθικῶν εἰδωλίων ἤ τῶν εἰδωλίων τῆς Χαναάν, πού εἶχαν γενικά ὑπερβολικά τονισμένα τά γεννητικά ὄργανα καί τό στῆθος. Διάφορα ἱερά ζῶα ἤ ἀντικείμενα (φίδια, περιστέρια, δένδρα, πεσσοί μέ ἄγνωστη σημασία) συνδέονται στενά μέ τίς θεές· ὑπάρχουν σκηνές λατρείας ἐμπρός ἀπό τό ἱερό δένδρο· ἦταν ἁπλά σύμβολα τῆς θεᾶς ἤ ἡ συμβολική ἀπεικόνισή της;

Κοντά σ'αὐτές τίς θεές οἱ θρησκειολόγοι καί οἱ ἱστορικοί τῶν θρησκειῶν ὑποστηρίζουν ὅτι ὑπῆρχαν καί ἄρρενες θεοί, πού ὡστόσο δέν μαρτυροῦνται ἀπό τίς εἰκαστικές τέχνες (πράγμα πού προκαλεῖ ἔκπληξη). Ἴσως ἀρχικά οἱ θεοί νά ἦταν ἁπλοί σύντροφοι τῶν θηλυκῶν θεοτήτων, δευτερεύοντα στοιχεῖα γιά τόν σχηματισμό ἱερῶν δυάδων ἤ ζευγῶν. Ἡ ὕπαρξή τους βεβαιώνεται ἔμμεσα ἀπό τή συχνή ἐπανάληψη μερικῶν ζώων ἤ συμβόλων: κυρίως τοῦ ταύρου καί τοῦ διπλοῦ πελέκεως: ὁ ταῦρος ὑπῆρξε πάντα στήν μεσογειακή Ἀνατολή τό σύμβολο καί ἡ ἐνσάρκωση τῆς ἀνδρικῆς δύναμης. Οἱ συχνές παραστάσεις τοῦ ταύρου στίς τοιχογραφίες, ἡ ἀφθονία τῶν ἱερῶν διπλῶν κεράτων του, τά λατρευτικά ρυτά πού ἔχουν ὡς μορφή τήν κεφαλή του καί τό ὄνομα Μινώταυρος φανερώνουν τή δύναμη τοῦ ἄρρενος θεοῦ. Ὁ διπλός πέλεκυς (ἡ λάβρυς) εἶναι τό σύμβολο τοῦ μικρασιατικοῦ "θεοῦ τῶν καταιγίδων". Ὁ θεός αὐτός συνενώθηκε καί ταυτίστηκε μέ τόν ἰνδοευρωπαϊκό θεό τοῦ Οὐρανοῦ, τόν Teshoub, πού ἦταν χουρριτικῆς καταγωγῆς.[1] Ὁ Θεός αὐτός ἀπεικονίζεται ἐπάνω σέ ταῦρο νά κρατᾶ μέ τό δεξιό του χέρι τόν διπλό πέλεκυ καί μέ τό ἀριστερό του τόν κεραυνό. Οἱ Κρῆτες εἴτε εἶχαν φέρει μαζί τους μιά μορφή, μιά παραλλαγή τοῦ Teshoub - Tarkou, ἐάν εἶχαν ἔρθει ἀπό τή Μικρά Ἀσία, εἴτε τόν εἶχαν δεχθῆ ἐξ αἰτίας τῶν μακροχρόνιων σχέσεών τους μέ τούς λαούς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Τέλος οἱ Ἕλληνες διατήρησαν πολλούς μύθους γιά τή δράση ἑνός θεοῦ ἄνδρα στήν Κρήτη, ὥστε πρέπει νά δεχθοῦμε τήν ὕπαρξή του στό κρητικό πάνθεο. Ὁ θεός αὐτός παρουσιάζεται μέ πολλές μορφές: Θεός-παιδί (οἱ Ἕλληνες ἐπανέλαβαν μιά περιγραφή αὐτοῦ τοῦ μύθου, ὅταν φαντάσθηκαν τόν Δία βρέφος νά ἀνατρέφεται σέ μιά σπηλιά τῆς Ἴδης), θεός πού πεθαίνει καί ἀνασταίνεται (Ὑάκινθος καί Ελχανός), θεός-σύζυγος (οἱ Ἕλληνες διηγήθηκαν ἀργότερα τούς ἱερούς γάμους του στήν Ἴδη), θεός-ταῦρος (οἱ Ἕλληνες τόν μετέβαλλαν στόν τερατώδη Μινώταυρο) κ.τ.λ.

Ἡ λατρεία πού ἀπέδιδαν στούς θεούς τῆς Κρήτης δημιουργεῖ ἐπίσης πολλά προβλήματα. Δέν γνωρίζουμε ἄν ἕνα εἰδώλιο εἶναι ἡ ἀναπαράσταση μιᾶς θεᾶς ἤ μιᾶς ἱέρειας ἤ ἄν εἶναι ἕνα λειτουργικό ἀντικείμενο· τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τά περισσότερα λατρευτικά ἀντικείμενα. Οἱ Κρῆτες λάτρευαν τούς θεούς τους μέ προσφορές καί θυσίες· τούς τιμοῦσαν σέ ὁμαδικές τελετές: ταυρομαχίες (καθάψια), πομπές, ὀργιαστικοί χοροί, ἀθλητικοί ἀγῶνες ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος προσφορᾶς τῆς φυσικῆς προσπάθειας πού κατέβαλλαν οἱ συμμετέχοντες πρός τιμή τῶν θεῶν. Οἱ πι-

1. Οἱ λαοί τῆς Ἀνατολικῆς Μικρᾶς Ἀσίας, οἱ Χουρρίτες καί οἱ Χετταῖοι ἤ Χιττίτες, τόν ὀνόμαζαν Teshoub, ἐνῶ οἱ λαοί τῆς Δυτικῆς, οἱ Λούβιοι ἤ Λουβίτες, τόν ὀνόμαζαν Tarkou.

στοί προσεύχονταν σέ στάσεις πού ἐκφράζουν ταπείνωση καί τρόμο ἐμπρός στό θεῖο πού παρουσιάζεται. Φαίνεται ὅτι οἱ θεοί παρουσιάζονταν (ἀποκαλύπτονταν) στούς πιστούς σέ ειδικές τελετές, τίς ἐπιφάνειες: μιά ἱέρεια παρίστανε τή θεότητα καί παρουσιαζόταν στούς πιστούς θεατές σάν ἐνσάρκωση τῆς θεᾶς. Οἱ ἀγροτικές λατρεῖες εἶναι πολλές. Οἱ θυσίες, σπάνια αἱματηρές, περιλαμβάνουν κυρίως προσφορές ἀγροτικῶν προϊόντων (σπονδές, ἀπαρχές).

Ἡ κρητική θρησκεία ἦταν θρησκεία τῆς γῆς καί τοῦ οὐρανοῦ· ἡ λατρεία γινόταν στό ὕπαιθρο: σέ κορυφές ὑψωμάτων, λόφων καί βουνῶν, σέ σπηλιές (τό Ἰδαῖον ἄντρον, Καμάρες), σέ ἱερά ἄλση γύρω ἀπό ἱερά δένδρα. Οἱ Κρῆτες δέν εἶχαν ναούς. Τουλάχιστον ὥς τώρα δέν ἔχει ἐπισημανθῆ πουθενά κανένα βέβαιο ἴχνος ναοῦ. Στά ἀνάκτορα ὡστόσο ὑπῆρχαν στίς αὐλές ειδικοί ἱεροί χῶροι γιά θρησκευτικές τελετές, στίς ὁποῖες συγκεντρωνόταν ἕνα μεγάλο πλῆθος ἀνθρώπων, ὅπως βλέπουμε στίς τοιχογραφίες. Στούς χώρους αὐτούς βρέθηκαν νιπτῆρες μέ νερό – ἴσως γιά καθαρτήριες τελετές – καί τράπεζες γιά προσφορές (βωμοί).

Οἱ Κρῆτες δέν εἶχαν [illegible] ἀγάλματα· οἱ ἀντιλήψεις τους γιά τούς θεούς ἀπεῖχαν πάρα πολύ ἀπό τόν ἀνθρωπομορφισμό τῶν Ἑλλήνων. Τά εἰδώλια (θεές ἤ ἱέρειες) πού ἔχουν βρεθῆ δέν ἐπέτυχαν νά ἐκτοπίσουν τήν πολύ πιό διαδεδομένη λατρευτική χρήση τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων ἤ συμβόλων, τοῦ διπλοῦ πελέκεως, τῶν δύο κεράτων τοῦ ταύρου, τοῦ πεσσοῦ, τῶν δένδρων...

Ἡ ἀπουσία οὐρανίων καί ἀστρικῶν συμβόλων στήν κρητική θρησκεία ἐκπλήσσει· ἀντίθετα ἡ παρουσία φανταστικῶν ζώων, γυπῶν, σφιγγῶν καί διαφόρων τεράτων φανερώνει μεσοποταμιακή ἐπίδραση.

Δέν ξέρουμε πολλά πράγματα γιά τίς νεκρικές δοξασίες καί λατρεῖες: ἡ ζωγραφισμένη σαρκοφάγος τῆς Ἁγίας Τριάδας θά εἶχε πολύ μεγάλη σημασία, ἐάν εἶχαν ἑρμηνευθῆ μέ βεβαιότητα οἱ παραστάσεις της. Ἴσως οἱ Κρῆτες πίστευαν ὅτι ὁ νεκρός γυρνοῦσε παροδικά στή ζωή, χάρη στίς προσφορές πού τοῦ προσφέρουν στό "ναό-τάφο" του.

Ἡ κρητική τέχνη εἶναι γεμάτη χάρη καί γοητεία. Δέν διατηρήθηκαν τά ἀρχιτεκτονικά ἔργα, ἀλλά οἱ ἀποκαταστάσεις τοῦ Evans μᾶς δίνουν μιά πραγματική εἰκόνα τους. Ἀντίθετα διατηρήθηκαν κυρίως τοιχογραφίες, ζωγραφισμένα ἀνάγλυφα, συχνά πολύ ἀποκαταστημένα, εἰδώλια ἀπό μέταλλα, ἀπό στεατίτη ἤ ἀπό ἐλεφαντόδοντο, πλάκες ἀπό ἔγχρωμη πορσελάνη, μετάλλινα διακοσμημένα ἀγγεῖα (ρυτά) καί ἡ κεραμική. Ἐκτός ἀπό μερικές τοιχογραφίες, μέ πρόσωπα πού ξεπερνοῦν τά φυσικά μεγέθη (ὁ πρίγκιπας μέ τά κρίνα ἔχει ὕψος 2,10 μ.), τά ἔργα ἔχουν μικρές διαστάσεις. Συχνά μάλιστα εἶναι περισσότερο ἑλκυστικά ὅταν εἶναι μικρά (π.χ. οἱ σφραγιδόλιθοι). Ἀντίθετα ἀπό τήν τέχνη τῆς Αἰγύπτου καί τῆς Μεσοποταμίας, ἡ κρητική τέχνη ἀπορρίπτει τό μεγαλειῶδες καί τό ὑπερφυσικό καί, ἀντίθετα ἀπό τήν ἑλληνική τέχνη, δέν γνωρίζει τά ἀγάλματα φυσικοῦ μεγέθους. Ἡ κρητική τέχνη εἶναι προπάντων διακοσμητική, χρησιμοποιεῖ χρώματα καί παραμελεῖ συχνά τό σχέδιο,

χωρίς νά τό άννοῆ· παραλείπει τή λεπτομέρεια πού δέν στολίζει (ἡ Παριζιάνα δέν ἔχει αὐτιά) καί δέν ἀποδίδει τήν προοπτική καί τό βάθος. Χρησιμοποιεῖ λίγα, μαγευτικά, ζωηρά χρώματα: τό κόκκινο, τό γαλάζιο, τό κίτρινο, τό ἄσπρο καί τό μαῦρο. Τά λουλούδια (κρόκος, κρίνα, τριαντάφυλλα, κισσός) ἀποδίδονται ἐπίπεδα. Ἡ σχηματοποίηση παρουσιάζεται πολύ νωρίς, ὅπως καί μιά τάση γιά προτίμηση τοῦ ἕλικα καί τῶν ἁρμονικῶν καμπύλων γραμμῶν. Τά ζῶα γίνονται ἐπίσης διακοσμητικά στοιχεῖα· φασιανοί, πίθηκοι ἀνάμεσα σέ λουλούδια, φυτά καί βράχους, μέ φανταστικά χρώματα (γαλάζιος πίθηκος!).

Ἡ ἀπόδοση τῆς κινήσεως εἶναι ἡ μεγάλη ἐπιτυχία, ὁ θρίαμβος τῆς κρητικῆς τέχνης, πού διακόπτει ἐσκεμμένα τή μονοτονία τῶν παρελάσεων καί τῶν πομπῶν, χρησιμοποιεῖ ἀτομικούς τύπους, καταστρέφει τό ὀργανωμένο σχέδιο, ἀποφεύγει τή συμμετρία καί ἐπιζητεῖ πάντα, μέ τίς καμπύλες γραμμές, μέ τίς μορφές προφίλ πού κοιτάζουν πρός τά ἐμπρός, μέ τήν ἀναδίπλωση ὅλων τῶν ἀντικειμένων (φυτῶν, πλοκάμων τοῦ ὀκταποδιοῦ, γραμμῶν τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος), νά ἀποδώση τόν στροβιλισμό, τήν κυκλική κίνηση.

IV ΟΙ ΠΡΟΕΛΛΗΝΙΚΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ
ΚΑΙ ΟΙ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΟΙ

Ἐνῶ γιά τήν προϊστορική ἐποχή οἱ ἱστορικοί περιορίζονται, ὅπως εἶναι φυσικό, καί δίνουν ἕνα γενικό πλαίσιο τῆς πολιτιστικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου κατά περιοχές μέ βάση τά δεδομένα τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας, ἤδη ἀπό τήν πρωτοϊστορική ἐποχή[1] (δηλ. ἀπό τίς ἀρχές τῆς χαλκοκρατίας) ἐποχή γιά τήν ὁποία διαθέτουν συχνά πληροφορίες ἀπό μεταγενέστερες γραπτές πηγές τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, οἱ ἱστορικοί ἐπιχειροῦν νά ταυτίσουν τούς λαούς πού διαδραμάτισαν κάποιο ρόλο στίς χῶρες πού ἦταν ἐγκαταστημένοι. Αὐτό προϋποθέτει βέβαια τή γνώση τοῦ ποιός λαός ἔζησε στή χώρα καί αὐτό δέν εἶναι πάντα εὔκολο· μᾶς βοηθοῦν οἱ μεταγενέστερες πηγές καί οἱ μελέτες τῶν ἀνθρωπολόγων, πού μέ μετρήσεις τῶν ὀστῶν (ἰδιαίτερα τῶν κρανίων) ἐπιχειροῦν νά ταυτίσουν τίς φυλές, ἐγχείρημα πού παρουσιάζει δυσκολίες.

Ὡς σχετικά πρόσφατα ἐπικρατοῦσε ἡ ἄποψη ὅτι κάθε πολιτιστική περιοχή, ὅσο μικρή κι ἄν εἶναι, φανερώνει μιά ἰδιαίτερη φυλή (θεωρία του G. Kossina[2]) ἐνῶ σήμερα ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι "πολιτισμός καί φυλή δέν συμπίπτουν" ὑποχρεωτικά (V. Gordon Childe[3]).Πραγματικά φαίνεται ὅτι οἱ προϊστορικοί καί πρωτοϊστορικοί πολιτισμοί, πού καθορίζονται μόνο ἀπό τά ἐργαλεῖα, τήν κεραμική, τήν ἀρχιτεκτονική ἤ καί ἀπό εἰδώλια, δέν εἶναι καθόλου βέβαιο ὅτι δέν μεταβιβάζονται αὐτούσια ἤ ἐν μέρει ἀπό φυλή σέ φυλή. Ἔτσι ἡ ἐπέκταση (ἤ ἡ μετακίνηση) τῆς περιοχῆς ἑνός πολιτισμοῦ (ἤ καί ἀκόμα λιγώτερο μικροῦ ἤ μεγάλου τμήματος τῶν χαρακτηριστικῶν του) δέν σημαίνει ὑποχρεωτικά καί ἐπέκταση (ἤ μετακίνηση) μιᾶς φυλῆς, ἀλλά μπορεῖ νά σημαίνη ἁπλούστερα τή μεταβίβαση πολιτιστικῶν στοιχείων ἀπό φυλή σέ φυλή.

Ὅπως κι ἄν ἔχει τό πράγμα, ἔχουν διαπιστωθῆ τρεῖς ἀλλαγές πολιτισμοῦ στόν Αἰγαιακό χῶρο, ἀλλαγές πού συχνά συνοδεύονται ἀπό μεγάλες καταστροφές σέ οἰκισμούς: ἡ πρώτη στίς ἀρχές τῆς χαλκοκρατίας (γύρω στό 2600 π.Χ.) ἀποδίδεται, ὅπως εἴδαμε, κατά τήν ἐπικρατοῦσα γνώμη στήν ἐπιδρομή καί ἐγκατάσταση στήν Ἑλλάδα μικρασιατικῶν φύλων· ὑπάρχουν ὅμως ἐρευνητές πού βλέπουν σ'αὐτούς τούς πρώιμους ἐπιδρομεῖς Πρωτοϊνδοευρωπαϊκά φυλετικά στοιχεῖα (βλπ. κεφ. II, σ. 29). Οἱ δύο ἑπόμενες ἀλλαγές-ἡ μιά μεταξύ τοῦ 2100 καί τοῦ 1900 π.Χ. (συμβατικά 1950) καί ἡ

1. Γιά τόν ὁρισμό τῆς προϊστορίας καί πρωτοϊστορίας, βλ. σ. 22, σημ. 2.
2. G. Kossina, Ursprung und Verbreitung der Germanen in Vor- und Frühgeschichtlicher Zeit, Λειψία 1928, 2η ἔκδ. 1934 σ. 4.
3. V. Gordon Childe, Migrations in Europa, Ὄσλο 1950, σ. 1.

ἄλλη μεταξύ τοῦ 1200 καί τοῦ 1100 π.Χ. (συμβατικά 1150)-διαπιστώνονται ὕστερα ἀπό ἐκτεταμένες καταστροφές καί θεωροῦνται σάν συνέπειες τῆς ἐγκατάστασης τῶν Πρώτων 'Ελλήνων στήν 'Ελλάδα, δηλ. ἀντίστοιχα τῶν 'Ιώνων (;) καί τῶν Δωριέων καί τῶν Βορειοδυτικῶν 'Ελλήνων.[1]

Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ἀναφέρουν συχνά ὅτι στήν 'Ελλάδα κατοικοῦσαν πρίν ἀπό τούς Ἕλληνες ἄλλοι λαοί, κυρίως Πελασγοί, Κάρες καί Λέλεγες, λαοί πού θεωροῦνται γενικά ὡς μικρασιατικοί. Οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες ἀνήκουν, ὅπως ἀπέδειξε ἡ γλωσσολογία, στούς ἰνδοευρωπαϊκούς λαούς καί μάλιστα τῆς δυτικῆς ὁμάδας, δέχθηκαν ὅμως πολλά στοιχεῖα πολιτισμοῦ ἀπό τούς προελληνικούς λαούς. 'Επομένως προτοῦ μιλήσουμε γιά τόν πρῶτο πολιτισμό πού δημιούργησαν οἱ Ἕλληνες στήν 'Ελλάδα, τόν Μυκηναϊκό, εἶναι ἀπαραίτητο νά δοῦμε μέ κάθε συντομία ποιοί λαοί κατοικοῦσαν στήν 'Ελλάδα προτοῦ ἔρθουν οἱ Ἕλληνες, καί τί λαός ἦταν οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες. Γι'αὐτό θά μιλήσουμε γιά τούς Προέλληνες καί τούς 'Ινδοευρωπαίους.

I. ΟΙ ΠΡΟΕΛΛΗΝΕΣ

1. Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΠΡΟΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΛΑΩΝ.

'Η Μικρά 'Ασία κατέχει ἰδιαίτερη θέση μέσα στόν κόσμο τῆς Μέσης 'Ανατολῆς. 'Ενῶ δέχθηκε νωρίς μεσοποταμιακές πολιτιστικές ἐπιδράσεις, διατήρησε ἕνα ἰδιαίτερο φυλετικό καί ἐθνικό χαρακτήρα, καί οἱ λαοί της, κατά τήν παλαιότερη γλωσσολογική ἔρευνα, ἀποτελοῦσαν μιά ἰδιαίτερη γλωσσική οἰκογένεια; στή Μικρά 'Ασία δέν ἐγκαταστάθηκαν σημιτικοί λαοί· ἀντίθετα ὑπάρχουν σοβαρές ἐνδείξεις ὅτι μικρασιατικά φύλα ἐγκαταστάθηκαν ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς Μικρᾶς 'Ασίας, στόν χῶρο τοῦ Αἰγαίου (τήν 'Ελλάδα, τήν Κρήτη καί τά νησιά) καί εἶναι πολύ πιθανό ὅτι Μικρασιάτες συγγενεῖς τους ἦταν οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Συρίας, τῆς Βόρειας Μεσοποταμίας, τῆς 'Ασσυρίας καί ἀσφαλῶς τῆς Κύπρου. Εἴδαμε ἤδη ὅτι στήν 'Ελλάδα γύρω στό 3000 π.Χ., στό πέρασμα ἀπό τή νεολιθική ἐποχή I στήν νεολιθική ἐποχή II, σημειώνεται ἴσως ἡ ἄφιξη ἐπιδρομέων εἴτε ἀπό τή Νότια Ρωσία, τή Βεσαραβία καί την Τρανσυλβανία, εἴτε ἀπό τό ὀροπέδιο τοῦ Ἅλυος καί τή Συρία καί ὅτι τό πρόβλημα δέν εἶναι ὥριμο γιά λύση (βλ. σ. 23) καί ὅτι ἐπίσης ἄλλοι ἐπιδρομεῖς Μικρασιᾶτες ἤ Πρωτοϊνδοευρωπαῖοι ἦρθαν μεταξύ τοῦ 2600 καί 2400 π.Χ. (βλ. σ.29) καί σημειώσαμε τήν ἑνότητα τοῦ Αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ (βλ. σ. 31). Τούς παλαιό-

1. Βλπ. κεφ. V σσ. 55-56 καί κεφ. VII σσ. 80-81. 'Ανάμεσα σ'αὐτές τίς δύο ἀλλαγές πολιτισμοῦ πού ἀποδίδονται στούς Ἴωνες(;) καί τούς Δωριεῖς καί Βορειοδυτικούς Ἕλληνες τοποθετεῖται ἀπό πολλούς ἡ ἄφιξη τῶν 'Αχαιῶν (1700-1580), πού δέν σημαδεύεται ὅμως ἀπό καταστροφή ἤ αἰσθητή ἀλλαγή πολιτισμοῦ.

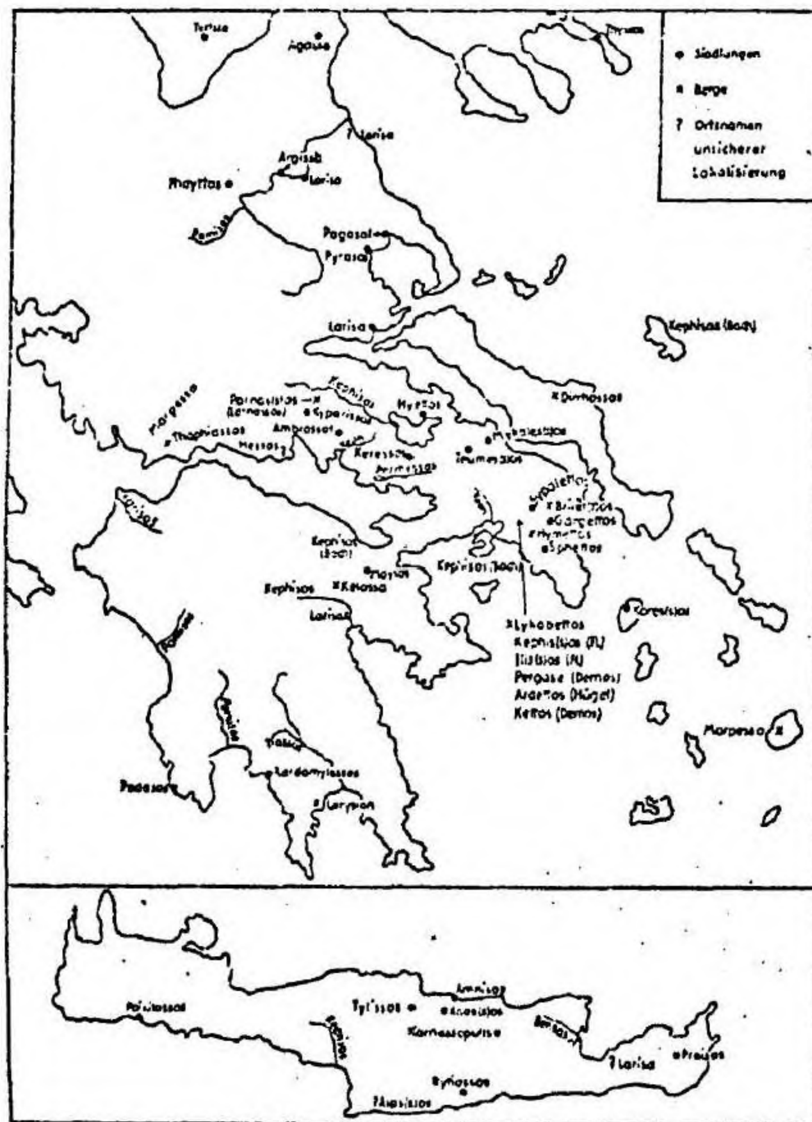
τερους αὐτούς κατοίκους τῆς Μικρᾶς 'Ασίας καί τῆς περιοχῆς τοῦ Αἰγαίου τούς θεωροῦσαν καί τούς ὀνόμαζαν Μικρασιάτες ἤ Αἰγαίους. 'Αλλά σήμερα ἡ ἄποψη αὐτή,πού ἦταν τό ἀποτέλεσμα τῶν ἐρευνῶν τῶν Γερμανῶν ἐπιστημόνων τοῦ τέλους τοῦ 19ου καί τῶν ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰώνα, ἀμφισβητεῖται.

Τά νεώτερα στοιχεῖα,πού ἔχουν ἄνιση ἀξία,εἶναι τά ἑπόμενα. 'Η ἀνάγνωση τῶν χιττιτικῶν καί λουβιτικῶν κειμένων τοῦ Μπογάζκιοϊ (19ος-12ος αἰ. π.Χ.) ἀπέδειξε τήν ἰνδοευρωπαϊκή καταγωγή τῆς χιττιτικῆς καί τῆς λουβιτικῆς γλώσσας. 'Η ἀνάγνωση τῶν χιττιτικῶν ἱερογλυφικῶν ἐπιγραφῶν (14ος-7ος αἰ. π.Χ.) ἀπέδειξε ὅτι ἦταν γραμμένες σέ μιά ἰνδοευρωπαϊκή γλώσσα συγγενῆ μέ τή χιττιτική.

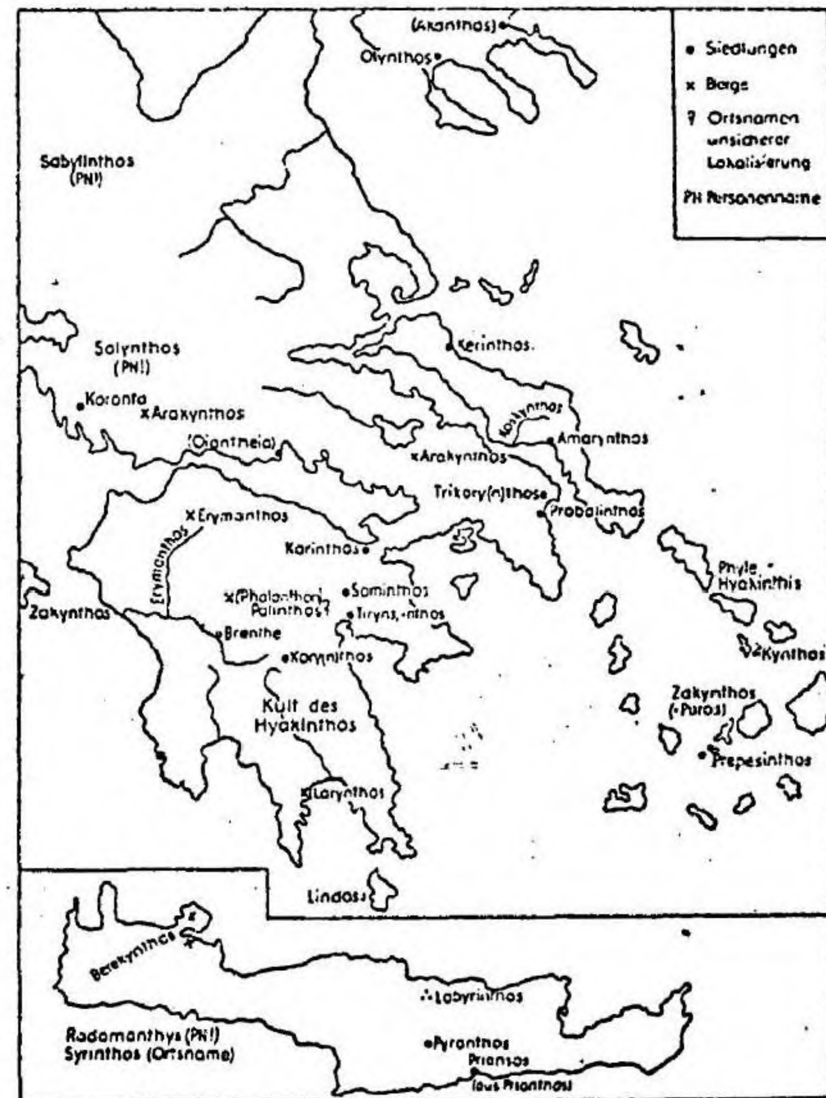
Ἔτσι σήμερα εἶναι δεκτό ὅτι οἱ 'Ινδοευρωπαῖοι Λουβίτες εἰσέβαλαν σέ ἄγνωστη — ὁπωσδήποτε πολύ πρώιμη — ἐποχή στή Νότια καί Νοτιοδυτική Μ.'Ασία καί ὅτι ἐπίσης ἄλλα ἰνδοευρωπαϊκά φύλα ἦρθαν μέσα στόν 19ο αἰ., εἴτε - τό πιθανώτερο - ἀπό τόν Καύκασο εἴτε ἀπό τόν 'Ελλήσποντο, καί ἐγκαταστάθηκαν στά Βόρεια καί στά 'Ανατολικά τῆς Μικρασιατικῆς Χερσονήσου. Αὐτά τά ἰνδοευρωπαϊκά φύλα, πού ὀνομάζονταν ἀρχικά Νεσίτες, ὑπέταξαν τούς Μικρασιάτες Χάττους καί ἀναμείχθηκαν μαζί τους· ἀποτέλεσαν, κύριοι καί ὑπήκοοι, ἕνα λαό πού εἶχε γιά γλώσσα τήν ἰνδοευρωπαϊκή γλώσσα τῶν Νεσιτῶν καί πού διατήρησε τό ὄνομα τῶν Μικρασιατῶν Χάττων. Ἔτσι εἶναι γνωστοί στήν ἱστορία ὡς Χιττίτες ἤ Χετταῖοι.

Ἄλλες ἀπόπειρες πού ἔγιναν γιά νά ἀποδειχθῆ ἡ ἰνδοευρωπαϊκή καταγωγή τῶν γλωσσῶν τῶν Λυκίων, τῶν Λυδῶν καί τῶν Καρῶν καί ἡ συγγένειά τους μέ τίς γλῶσσες τῶν Χιττιτῶν καί Λουβιτῶν δέν ἔχουν βρῆ γενική ἀποδοχή, ἀλλά, ἐάν τελικά ἀποδειχθῆ ἡ ἰνδοευρωπαϊκή καταγωγή τῶν Λυκίων, Λυδῶν καί Καρῶν, οἱ "Μικρασιάτες" τῆς γερμανικῆς ἐπιστήμης ἐξαφανίζονται μερικά τουλάχιστον ἀπό τή Δυτική Μ.'Ασία καί περιορίζονται στήν 'Ανατολική.

Εἶχε παρατηρηθῆ ὅτι τόσο στή Δυτική Μ. 'Ασία ὅσο καί στήν 'Ελλάδα, στά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί στήν Κρήτη εἶχαν διατηρηθῆ στούς ἱστορικούς χρόνους τοπωνύμια μέ τά προσφύματα -νθ- καί -σ(σ)- (ἤ -ττ-), ὅπως Τίρυνς (Τίρυ-νθ-ος),'Ερύμα-νθ-ος,Κόρι-νθ-ος,Πύρα-νθ-ος,Κηφι-σ-ός,Λάρι-σ-α, Παρνα-σσ-ός,Βριλη-σσ-ός,'Αλικαρνα-σσ-ός,'Αρδη-ττ-ός,'Υμη-ττ-ός κλπ.'Από τήν παρατήρηση αὐτή εἶχε βγῆ τό συμπέρασμα ὅτι οἱ ἴδιοι λαοί ἤ συγγενεῖς τους κατοικοῦσαν στή Μ. 'Ασία, στήν 'Ελλάδα (ἐκτός ἀπό τήν Ἤπειρο καί τή Βορειοδυτική ἠπειρωτική 'Ελλάδα, ὅπου δέν βρίσκονται τοπωνύμια μ'αὐτόν τό σχηματισμό),στά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί στήν Κρήτη.'Επομένως παίρνοντας σάν δεδομένο ὅτι οἱ καταλήξεις μέ τά προσφύματα -νθ- καί -σ(σ)- (ἤ -ττ-) προσιδίαζαν κυρίως στίς γλῶσσες τῶν Μικρασιατῶν, ὑπέθεταν ὅτι "Μικρασιάτες" ἤ "Αἰγαῖοι" Προϊνδοευρωπαῖοι κατοικοῦσαν καί στήν 'Ελλάδα,στά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί στήν Κρήτη. 'Αλλά ἐάν οἱ μικρασιατικοί λαοί τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς 'Ασίας Λυδοί, Λύκιοι καί Κάρες (οἱ Κάρες μάλιστα μαρτυροῦνται καί στά νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἰδιαίτερα στή Δῆλο ἀπό τόν

1. 'Η ἐξάπλωση τοῦ προσφύματος -σ(σ) ἤ -ττ- στήν 'Ελλάδα

2. 'Η ἐξάπλωση τοῦ προσφύματος -ντ- καί -νθ- στήν 'Ελλάδα

(Βλ. F.Schachermeyr, RE,XXII 2, Στουττγάρδη 1954,στ.1501-1504, λ. Praähist. Kulturen Griech.)

Θουκυδίδη I,8,3) ήταν 'Ινδοευρωπαΐοι, όπως υποθέτουν νεώτεροι έρευνητές, τότε καί οι συγγενεΐς τους λαοί πού κατοικούσαν στήν 'Ελλάδα (Πελασγοί, Λέλεγες, Κάρες) δέν θά ήταν "Μικρασιάτες", άλλά 'Ινδοευρωπαΐοι κι αύτοί.

Σύμφωνα μέ τίς άπόψεις τών μεγάλων Γερμανών γλωσσολόγων στό τέλος τοϋ περασμένου αίώνα C.Pauli, P.Kretschmer καί A. Fick τά τοπωνύμια μέ τά προσφύματα -νθ- καί -σ(σ)- ή -ττ- ήταν προελληνικά, "μικρασιατικά", προϊνδοευρωπαϊκά, γιατί άπό τήν άποψη τής έλληνικής ίστορικής φωνητικής τό -νθ- μπορεϊ νά προέρχεται μόνο άπό -ndh-, άλλά ένα τέτοιο ίνδοευρωπαϊκό πρόσφυμα δέν ύπάρχει. 'Επίσης τό πρόσφυμα -σ(σ)- δέν μπορούσε νά είναι έλληνικό, γιατί τό -ς- μεταξύ δύο φωνηέντων άποβάλλεται πολύ νωρίς στήν 'Ελληνική γλώσσα. 'Αλλά κατά τόν Βούλγαρο γλωσσολόγο Vladimir Georgiev οί δυσκολίες αύτές έξαφανίζονται, έάν δεχθοϋμε ότι στό χώρο τοϋ Αίγαίου κατοικοϋσαν πρίν έγκατασταθοϋν οί Έλληνες άλλοι ίνδοευρωπαϊκοί λαοί. 'Επομένως ό Georgiev θεωρεϊ ότι τά τοπωνύμια σέ -νθ- καί -σ(σ)- άνήκουν σέ μιά προελληνική ίνδοευρωπαϊκή γλώσσα, τήν πελασγική.

'Η γλώσσα αύτή, ή πελασγική, είναι πάρα πολύ συγγενής, κατά τόν Georgiev, μέ τή θρακική. Έτσι τά όμοια τοπωνύμια τής Θράκης (όπως Πέρινθος, Σήρυνθος, Κάβασσος, Ζέλμισσος) κατάγονται άπό τή θρακική γλώσσα (πού είναι ίνδοευρωπαϊκή), στήν όποία τό ίνδοευρωπαϊκό -t- μεταβάλλεται σέ -θ- καί τό -σ- μεταξύ δύο φωνηέντων διατηρεϊται.

'Επομένως διατυπώθηκαν δύο κυρίως θεωρίες γιά τούς κατοίκους τής Μ.'Ασίας καί τής Αίγαιίδος: ή μία θεωρία, ή παλαιότερη, δέχεται ότι δέν ήταν 'Ινδοευρωπαΐοι άλλά "Μικρασιάτες" ή "Αίγαΐοι", ή άλλη ή νεώτερη, ότι ήταν 'Ινδοευρωπαΐοι. Καί οί δύο θεωρίες παρουσιάζουν πλεονεκτήματα καί μειονεκτήματα· ή έπιστήμη δέν έχει καταλήξει σέ όριστικό συμπέρασμα καί βρίσκεται στό στάδιο τής έρευνας καί τών ύποθέσεων. Ήδη πρόσφατα ό καθηγητής Μιχαήλ Σακελλαρίου διατύπωσε μιά τρίτη θεωρία, πού βρίσκεται κατά κάποιο τρόπο στό μέσο τών δύο προηγούμενων θεωριών. Σύμφωνα μ'αύτή οί Προέλληνες ήταν έν μέρει 'Ινδοευρωπαΐοι καί έν μέρει μή 'Ινδοευρωπαΐοι. 'Η άποψή του, πού δέν είναι δυνατόν νά έξετασθή έδώ στίς λεπτομέρειές της, είναι στή βάση της πολύ έλκυστική καί προϋποθέτει ότι ή 'Ελλάδα κατοικήθηκε (όπως άκριβώς καί ή Μικρά 'Ασία) άπό μή 'Ινδοευρωπαίους Προέλληνες, προτοϋ νά έρθουν στή χώρα οί 'Ινδοευρωπαΐοι Προέλληνες, πού άποτέλεσαν τούς 'Ινδοευρωπαίους προδρόμους τών 'Ελλήνων.

Κατά τόν Μ. Σακελλαρίου(1) οί "Πρωτοέλληνες" ήρθαν στήν 'Ελλάδα στήν πρωτοελλαδική έποχή III ή στίς άρχές τής Μεσοελλαδικής έποχής, δηλ. γύρω στό 2000 π.Χ. (άποψη πού δέν είναι νέα, άλλά ή γενικά άποδεκτή) καί βρήκαν τή χώρα νά κατοικήται άπό δύο ομάδες Προελλήνων , τούς 'Ινδοευρωπαίους

Προέλληνες: τούς Πελασγούς, τούς Δρύοπες, τούς Αἵμονες καί τούς Πρωτοαχαιούς(2) καί τούς Μεσογειακούς ἤ Αἰγαίους Προέλληνες: τούς Τυρρηνούς, τούς "Εκτηνες καί τούς Κυλικρᾶνες, ἐνῶ οἱ Λέλεγες ἦταν συγγενεῖς τῶν Λουβιτῶν καί Χιττιτῶν(3).

Οἱ "Πρωτοέλληνες" ἤ "προϊστορικοί Ἕλληνες" εἶναι οἱ μακρυνοί πρόγονοι τῶν Ἑλλήνων τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς: ἀποτελοῦσαν τό μεγάλο ἰνδοευρωπαϊκό μεταναστευτικό κύμα, μιλοῦσαν μία πρωτοελληνική γλώσσα (ἤ πρωτοελληνικές διαλέκτους), ἐγκαταστάθηκαν γύρω στό 2000 π.Χ. κοντά στούς Προέλληνες καί ταυτίζονται, κατά τόν Σακελλαρίου μέ τούς "Δαναούς": θά εἶχαν γιά παλαιότερη πατρίδα τίς εὐρωασιατικές στέππες καί θά ἔφεραν στήν Ἑλλάδα τόν πολιτισμό τῶν τύμβων (τύμβοι=Kourganes)(4).

II ΟΙ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΟΙ

Τά ἑλληνικά φύλα, πού ἐγκαταστάθηκαν στήν Ἑλλάδα μετά τό τέλος τῆς 3ης χιλιετίας καί τήν ἀρχή τῆς 2ης (συμβατικά 1950 π.Χ.) (βλ. παρακάτω κεφ. V καί VII) ἦταν φύλα ἰνδοευρωπαϊκά. Γι' αὐτό, προτοῦ μιλήσουμε γιά τή μετανάστευση τῶν πρώτων ἑλληνικῶν φύλων στήν Ἑλλάδα, εἶναι ἀπαραίτητο νά γνωρίσουμε σύντομα τούς Ἰνδοευρωπαίους, τόν πολιτισμό τους, τίς γλῶσσες τους, τήν πρώτη του κοιτίδα, καί τίς μεταναστεύσεις του, στό πλαίσιο τῶν ὁποίων τοποθετεῖται καί ἡ μετανάστευσή τους στόν Ἑλληνικό χῶρο.

---

1. Ὁ καθηγητής Μ. Σακελλαρίου μελέτησε ἰδιαίτερα τά προβλήματα τά σχετικά μέ τά προελληνικά φύλα καί τήν ἐγκατάσταση τῶν πρώτων Ἑλλήνων στήν Ἑλλάδα. Τά πλήρη ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνάς του θά δοθοῦν σέ ἕνα τετράτομο ἔργο μέ τίτλο: Peuplement de la Grèce et du Bassin égéen aux hautes époques (=Ἐγκατάσταση πληθυσμῶν στήν Ἑλλάδα καί στή λεκάνη τοῦ Αἰγαίου στίς παλαιότερες ἐποχές). Ἤδη ἔχει δημοσιεύσει δύο τόμους: II. Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne (=Προελληνικοί λαοί μέ ἰνδοευρωπαϊκή καταγωγή), Ἀθήνα, 1977 καί III. Les Proto-Grecs, (=Οἱ Πρωτοέλληνες), Ἀθήνα, 1981, καί προετοιμάζει τή δημοσίευση τῶν ἄλλων δύο πού θά τιτλοφοροῦνται: I. Peuples préhelléniques d'origine méditerranéenne (=Προελληνικοί λαοί μέ μεσογειακή καταγωγή) και IV. Ethnè et dialectes grecs à l'âge du bronze (=Ἔθνη καί ἑλληνικές διάλεκτοι στήν ἐποχή τοῦ ὀρειχάλκου). Ὁ Μ. Σακελλαρίου ἔχει δώσει ἤδη σύντομα πολλά ἀπό τά συμπεράσματά του στήν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν, τομ. I (1970), σσ, 356-379.
2. Τόν ὅρο Πρωτοαχαιοί χρησιμοποιῶ ἐδῶ μέ ἄλλη σημασία: Πρωτοέλληνες Ἀχαιοί, δηλ. οἱ πρόγονοι τῶν Ἀχαιῶν τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς.
3. ΙΕΕ, Ι, σσ. 356-357.
4. Στήν ΙΕΕ, Ι, σ. 364 ὁ Σακελλαρίου δέχεται ὅτι οἱ Ἄβαντες ἦρθαν στήν Ἑλλάδα μαζί μέ τούς Δαναούς.

1. ΟΙ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΪΚΟΙ ΛΑΟΙ

Οἱ λαοί πού δημιούργησαν τούς ἀρχαιότερους πολιτισμούς — οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ Σουμέριοι, οἱ 'Ακκάδιοι καί ἄλλοι — ἦταν λαοί ἀφρικανικοί ἤ ἀσιατικοί.'Αλλά ἀπό τίς ἀρχές τῆς 3ης χιλιετίας ἐμφανίζονται στό προσκήνιο τῆς ἱστορίας νέοι λαοί, τά ἰνδοευρωπαϊκά φύλα[1], πού ζοῦσαν στή νεολιθική ἐποχή στίς πεδιάδες τῆς Εὐρασίας ἀπό τή Γερμανία καί τή Βαλτική ὥς τή Δυτική Σιβηρία.

'Η συγκριτική μελέτη τῶν γλωσσῶν τῶν 'Ινδῶν, τῶν 'Ιρανῶν, τῶν'Ιταλικῶν καί Κελτῶν, τῶν Βαλτικῶν καί Σλαβικῶν φύλων καί μερικῶν ἀρχαίων φύλων τοῦ κινεζικοῦ Τουρκεστάν ὁδήγησε στό συμπέρασμα ὅτι οἱ γλῶσσες ὅλων αὐτῶν τῶν λαῶν καί φύλων — καθώς καί μερικῶν ἄλλων — εἶναι συγγενεῖς καί ὅτι προέρχονται ἀπό μιά κοινή-μητέρα γλώσσα.

'Ο ἑπόμενος συγκριτικός πίνακας λέξεων τῆς 'Ελληνικῆς, 'Ινδικῆς, Λατινικῆς, Σλαβικῆς, Λιθουανικῆς καί Γερμανικῆς (ἤ Τευτονικῆς) εἶναι ἀρκετός γιά νά δείξη αὐτή τή συγγένεια

'Ελληνικά	'Ινδικά	Λατινικά	Σλαβικά	Λιθουανικά	Τευτονικά (καί Γερμανικά)
πατήρ	pitar	pater	-	-	vater
μήτηρ	matar	mater	mater	meter	mutter
φράτηρ	bhratar	frater	brat	brathair	bruder
δόμος	damas	domus	dom	-	-
ναῦς	navas	navis	-	-	-
ζυγόν	jugam	jugum	igo	jugas	joch
ἄξων	aksas	axis	-	-	asche
μῦς	mus	mus	-	-	maus
χειμών	himas	hiems	-	-	-
εἰ-μί	as-mi	sum	jes-mi	es-mi	-
ἐσ-τί	as-ti	est	jes-ti	es-ti	ist
δύο	dva	duo	dva	du	twa (zwei)
τρία	tri	tria	tri	tri	tri (drei)
ἑπτά	sapta	septem	sedmi	septyni	sibum (sieben)
σύ (δωρ.τύ)	tu	tu	tŭ	tu	thu (du)
(ἐ)μέ	me	me	men	manen	mik (mich)

1. Οἱ Γερμανοί ἐπιστήμονες χρησιμοποιοῦν τούς ὅρους 'Ινδογερμανοί (Indogermanen), 'Ινδογερμανική φυλή,'Ινδογερμανικό κράτος κ.τ.λ. ἀλλά οἱ ὅροι 'Ινδοευρωπαῖοι κτλ. πού ἐπικρατοῦν γενικά εἶναι καλύτεροι γιατί ἔχουν ὡς δεύτερο συνθετικό τούς Εὐρωπαίους, λέξη πού περιλαμβάνει τούς εὐρωπαϊκούς λαούς ("Ελληνες, 'Ιταλούς, Γερμανούς, Σλάβους κ.τ.λ.) καί ὄχι μόνο τούς Γερμανούς. 'Η ἰνδοευρωπαϊκή φυλή εἶχε ἀρχικά ὀνομασθῆ καί ἀρία (ἤ ἀρεία) καί ὁ λαός 'Αριανοί ἀπό τήν ἰνδική λέξη Arya, μέ τήν ὁποία ὀνόμαζαν οἱ'Ινδοί τούς εὐγενεῖς στά παλαιότερά τους κείμενα (τίς Βέδες). Σήμερα ἐπικρατεῖ μᾶλλον ἡ γνώμη ὅτι 'Αριανοί πρέπει νά ὀνομάζεται μόνο ὁ ἀνατολικός κλάδος τῶν 'Ινδοευρωπαίων (δηλ.οἱ 'Ασιάτες 'Ινδοευρωπαῖοι,'Ινδοί,'Ιρανοί κ.τ.λ.).Οἱ ἰνδοευρωπαϊκοί λαοί ὀνομάζονται ἐπίσης ἰαπετικοί λαοί (ὡς ἀπόγονοι τοῦ'Ιαπετοῦ,τοῦ'Ιάφεθ τῆς 'Αγίας Γραφῆς).

Τήν συγγένεια αύτή πρώτος διαπίστωσε ό γερμανός γλωσσολόγος Franz Bopp[1], ό άναμφισβήτητος πατέρας τής σύγχρονης γλωσσολογίας, στήν πραγματεία του γιά τό Σύστημα κλίσεως τών ρημάτων τής Σανσκριτικής[2]. Έπομένως, όπως ή Ίταλική, ή Ίσπανική, ή Πορτογαλική, ή Γαλλική, ή Ρουμανική καί ή λατινογενής γλώσσα τής Έλβετίας (πού όνομάζεται Ladinische στή γερμανική καί Romanche στή γαλλική) προέρχονται άπό τή Λατινική, έτσι ή Έλληνική, ή Λατινική, ή Γερμανική, ή Παλαιοσλαβική, ή Ίνδική προέρχονται άπό μιά κοινή γλώσσα, τήν Ίνδοευρωπαϊκή γλώσσα.

Άπό αύτή τή μητέρα γλώσσα προήλθαν οί έπόμενες δύο όμάδες: ή Δυτική όμάδα καί ή Άνατολική όμάδα. Οί παλαιότερες όνομασίες όμάδα τοΰ Centum, γιά τή δυτική όμάδα καί όμάδα τοΰ Satem γιά τήν άνατολική όμάδα άπό τή λέξη έκατό (λατινικά centum, άρχαΐα ίρανικά satem) καί άπό τή συμπεριφορά τών ούρανικών έχουν έγκαταλειφθή. Στή Δυτική όμάδα άνήκουν ή Γερμανική (ή Τευτονική), ή Κελτική, ή Ίταλική (δηλ. τόσο ή Λατινική όσο καί ή Όσκοομβρική), ή Έλληνική, ή Τοχαρική καί ή Χιττιτική. Στήν Άνατολική όμάδα άνήκουν ή Ίνδοϊρανική, ή Άρμενική καί ή Παλαιοσλαβική· συνήθως σ'αύτή τήν όμάδα κατατάσσουν έπίσης τήν Ίλλυρική (άπό τήν όποία κατάγεται ή σημερινή Άλβανική) καί τή Θρακική γλώσσα, άλλά τουλάχιστον γιά τή Θρακική τό πράγμα δέν είναι βέβαιο γιατί ή γλώσσα αύτή είναι πολύ λίγο γνωστή.

Ή γλώσσα τών Τοχάρων είναι μιά νεκρή γλώσσα· τά γλωσσικά μνημεΐα της άνακαλύφθηκαν στήν άρχή τοΰ 20ου αί. στό Κινεζικό Τουρκεστάν άπό μιά γερμανική άποστολή.

Ή Χιττιτική είναι ή γλώσσα τών Χιττιτών· τό μεγάλο κράτος τους στήν Πρόσω Άσία παρήκμασε στό τέλος τής β' χιλιετίας. Ή γλώσσα τους έγινε προσιτή στήν έρευνα μόνο μέ τήν άνεύρεση τοΰ χιττιτικοΰ άρχείου πινακίδων σέ σφηνοειδή γραφή στό Μπογατζκιοϊ στήν Κεντρική Μ. Άσία τό 1905 άπό τόν Hugo Winckler.

Μέσα στήν 5η ή 4η χιλιετία έγινε μιά πολύ σημαντική άπότομη καί έπαναστατική μεταβολή στή γλώσσα (ή στίς γλώσσες) τών Ίνδοευρωπαϊκών φύλων: ή γλώσσα τους άπό συγκολλητική ή ένδοσυνθετική γλώσσα[3] μεταβλήθηκε σέ γλώσσα μέ κλίση[4]. Ύποθέτουν γενικά ότι ή μεταβολή αύτή συντελέστηκε σέ δύο περιοχές πού

---

1. Ό Franz Bopp (1791-1867) μελέτησε τή σανσκριτική γλώσσα στό Παρίσι (1812) καί δημοσίευσε ήδη τό 1816 σέ ήλικία είκοσι έπτά χρονών τή μελέτη του γιά τό Σύστημα κλίσεως τών ρημάτων τής Σανσκριτικής. Τό 1821 έγινε καθηγητής τοΰ Πανεπιστημίου τοΰ Βερολίνου, όπου προσκλήθηκε άπό τόν Wilhelm von Humboldt (1767-1835), τόν ίδρυτή αύτοΰ τοΰ Πανεπιστημίου (1810), όραματιστή γλωσσολόγο πού οί ίδέες του έπηρέασαν άκόμα καί τόν αίώνα μας. (Ό Humboldt θεωροΰσε τή γλώσσα ώς όργανο πού διαμορφώνει τή σκέψη καί τήν ένέργεια). Ό Bopp πέρασε άπό τότε μιά ήσυχη ζωή άφοσιωμένη στήν έρευνα καί δημοσίευσε πολλές μελέτες: γραμματική καί λεξιλόγιο τής Σανσκριτικής, Συγκριτική γραμματική τής Σανσκριτικής, τής Zend, τής Λατινικής, τής Λιθουανικής, τής Παλαιοσλαβικής, τής Γοτθικής καί τής Γερμανικής (σέ έξι μέρη 1833-1852).

2. Σανσκριτική είναι ή ίερή γλώσσα τής Ίνδίας, ή γλώσσα τών βραχμάνων, στήν όποία είναι γραμμένα τά ίερά βιβλία τής ίνδικής θρησκείας.

3. Συγκολλητική ή ένδοσυνθετική γλώσσα (γαλ. langue agglutinante, γερμ. agglutinierende Sprache) είναι ή γλώσσα στήν όποία οί λέξεις-θέματα παίρνουν προσφύματα (affixes, δηλ. προθήματα, ένθήματα καί έπιθήματα) γιά νά δηλώσουν τίς γραμματικές σχέσεις.

4. Στίς γλώσσες μέ κλίση (γαλ. langue à flexion, γερμ. flektierende Sprache) οί γραμματικές σχέσεις δηλώνονται μέ τήν κλίση τών όνομάτων καί τών ρημάτων.

δέν ἀπέχουν πολύ μεταξύ τους, στήν περιοχή τῶν στεππῶν τῆς Νότιας Ρωσίας (δηλ. στίς ἀκτές τοῦ Εὔξεινου Πόντου) καί τοῦ Καυκάσου καί στήν περιοχή τῶν Καρπαθίων καί τοῦ Δούναβη. Ἴσως στήν ὁμάδα τῶν φύλων τῶν Ποντο-Καυκασίων νά ἀντιστοιχῆ ἡ ἀνατολική ὁμάδα τῶν ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν καί στήν ὁμάδα τῶν φύλων τῶν Καρπαθοδουναβίων νά ἀντιστοιχῆ ἡ δυτική ὁμάδα γλωσσῶν.
Ἡ συγκριτική μελέτη τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν γλωσσῶν δέν ἐπιτρέπει νά φθάσουμε στό συμπέρασμα ὅτι ὑπῆρχε μιά ἑνιαία Ἰνδοευρωπαϊκή φυλή καί ἀκόμη λιγώτερο ἕνα ἑνιαῖο Ἰνδοευρωπαϊκό κράτος, ἀλλά ἀποκαλύπτει τόν κοινό πολιτισμό στόν ὁποῖο ἀνῆκαν σέ μιά πολύ παλιά ἐποχή τῆς προϊστορίας τους οἱ νεώτεροι εὐρωπαϊκοί καί ἰρανικοί λαοί. Ἡ προϊστορική ἀρχαιολογία ἐπίσης δέν πέτυχε νά βρῆ τήν κοιτίδα τῶν Ἰνδοευρωπαίων (δηλ. τήν παλαιότερη περιοχή πού κατοικοῦσαν οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι), παρά τίς προσπάθειες πού καταβλήθηκαν καί τίς ὑποθέσεις πού διατυπώθηκαν τόν τελευταῖο αἰώνα γιά τόν καθορισμό της. Τό πιθανώτερο εἶναι ὅτι ἡ κοιτίδα αὐτή πρέπει νά βρίσκεται κάπου στίς ἐκτεταμένες περιοχές ἀνάμεσα στά Βαλτική θάλασσα (Ostsee) καί τό ἐσωτερικό τῆς Ἀσίας.

2. Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΩΝ

Ὁ κοινός πολιτισμός τῶν Ἰνδοευρωπαίων εἶναι ὁ πολιτισμός μιᾶς κοινωνίας ποιμένων καί γεωργῶν, πού ἔχουν κοπάδια ἀγελάδες, πρόβατα, κατσίκες, πού γνωρίζουν τή χρήση τοῦ χαλκοῦ, τό ἀλέτρι καί τόν ἀργαλιό. Ἡ θρησκεία τῶν Ἰνδοευρωπαίων εἶναι ἕνας συνδυασμός φετιχιστικῶν[1] καί ἀνιμιστικῶν[2] στοιχείων μέ θρησκευτικές παραστάσεις τῆς φύσης. Στόν θεό τοῦ Οὐρανοῦ (τόν Δία τῶν Ἑλλήνων) λάτρευαν οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι μιά προσωποποίηση τῆς παντοδύναμης φύσης μέ τήν ὁποία εἶναι πολύ στενά δεμένη ἡ ζωή τους. Ὁ Θεός τοῦ Οὐρανοῦ ἦταν συγχρόνως ὁ προστάτης τῆς δικαιοσύνης, τῆς οἰκογένειας καί τῆς κοινότητας, πού τήν ἀποτελοῦσαν οἱ μεγάλες οἰκογένειες (ἀδελφότητες, ἀρχ. ἑλληνικά: φρατρίαι). Κατά τή θεωρία τοῦ Georges Dumezil, ἡ ἀνάλυση τῶν μύθων τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν φυλῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι πολύ σύνθετοι, ἀποδεικνύει τή διαίρεση τῆς κοινωνίας σέ τρία μέρη, τούς ἱερεῖς,[1] τούς πολεμιστές καί τούς δημιουργούς. Στήν κοινωνία αὐτή κυριαρχοῦσαν οἱ "φύλαρχοι",[2] "ἱπποδαμαστές" καί "ποιμένες λαῶν" μέ μεγάλα κοπάδια. Οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι γνώριζαν τό ἄλογο καί τήν ἅματρία μέρη, τούς ἱερεῖς,[3] τούς πολεμιστές καί τούς δημιουργούς. Στήν κοινωνία αὐτή κυριαρχοῦν οἱ "φύλαρχοι",[4] "ἱπποδαμαστές" καί "ποιμένες λαῶν" μέ μεγάλα κοπάδια. Οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι γνώριζαν τό ἄλογο καί τήν ἅμα-

---

1. Βλ. παρακ., σ. 63 , σημ.1.
2. Βλ. παρακ., σ. 63 , σημ.2.
3. Πρβλ. καί τό κοινό θέμα τῶν λέξεων Flamen (λατιν.) καί Brahman (σανσκρ.).
4. "Φυλοβασιλεῖς" ὀνομάζονται στήν Ἀθήνα οἱ βασιλεῖς τῶν παλαιῶν ἰωνικῶν φυλῶν.

ξα -γνώση πού τούς ξεχώριζε άπό τούς παλαιότερους λαούς καί πού τούς ἐπέτρεψε τίς μεγάλες ἐπιτυχεῖς μετακινήσεις στίς μεταναστεύσεις τους.

3. ΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΙΝΔΟΕΥΡΩΠΑΙΩΝ

Μεταξύ τοῦ 3000 - 2000 π.Χ. διασπᾶται ἡ πολύ χαλαρή ἑνότητα τῶν Ἰνδοευρωπαίων καί ἀρχίζει μιά σειρά ἀπό μεταναστεύσεις, πού τούς κομματιάζει σέ πολλές ὁμάδες πού ἀναπτύσσονται στό ἑξῆς χωριστά (οἱ Τόχαροι, οἱ Ἰνδοϊρανοί, οἱ Χιττίτες, οἱ Ἀρμένιοι, οἱ Ἕλληνες, οἱ Θράκες, οἱ Ἰλλυριοί, οἱ Ἰταλικοί, οἱ Κέλτες, οἱ Βαλτικοί καί Σλάβοι, οἱ Γερμανοί). Τά φῦλα αὐτά ἀποτέλεσαν στίς τρεῖς ἤ τέσσερεις ἑπόμενες χιλιετίες τόν πληθυσμό τῆς Εὐρώπης καί ἑνός τμήματος τῆς Ἀσίας.

Οἱ γνώσεις μας σχετικά μέ τίς πορεῖες πού ἀκολούθησαν οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι στίς μεταναστεύσεις τους εἶναι πάρα πολύ ἐλλιπεῖς. Μέ βάση πάντα τίς γλωσσολογικές ἔρευνες, τή μελέτη τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων καί τή συγκριτική μελέτη τῶν μύθων καί τῶν θρησκευτικῶν λατρειῶν, οἱ ἱστορικοί πού μελετοῦν τήν προϊστορία ἔχουν διατυπώσει διάφορες ὑποθέσεις σχετικά μέ τίς μεταναστεύσεις τῶν Ἰνδοευρωπαίων. Ἀπ' αὐτές τίς ὑποθέσεις θά δοθῆ ἐδῶ μία, πού μπορεῖ νά θεωρηθῆ σάν ἡ πιό πιθανή μέ τά σημερινά δεδομένα τῆς ἐπιστήμης.

Τά Ἰνδοευρωπαϊκά φῦλα ξεκίνησαν στίς μεταναστεύσεις τους ἀπό μιά ὑποθετική ἀφετηρία, πού τοποθετεῖται, ὅπως εἴδαμε, εἴτε στίς στέππες τῆς Νότιας Ρωσίας κοντά στίς ἀκτές τοῦ Εὔξεινου Πόντου εἴτε στήν περιοχή ἀνάμεσα στά Καρπάθια καί τόν Δούναβη, καί ἀκολούθησαν τέσσερεις τουλάχιστο διαφορετικές πορεῖες.

1. Τά Ἰνδοευρωπαϊκά φῦλα τῶν Ἰταλικῶν καί Κελτῶν διέσχισαν τή Βαλκανική Χερσόνησο ἀκολουθώντας τόν κάτω καί τόν μέσο ροῦ τοῦ Δούναβη καί κατόπι διχάστηκαν σέ δύο τμήματα: οἱ Ἰταλικοί κατευθύνθηκαν πρός τόν Νότο (πεδιάδα τοῦ Πάδου καί Ἰταλική Χερσόνησο) καί οἱ Κέλτες πρός τή Δύση (Κεντρική Εὐρώπη καί Γαλατία).

Τά φῦλα αὐτά ἀνέπτυξαν διαδοχικά στίς περιοχές πού κατέλαβαν καί κατοίκησαν στήν ὀρειχάλκινη ἐποχή (2100-900 π.Χ.) τούς πολιτισμούς τῆς "κεραμικῆς μέ ζῶνες"[1] (ἀπό τόν Ρῆνο ὥς τόν Δούναβη), τόν βοημικό πολιτισμό καί τέλος τόν πολιτισμό τοῦ Lausitz,[2] πού εἶναι ὁ πιό σημαντικός καί πού χαρακτηρίζεται ἀπό "ἀγρούς μέ ὑδρίες" (Urnenfelder).

1. Κεραμική μέ ζῶνες: γερμ. Bandkeramik.
2. Περιοχή τῆς Ἀνατολικῆς Γερμανίας καί Τσεχοσλοβακίας (γαλ. Lusace).

2. Ἴσως συγχρόνως μέ τή μετανάστευση αὐτή τῶν Ἰταλικῶν καί τῶν Κελτῶν πρός τήν Κεντρική καί τή Δυτική Εὐρώπη ἄλλοι Ἰνδοευρωπαῖοι, οἱ Ἕλληνες, οἱ Θράκες καί οἱ Ἰλλυριοί, κατέλαβαν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου.

3. Ἄλλα Ἰνδοευρωπαϊκά φύλα, μεταξύ τῶν ὁποίων εἶναι οἱ Χιττίτες, ἐγκαταστάθηκαν στήν Κεντρική Μ. Ἀσία, ὅπου ἵδρυσαν ἀργότερα τό μεγάλο Χιττιτικό κράτος. Δέν εἶναι εὔκολο νά πῆ κανείς ἄν οἱ Χιττίτες ἔφθασαν στό ἐσωτερικό τῆς Μ. Ἀσίας περνώντας ἀπό τόν Βόσπορο - Ἑλλήσποντο (στήν περίπτωση αὐτή εἶναι δυνατό νά τούς ἀποδοθῆ ἡ καταστροφή τῆς Τροίας II) ἤ ἀπό τή Νότια Ρωσία καί τόν Καύκασο. Ἡ μετανάστευση αὐτή προκάλεσε μετακινήσεις μικρασιατικῶν λαῶν στή Μεσοποταμία (τήν εἰσβολή τῶν Κασσιτῶν) καί στήν Αἴγυπτο (τήν εἰσβολή τῶν Ὑκσώς).

4. Τά Ἰνδοευρωπαϊκά φύλα τῶν Ἰνδῶν καί τῶν Ἰρανῶν διέσχισαν τή σημερινή Νότια Ρωσία, τίς πεδιάδες τοῦ Κουμπάν καί τόν Καύκασο καί κατευθύνθηκαν νοτιοανατολικά πρός τή Βακτριανή καί τόν Ἰνδό ποταμό. Ἀνάμεσά τους ἦταν οἱ πρόγονοι τῶν Μήδων καί τῶν Περσῶν.

V.. Η ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Η ΕΜΦΑΝΙΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟΝ ΑΙΓΑΙΑΚΟ ΧΩΡΟ

Εἴδαμε ὅτι οἱ λαοί πού κατοικοῦσαν στίς ἀκτές τοῦ Αἰγαίου ὥς τό τέλος τῆς 3ης καί τίς ἀρχές τῆς 2ης χιλιετίας μιλοῦσαν μιά γλώσσα ἤ γλῶσσες,πού ἀσφαλῶς δέν ἔχουν σχέση μέ τήν ἑλληνική καί ἴσως οὔτε μέ ἄλλες ἰνδοευρωπαϊκές γλῶσσες καί ὅτι οἱ λαοί αὐτοί εἶχαν ἕνα σχετικά ὑψηλό ἐπίπεδο πολιτισμοῦ.'Αλλά, ἤδη γύρω στό 1450-1400 οἱ πήλινες πινακίδες τῆς Κνωσοῦ, τῆς Πύλου,τῶν Μυκηνῶν καί τῆς Θήβας, γραμμένες μέ τή γραμμική γραφή Β, ὅπως διαβάστηκαν ἀπό τούς M.Ventris καί J.Chadwick, μαρτυροῦν τή χρήση, τουλάχιστον στήν Κρήτη,τήν Πελοπόννησο καί τήν Βοιωτία, μιᾶς ἀρχαϊκῆς ἑλληνικῆς διαλέκτου, συγγενοῦς μέ τήν ἀρκαδοκυπριακή. 'Επομένως βγαίνει τό συμπέρασμα ὅτι πρίν ἀπό τήν ἐποχή πού γράφηκαν οἱ πινακίδες αὐτές ἦρθαν καί ἐγκαταστάθηκαν στό νοτιώτερο τμῆμα τῆς βαλκανικῆς Χερσονήσου καί στά νησιά τοῦ Αἰγαίου τά ἰνδοευρωπαϊκά φύλα πού ἀποτέλεσαν τόν ἑλληνικό λαό. 'Αλλά ἐκτός ἀπό τίς πήλινες πινακίδες μέ γραμμική γραφή Β, καί τά ὁμηρικά ἔπη μαρτυροῦν ἐπίσης τήν ὕπαρξη ἑνός ἑλληνικοῦ - μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ πρίν ἀπό τή δωρική μετανάστευση. Ἔτσι ὀρθά ὁ Schliemann ταύτισε τόν πολιτισμό πού ἔφεραν στό φῶς οἱ ἀνασκαφές του στίς Μυκῆνες καί στήν Τίρυνθα μέ τόν παλαιότερο ἑλληνικό-ἀχαϊκό πολιτισμό πού φανερώνει ὁ ἡρωϊκός κόσμος τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν. Γιατί θά ἦταν πολύ παράδοξο τά ὁμηρικά ἔπη (9ος ὥς 8ος αἱ.) νά τραγουδοῦν καί νά ἐξυμνοῦν τά κατορθώματα ἑνός ξένου — μή ἑλληνικοῦ -- λαοῦ, πού δημιούργησε τόν Μυκηναϊκό πολιτισμό. Στήν ἀπίθανη αὐτή περίπτωση οἱ Ἕλληνες θά δανείστηκαν ἀπό τούς Προέλληνες τούς ἥρωές τους καί θά τούς ἐξελλήνισαν ἀρχίζοντας ἀπό τά ὀνόματά τους.'Αλλά δέν ὑπάρχει ἡ παραμικρή ἔνδειξη πού νά μπορῆ νά στηρίξη μιά τέτοια ὑπόθεση.[1]

2. ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΙΚΕΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΙΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΕΛΛΗΝΩΝ

Οἱ ἀρχαιολόγοι καί οἱ ἱστορικοί στή μεγάλη τους πλειοψηφία τοποθετοῦν γενικά τήν ἔλευση τῶν πρώτων Ἑλλήνων στήν 'Ελλάδα γύρω στό 1950 π.Χ., καί θεωροῦν τή μετανάστευσή τους ὡς τήν αἰτία τῶν μεγάλων καταστροφῶν καί ἐρημώσεων οἰκισμῶν πού διαπιστώθηκε ὅτι ἔγινε στό τέλος τῆς πρωτοελλαδικῆς ἐποχῆς (ἤ τῆς πρώιμης χαλκοκρατίας), σέ μιά εὐρεία ζώνη πού ἐκτείνεται ἀπό τή Δυτική 'Ελλάδα ὥς

1. Πρβλ. παρακ., σσ.76-77.

τήν 'Αργολίδα[1], καί γιατί ἀνάμεσα σέ αὐτές τίς καταστροφές καί τίς καταστροφές πού προκάλεσε ἡ δωρική μετανάστευση (1150 π.Χ. περίπου) δέν ὑπάρχουν ἄλλες γενικευμένες ἐρημώσεις καί καταστροφές πού θά μποροῦσαν νά ἀποδοθοῦν σ'αὐτή τήν πρώτη ἑλληνική μετανάστευση ἤ καί σέ μιά ἄλλη μεταγενέστερη. 'Ωστόσο καμιά ἄμεση μαρτυρία ἀπό τή Μεσοελλαδική περίοδο (1950-1580) δέν ὑπάρχει πού νά ἀποδεικνύῃ τήν ἐγκατάσταση τῶν πρώτων 'Ελλήνων στήν 'Ελλάδα.[2]

Πολλοί ἱστορικοί δέχονται ὅτι ἡ ἐγκατάσταση τῶν Πρωτοελλήνων στήν 'Ελλάδα ἔγινε σέ τρία διαδοχικά κύματα: πρῶτοι ἦρθαν οἱ Ἴωνες γύρω στό 1950, δεύτεροι οἱ 'Αχαιοί μεταξύ τοῦ 1700 καί τοῦ 1580[3] καί τέλος οἱ Δωριεῖς καί οἱ Βορειοδυτικές φυλές τῶν 'Ελλήνων γύρω στό 1150.[4] Ἄλλοι δέχονται δύο κύματα: οἱ Ἴωνες καί οἱ 'Αχαιοί ἦρθαν μαζί γύρω στά 1950 καί οἱ Δωριεῖς καί οἱ Βορειοδυτικοί Ἕλληνες γύρω στό 1150. Τέλος ἐλάχιστοι δέχονται ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἦρθαν μαζί μέ τούς Δωριεῖς.[5] 'Επομένως μόνο γιά τή χρονολογία τῆς μεταναστεύσεως τῶν Δωριέων καί τῶν Βορειοδυτικῶν 'Ελλήνων ὑπάρχει σχετική ὁμοφωνία.[6]

Ἕνα πολύ σοβαρό, ἄν ὄχι καθοριστικό, ἐπιχείρημα ὅτι οἱ Πρωτοέλληνες δέν μετανάστευσαν ὅλοι μαζί σέ ἕνα κύμα στήν 'Ελλάδα, ἀποτελεῖ ἡ μεγάλη διαφοροποίηση πού παρουσιάζουν οἱ ἑλληνικές διάλεκτοι στή δομή τους. Τοῦτο καθιστᾶ πολύ πιθανή τήν ἄποψη ὅτι ἡ Πρωτοελληνική γλώσσα διαφοροποιήθηκε καί ὅτι οἱ ἑλληνικές διάλεκτοι διαμορφώθηκαν προτοῦ ἐγκατασταθοῦν οἱ Πρωτοέλληνες στό ἑλ-

1. Γιά τή ζώνη αὐτή τῶν καταστροφῶν βλ. F. Schachermeyr, Real-Encyclopädie, XXII (1954), 1452-3.

2. M.P.Nilsson, Homer and Mycenae, 1933, σ.85.

3. Δέν ὑπάρχει συμφωνία γιά τή σειρά: ἄλλοι τοποθετοῦν πρώτους τούς 'Αχαιούς καί δεύτερους τούς Ἴωνες.

4. F. Specht, Die Ausbreitung der Indogermanen (Preuss. Ak. Vortr. u. Schrift. τεῦχος 20, 1944) - Die Herkunft der Griechen und Römer und ihre Sprachen, Lexis 3, 1953, σ.63-64 (πού δέχεται τρεῖς μεταναστεύσεις: στά 2000 π.Χ. οἱ Ἴωνες, στά 1700 π.Χ. οἱ 'Αχαιοί, στά 1100 π.Χ. οἱ Δωριεῖς).

5. Πρῶτος ὁ sir Arthur Evans ὑποστήριξε τήν ἄποψη ὅτι οἱ Πρωτοέλληνες ἦρθαν στήν 'Ελλάδα στόν 12ο αἰ.(JHS, 32, 1912, σ. 277-297). Τήν ἄποψη αὐτή ἐπανέλαβαν καί σχετικά πρόσφατα σε διάφορες παραλλαγές οἱ Ἄγγλοι L.R.Palmer, Mycenaeans and Minoans, Λονδίνο,1961 καί The Greek Language, Λονδίνο,1980 καί Sinclair Hood, The Aegean before the Greeks, Λονδίνο,1967 (γαλλ.μετάφραση L' Egée avant les Grecs, Παρίσι-Βρυξέλλες,1969) καί Arguments for the Arrival of the first Non-Dorian Greeks in Southern Greece c.1200 B.C. (στά Acta of the 2nd International Colloquium of Aegean Prehistory, Athens, 1972, σσ.62-67). Κατά τόν Palmer ἡ 'Ελλάδα καταλήφθηκε κατά τήν μεσοελλαδική ἐποχή (1950-1580) ἀπό ἕνα πρῶτο ἰνδοευρωπαϊκό, προελληνικό φῦλο , πιθανῶς λουβιτικό - τό ὀνομάζει "λαό τοῦ Παρνασσοῦ"-, πού ἦρθε ἀπό τή Μικρά 'Ασία στήν ἀρχή τῆς 2ης χιλιετίας, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες θά ἦρθαν στήν 'Ελλάδα κατά τήν ὑστεροελλαδική ἐποχή IIIB (1300-1200;). Τίς ἀπόψεις αὐτές ἀκολουθεῖ καί ὁ Sinclair Hood, πού θεωρεῖ τόν Μυκηναϊκό πολιτισμό ὡς δημιούργημα τῶν Λουβιτῶν καί δέχεται, φυσικά, τήν ἄποψη τοῦ Evans ὅτι ὅλοι οἱ Ἕλληνες ('Αχαιοί, Ἴωνες καί Δωριεῖς) ἐγκαταστάθηκαν στήν 'Ελλάδα ὅλοι μαζί συγχρόνως γύρω στό 1200 π.Χ. 'Αλλά ἡ ἀπόδοση τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ στούς Λουβίτες -καί ὄχι στούς Ἕλληνες- ἀπορρίπτεται γενικά, ἰδιαίτερα μετά τήν ἀνάγνωση τῶν πινακίδων τῆς Πύλου, πού εἶναι γραμμένες στήν ἑλληνική γλώσσα.

6. 'Ωστόσο ὁ Beloch καί ἄλλοι ἀμφισβητοῦν καί τήν ἱστορικότητα τῆς Δωρικῆς μεταναστεύσεως. Πρβλ. καί σ. 79, σημ. 1.

ληνικό ἔδαφος. Μέ βάση τίς διαλέκτους διαπιστώνεται ἡ ὕπαρξη τριῶν μεγάλων φυλετικῶν ὁμάδων: α) τῆς ἰωνικῆς, β) τῆς ἀρκαδο-αιολικῆς (ἤ ἀχαϊκῆς) καί γ) τῆς δωρικῆς-βορειοδυτικῆς (βλ. παραπ. σσ. 89-90).

Ὑποθέτουν γενικά ὅτι οἱ τρεῖς αὐτές μεγάλες ὁμάδες μετανάστευσαν στήν Ἑλλάδα ἀνεξάρτητα ἡ μιά ἀπό τήν ἄλλη σέ διαφορετικές ἐποχές. Ὡστόσο σήμερα θεωρεῖται γενικά ματαιοπονία νά ἐπιχειρηθῆ ἡ περαιτέρω ἔρευνα τῆς ἱστορίας τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν μέ βάση τή συγκριτική μελέτη τῶν διαλέκτων γιατί, ὅπως παρατηρεῖ ὀρθά ὁ Bengtson "γλώσσα καί ἐθνική ταυτότητα εἶναι διαφορετικά μεγέθη καί δέν συμπίπτουν πάντοτε".[1]

Ἡ γλώσσα τῶν Ἑλλήνων — πού φυσικά δέν ἔφεραν αὐτό τό ὄνομα στήν ἐποχή τῆς μεταναστεύσεως — ἀνήκει, ὅπως εἴδαμε, στή δυτική ὁμάδα τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν . Εἶναι φανερό ὅτι δέν μποροῦμε νά ὁρίσουμε οὔτε τό χρόνο οὔτε τόν τόπο, ὅπου συντελέστηκε ἡ ἀπόσπαση τῶν προγόνων τῶν Ἑλλήνων ἀπό τούς ἄλλους Ἰνδοευρωπαίους. Φαίνεται μόνο πιθανό ὅτι γύρω στά τέλη τῆς 3ης καί τίς ἀρχές τῆς 2ης χιλιετίας οἱ Ἕλληνες πού κατοικοῦσαν κάπου στήν πεδιάδα τοῦ μέσου Δούναβη κατέβηκαν στήν Ἑλλάδα διασχίζοντας τή χερσόνησο τοῦ Αἴμου καί κατέλαβαν προοδευτικά τή χώρα ἀπό βορρᾶ πρός νότο. Στή μετανάστευση αὐτή ἀκολούθησαν τούς Πρωτοέλληνες οἱ Θρᾶκες, πού τούς ὤθησαν στό Νότιο τμῆμα τῆς Βαλκανικῆς, ἐνῶ οἱ ἴδιοι κατέλαβαν τό βορειότερο τμῆμα της, ἀπό τήν Ἀδριατική θάλασσα ὥς τόν Εὔξεινο Πόντο.

Ἐπειδή φαίνεται ὅτι συμπίπτει χρονικά ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀλόγου στήν Ἑλλάδα μέ τήν ἄφιξη τῶν Πρωτοελλήνων,[2] πολλοί ἀρχαιολόγοι πιστεύουν ὅτι εἶναι δυνατόν νά καθορισθῆ ὁ δρόμος ἀπό τόν Δούναβη ὥς τό Αἰγαῖο πού ἀκολούθησαν οἱ Πρωτοέλληνες μετανάστες ἀπό τά ὀστᾶ ἀλόγων πού βρέθηκαν στίς ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ὁ δρόμος αὐτός περνᾶ ἀπό τίς κοιλάδες τῶν ποταμῶν Μοράβα (ἑλληνικά Μάργου) καί Ἀξιοῦ πού συνεχίζονται καί πού ὁδηγοῦν στίς ἀκτές τοῦ Αἰγαίου.

Εἶναι λιγώτερο πιθανό οἱ μετανάστες νά ἀκολούθησαν ἄλλους δρόμους, εἴτε ἀπό τήν Ἀνατολική Βαλκανική (ἀπό τή Δοβρουτσά, διασχίζοντας τίς κοιλάδες τῶν ποταμῶν Ἰατροῦ — σημερινοῦ Γιάτρα — καί Ἕβρου) εἴτε ἀπό τή Δυτική Βαλκανική (διασχίζοντας τίς κοιλάδες τοῦ ποταμοῦ Δρίνου κ.λ.π.).

Σύμφωνα μέ ἕνα ἀρκετά ὑποθετικό σχῆμα — πού στηρίζεται σέ μιά σειρά ἑρμηνειῶν ὁρισμένων ἐνδείξεων καί πληροφοριῶν — τά πρῶτα ἑλληνικά φῦλα πού ἔφθασαν στήν Ἑλλάδα ἦταν οἱ Δαναοί καί οἱ Ἄβαντες.[3] Μεταξύ τῶν

---

1. H.Bengtson, Ἱστ. Ἀρχ. Ἑλλ., σ.40.

2. Γιά τό χρόνο τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ ἀλόγου στήν Ἑλλάδα (εἰσάγεται συγχρόνως μέ τούς νεωτερισμούς βόρειας προέλευσης πού σημαδεύουν τή μετάβαση ἀπό τήν πρώϊμη χαλκοκρατία στή μέση χαλκοκρατία - ± 1950) βλέπε τήν τελευταία βιβλιογραφία στό βιβλίο τοῦ Μ.Σακελλαρίου, Les proto-grecs, Ἀθήνα, 1980, σ.179, σημ.6.

3. Γιά τούς Δαναούς καί Ἄβαντες, βλ. Μ.Σακελλαρίου, ΙΕΕ, Α(1970), σσ. 362-363.

2200/2100 καί 1900 π.Χ., ὁ κύριος ὄγκος τῶν Πρωτοελληνικῶν φύλων θά εἶχε ἐγκατασταθῆ στήν Ἤπειρο, στή Δυτική Μακεδονία καί στή Βορειοδυτική Θεσσαλία: ΒΑ τοῦ Ἀλιάκμονα τά Πρωτοαιολικά (πού ἀργότερα θά ἐξελιχθοῦν στούς Αἰολεῖς ἤ Βόρειους Ἀχαιούς), Αν. τοῦ Ἀλιάκμονα οἱ Πρωτο-αρκάδες (πού θά ἐξελιχθοῦν στούς Ἀρκάδες καί τούς Νότιους Ἀχαιούς, δηλ. τούς Ἀχαιούς τῆς Πελοποννήσου), στή ΒΔ Θεσσαλία, νότια ἀπό τά Χάσια (ὅπου ὁ ποταμός Ἴων — σήμερα Μουργάνι — παραπόταμος τοῦ Πηνειοῦ) οἱ Ἴωνες καί τά Βορειοδυτικά φύλα (στά ὁποῖα περιλαμβάνονται οἱ πρόγονοι τῶν Δωριέων) δυτικά ἀπό τή βόρεια Πίνδο (Τύμφη, Σμόλικας, Γράμμος).[1] Ἀργότερα γύρω στό ±1950 ἔγινε ἡ προώθηση τοῦ κύριου ὄγκου τῶν Πρωτοελλήνων στή νοτιώτερη Ἑλλάδα. Μόνο ἕνα τμῆμα τῶν ΒΔ φύλων (στά ὁποῖα περιλαμβάνονται οἱ Δωριεῖς) μετανάστευσαν ἀργότερα γύρω στά 1150 π.Χ.

Ἡ μετανάστευση τῶν πρώτων Ἑλλήνων γύρω στά 1950 π.Χ. ἐξηγεῖται μόνο μέσα στό πλαίσιο μιᾶς εὐρύτερης μεταναστεύσεως λαῶν: τήν ἴδια περίπου ἐποχή κατέλαβαν τήν Τρωάδα οἱ ἱδρυτές μιᾶς νέας πόλης, τῆς Τροίας VI (1900-1750). Τήν ἴδια ἐποχή ἐπίσης Ἰνδοευρωπαῖοι ἐπιδρομεῖς, οἱ Χιττίτες ἤ Χετταῖοι, πού εἰσέβαλαν εἴτε ἀπό τό Βόσπορο-Ἑλλήσποντο εἴτε ἀπό τόν Καύκασο, κατέλαβαν τήν Κεντρική Μικρά Ἀσία — ὅπου ὕστερα ἀπό μερικούς αἰῶνες ἵδρυσαν μιά ἰσχυρή αὐτοκρατορία (ὁ Χαττουσίλι 1ος, 1650-1620, ἵδρυσε τήν Χαττούσα, τήν πρωτεύουσα τοῦ ἀρχαίου χιττιτικοῦ κράτους). Ἔτσι στίς δύο ἀκτές τοῦ Αἰγαίου, ἡ ἄφιξη τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν λαῶν ἀναστατώνει συγχρόνως τήν Ἑλλάδα καί τή Μικρά Ἀσία.

3. ΟΙ ΜΙΝΥΕΣ ΚΑΙ Η ΜΙΝΥΑΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Συγχρόνως μέ τήν ἄφιξη τῶν Ἑλλήνων ἐμφανίζεται μιά ἐκλεπτυσμένη κεραμική, ἡ μινύειος ἤ **μινυακή κεραμική**. Ἡ κεραμική αὐτή βρέθηκε γιά πρώτη φορά ἀπό τόν H.Schliemann στόν Βοιωτικό Ὀρχομενό, ὅπου βασίλευσε κατά τόν μύθο ὁ πλούσιος βασιλεύς Μινύας. Ὁ Schliemann ὀνόμασε γι'αὐτό τούς κατοίκους τοῦ Ὀρχομενοῦ Μινύες καί τήν κεραμική πού βρῆκε ἐκεῖ μινυακή. Πάντως οἱ Μινύες ἀποτελοῦσαν ἕνα μεγάλο φύλο: ἡ ἑνότητά του, γλωσσική καί φυλετική, ἀναγνωριζόταν ἀπό τούς ἄλλους Ἕλληνες καί οἱ περιπέτειές του τραγουδήθηκαν ἀπό τούς μεταγενέστερους Ἕλληνες ποιητές.[2] Ἀσφαλῶς δέν πρέπει νά συγχέωμε τούς ὑποθετικούς "Μινύες" πού κατά τόν Schliemann εἶναι οἱ πρῶτοι Ἕλληνες καί οἱ δημιουργοί τῆς μινυακῆς κεραμικῆς μέ τό φύλο τῶν Μινυῶν τῆς Θεσσαλίας (πού προφανῶς ἀνήκει στούς Βόρειους Ἀχαιούς ἤ Αἰολεῖς).

Σήμερα μινυακά ἀγγεῖα ἔχουν βρεθῆ σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας (καί ὄχι μόνο στόν Ὀρχομενό). Μέ βάση αὐτά τά εὑρήματα προσπαθοῦν νά καθορίσουν τήν ἔκταση τῶν πρώτων ἑλληνικῶν ἐγκαταστάσεων. Ἀλλά μινυακά ἀγγεῖα ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα βρίσκονται ἐπίσης στήν Τροία VI (1900-1275 κατά τόν C.W.Blegen ἤ 1850 ἤ 1750-1200 κατά τούς F.Schachermeyr καί

1. Βλέπε σχετικό χάρτη τῆς "πρώτης" ἐγκαταστάσεως τῶν Πρωτοελλήνων στήν Ἑλλάδα, Μ.Σακελλαρίου, IFE, Α, σ.364.

2. Ὅπου παραπάνω, σσ. 374-376.

V.Milojčič). Τά μινυακά άγγεῖα, κατασκευασμένα στόν τροχό,. ἀνθεκτικά καί στιλπνά σάν αἱματίτης, μέ τεφρογάλαζη ἐπιφάνεια καί σαπωνοειδῆ στήν ἁφή, φαίνεται ὅτι ἔχουν ὡς πρότυπα μετάλλινα ἀγγεῖα τῆς Κεντρικῆς Μικρᾶς 'Ασίας. Τό γεγονός αὐτό, μαζί μέ τό γεγονός ὅτι μινυακά ἀγγεῖα βρέθηκαν στήν Τροία VI, καί ὅτι μερικά νεκρικά ἔθιμα πού συναντῶνται μαζί μέ τή μινυακή κεραμική στήν 'Ελλάδα — ὅπως ἡ ταφή τῶν νεκρῶν μέσα στά χωριά καί ὄχι σέ νεκροταφεῖα ἔξω ἀπό τούς οἰκισμούς — συναντῶνται ἐπίσης στή Μικρά 'Ασία, παρακίνησαν τόν H.Hencken νά διατυπώση τήν ὑπόθεση ὅτι οἱ πρῶτοι Ἕλληνες, ἀφοῦ διέσχισαν τά Βαλκάνια,πέρασαν τά Στενά καί κατέλαβαν τή Βόρεια Μικρά 'Ασία, ὅπου ἦρθαν σέ ἐπαφή μέ προηγμένους πολιτισμούς καί πῆραν τά μετάλλινα ἀγγεῖα ὡς πρότυπα τῶν Μινυακῶν· ἀπό ἐκεῖ πέρασαν στήν 'Ελλάδα (ἀπό τά Στενά ἤ διασχίζοντας τό Αἰγαῖο), ἴσως κάτω ἀπό τήν πίεση τῶν Χιττιτῶν. 'Ωστόσο εἶναι δυνατές καί ἄλλες ἐξηγήσεις αὐτῶν τῶν παρατηρήσεων.

Ποιοί εἶναι οἱ φορεῖς τῆς μινυακῆς κεραμικῆς δέν ἔχει καθορισθῆ μέ βεβαιότητα. 'Η ταύτιση εἶναι ὑποθετική. Πάντως πρέπει νά ἦταν ἐκεῖνο τό ἑλληνικό φῦλο πού ἐγκαταστάθηκε πρῶτο στήν κυρίως 'Ελλάδα. Καί ὑπάρχει ἀμφισβήτηση ἄν αὐτό εἶναι οἱ πρόγονοι τῶν 'Ιώνων ἤ τῶν 'Αχαιῶν.[1]

Ὅπως θά δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, δέχομαι ὡς πιθανώτερη τήν ἐπικρατέστερη ἄποψη ὅτι πρῶτοι ἦρθαν στήν 'Ελλάδα οἱ πρόγονοι τῶν 'Ιώνων καί ὅτι τούς ἀκολούθησαν οἱ πρόγονοι τῶν 'Αχαιῶν-Αἰολέων. 'Επομένως στούς Ἴωνες, σύμφωνα μέ αὐτή τήν ἄποψη, ἀποδίδεται ἡ μινυακή κεραμική.

4. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΙΩΝΕΣ

Μέ βάση τήν κατανομή τῶν διαλέκτων στήν 'Ελλάδα κατά τήν ἱστορική ἐποχή ὑποθέτουν γενικά ὅτι πρῶτοι μετακινήθηκαν ἀπό τό βορρᾶ πρός νότο μόνο οἱ πρόγονοι τῶν 'Ιώνων καί ὅτι προχώρησαν ἀργά καί κατά κύματα ὥς τή Νότια 'Ελλάδα. 'Η μετανάστευση εἶχε μᾶλλον τή μορφή βραδείας διεισδύσεως ἤ διηθύσεως. Ἔτσι οἱ Ἴωνες κατέλαβαν ἀρχικά ἴσως πολύ χαλαρά στήν ἠπειρωτική 'Ελλάδα καί στήν Πελοπόννησο πιό ἐκτεταμένα ἐδάφη ἀπό ἐκεῖνα πού διατήρησαν στήν ἱστορική ἐποχή. Οἱ Ἴωνες δέν ἐπέβαλαν, φαίνεται, ἕνα καθεστώς πολύ σκληρῆς δουλείας στόν προελληνικό πληθυσμό πού ὑπέταξαν. Οἱ μῦθοι καί τά τοπωνύμια διατήρησαν ἴχνη τῆς ἰωνικῆς παρουσίας σέ διάφορες περιοχές ('Ανατολική Στερεά, 'Αττική, Βοιωτία, Δυτική Λοκρίδα, 'Αργολίδα, Κορινθία, Τροιζήνα καί 'Ερμιονίδα, Κυνουρία, 'Αχαΐα, Πισάτιδα καί Βόρεια Τριφυλία).[2] 'Ωστόσο οἱ Ἴωνες δέν ἔφεραν αὐτό τό ὄνομα κατά τήν ἄφιξή τους στήν 'Ελλάδα καί ὥς σήμερα δέν ἔχουν πειστικά ταυτισθῆ μέ ἕνα ἤ περισσότερα παλαιότερα φῦλα μέ γνωστά ὀνόματα.

---

1. 'Ωστόσο δέν μπορεῖ νά ἀποκλεισθῆ ἀπόλυτα ἡ ὑπόθεση ὅτι γύρω στό 1950 πραγματοποιοῦνται σχεδόν συγχρόνως δύο μεταναστεύσεις μέσα στόν ἑλλαδικό χῶρο μιά ἀπό τούς 'Ινδοευρωπαίους προγόνους τῶν 'Ελλήνων καί μιά ἀπό ἕνα μικρασιατικό λαό. Στήν περίπτωση αὐτή ὁ τελευταῖος θά εἶναι ὁ δημιουργός τῆς μινυακῆς κεραμικῆς.

2. Βλ. χάρτη τῆς πιθανῆς ἰωνικῆς ἐπεκτάσεως στήν ΙΕΕ,Α,σ.367.

θεωροῦσαν ὡς πρόγονό τους ἕνα θεό ποταμό θεραπευτή, τόν Ἴωνα (πιθανή ἐτυμολογία ἀπό τό ἰᾶσθαι), τοῦ ὁποίου θά εἶχαν διατηρήσει τόν ὁρμητικό χαρακτήρα. Ὅπως ἤδη σημειώσαμε, Ἴων ὀνομάζεται ὁ σημαντικώτερος παραπόταμος τοῦ Πηνειοῦ, πού βρίσκεται στήν περιοχή ὅπου τοποθετεῖται ὑποθετικά ἡ πρώτη ἐγκατάσταση τῶν Ἰώνων στήν Ἑλλάδα. Ἐπίσης Ἴων εἶναι τό παλαιότερο ὄνομα τοῦ ποταμοῦ Ἀλφειοῦ, στήν περιοχή τοῦ ὁποίου μνημονεύονται οἱ Ἰωνίδες νύμφες (κοντά στήν Ὀλυμπία), τό Ἰωναῖον ἄλσος, ἕνας ἥρωας Ἴων, προφανῶς ἡ προσωποποίηση τοῦ Ἴωνος-Ἀλφειοῦ. Ὁ μύθος διαφύλαξε ἰδιαίτερα τήν ἀνάμνηση τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Ἴωνος στή χώρα πού, κατά μιά παράδοση, προτοῦ ὀνομασθῆ Ἀχαΐα, ὀνομαζόταν ἀρχικά Αἰγιαλός καί ἀργότερα Ἰωνία.

Σύμφωνα μέ ἕνα μύθο ὁ Ἴων καί οἱ ἀπόγονοί του βασίλευσαν ἐκεῖ ὡς τήν ἄφιξη τῶν Δωριέων. Στήν Ἀχαΐα μαρτυρεῖται ἐπίσης ἡ ὕπαρξη μιᾶς ἰωνικῆς δωδεκαπόλεως (ὁμοσπονδίας δηλ. δώδεκα πόλεων). Στή Βοιωτία μαρτυροῦνται μιά Ἀθήνα καί μιά Ἐλευσίνα στίς ὄχθες τῆς Κωπαΐδας λίμνης, πράγμα πού ἀποτελεῖ ἔνδειξη μιᾶς ἰωνικῆς ἐγκαταστάσεως.

Ἀλλά ἀπό ὅλες αὐτές τίς μυθολογικές ἐνδείξεις ἀποφασιστικώτερο ἐπιχείρημα γιά τήν μεγαλύτερη ἐπέκταση τῶν Ἰώνων στήν Ἑλλάδα εἶναι ὅτι "ἡ Ἰωνική διάλεκτος δέν ἀπαντᾶται μόνο στήν Ἀττική καί στήν Εὔβοια, ἀλλά ἀρχικά καί στήν Ἀργολίδα καί σέ ἄλλους τόπους τῆς Πελοποννήσου".[1]

5. ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΑΧΑΙΟΙ

Τούς Ἴωνες ἀκολούθησε πιθανώτατα μιά μεγάλη ὁμάδα φυλῶν πού μιλοῦσαν τήν Ἀρκαδο-αἰολική (Ἀχαϊκή) διάλεκτο (ὀνομάζεται ἐπίσης κεντρική διάλεκτος), πού χωρίζεται σέ δύο μεγάλες ὑποδιαιρέσεις, τήν ἀρκαδο-κυπριακή (ἤ νότια ἀχαική) καί τήν αἰολική (ἤ βόρεια ἀχαϊκή). Δέν εἶναι γνωστό σέ ποιά ἐποχή μετά τό 1950 ἐγκαταστάθηκαν οἱ πρόγονοι τῶν Βόρειων Ἀχαιῶν ἤ Αἰολέων[2] στή Θεσσαλία καί οἱ πρόγονοι τῶν Νότιων Ἀχαιῶν στήν Πελοπόννησο. Εἶναι δυνατόν οἱ μεταναστεύσεις τῶν Ἰώνων καί τῶν Ἀχαιῶν νά εἶναι σύγχρονες· δέν ἀποκλείεται ὅμως – καί αὐτό θεωρεῖται σήμερα ὡς πιθανώτερο – ὅτι οἱ Ἀχαιοί ἐγκαταστάθηκαν ἀργότερα, ἴσως γύρω στό 1700 π.Χ.

Βέβαια τό ὄνομα Ἀχαιοί, τό πιό συνηθισμένο ἐθνικό πού δήλωνε τό σύνολο τῶν Ἑλλήνων στά Ὁμηρικά ἔπη - δηλ. τούς προγόνους τῶν Ἰώνων καί τῶν Ἀχαιῶν τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, δέν εἶναι ἀσφαλῶς τό ὄνομα πού ἔφεραν οἱ Πρωτοέλληνες κατά τήν ἐποχή τῆς μεταναστεύσεώς τους στήν Ἑλλάδα (εἶναι ἄλλωστε ἄγνωστο ποιά ὀνόματα ἔφεραν οἱ Πρωτοέλληνες ἐκείνη τήν ἐποχή καί μόνο ὑποθέσεις, περισσότερο ἤ λιγώτερο πιθανές, εἶναι δυνατόν νά διατυπωθοῦν.

Στήν ἐποχή τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου οἱ Ἀχαιοί, ὡς φυλή, κατοικοῦσαν κυρίως στή Θεσσαλία, ἰδιαίτερα στή Θεσσαλία-Φθιώτιδα (Ἰλιάδα Β 684) - εἶναι οἱ Βόρειοι Ἀχαιοί, πού στήν ἱστορική ἐποχή ὀνομάζονται Αἰολεῖς - καί σέ πολλές περιοχές τῆς Πελοποννήσου, ἰδιαίτερα στή Λακωνία, στή Μεσσηνία (Ἰλιάδα Λ 759) καί στό Ἄργος. Στήν Ὀδύσσεια ἀναφέρονται στήν Ἰθάκη (α 90) καί στήν Κρήτη (τ 175 ὁ στίχος εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη, γιατί μαζί μέ τούς Ἀχαιούς ἀναφέρονται καί οἱ Δωριεῖς).

Στήν κλασική ἐποχή τό ὄνομα Ἀχαιοί δέν δηλώνει πιά ὅλους τούς Ἕλληνες, ἀλλά τούς κατοίκους τῆς Βόρειας Πελοποννήσου, τῆς περιοχῆς τῆς Ἀχαΐας, πού εἶναι ἀπόγονοι Ἀχαιῶν- καί Ἰώνων - πού εἶχαν ἀναμιχθῆ μέ Βορειοδυτικά φυλετικά στοιχεῖα, συγγενεῖς τῶν Δωριέων, ὅπως φαίνεται ἀπό τή διάλεκτο πού χρησιμοποιοῦσαν. Δηλώνει ἐπίσης καί ἕνα φύλο τῆς Θεσσαλίας.

1. H.Bengtson, Ἱστ. Ἀρχ. Ἑλλ., σ.42.

2. Ἀργότερα, κατά τόν πρῶτο ἀποικισμό ἕνα μεγάλο μέρος τῶν Βορείων Ἀχαιῶν ἐγκαταστάθηκαν στή βορειοδυτική μικρασιατική ἀκτή, ὅπου πῆραν οἱ ἴδιοι τό ὄνομα Αἰολεῖς καί ἡ χώρα τους Αἰολίδα.

Στήν αὐτοκρατορική ἐποχή παρατηρεῖται ἕνα εἶδος ἀναβιώσεως τῶν ὅρων "'Αχαΐα" καί "'Αχαιοί" γιά τή δήλωση τῆς " 'Ελλάδας" καί τῶν "'Ελλήνων", ἴσως ἀπό ἐπίδραση τῆς ὁμηρικῆς παραδόσεως. Ἔτσι, ὅταν το 27 π.Χ. ὁ αὐτοκράτορας Αὔγουστος ἵδρυσε μιά ἐπαρχία πού περιλάμβανε τήν κυρίως 'Ελλάδα (Πελοπόννησο, Στερεά καί Εὔβοια, Θεσσαλία καί Ἤπειρο), ἀποσπώντας τά ἐδάφη της ἀπό τήν ἐπαρχία τῆς Μακεδονίας, τήν ὀνόμασε "'Αχαΐα".

'Υποθέτουν ὅτι τό ἴδιο ὄνομα τῶν 'Αχαιῶν ἀνῆκε ἀρχικά σέ ἕνα προελληνικό φύλο ἐγκατεστημένο στήν 'Ελλάδα, ἀπό τό ὁποῖο τό πῆρε τό ἑλληνικό φύλο (βλ. Μ. Σακελλαρίου, ΙΕΕ, Α, σσ. 360-361). Ἄν ἡ ὑπόθεση αὐτή εἶναι ἀληθινή, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι ἔγινε στήν περίπτωση αὐτή ὅ,τι ἔγινε καί στούς Χιττίτες: οἱ 'Ινδοευρωπαῖοι πού ὀνομάζονταν ἀρχικά Νεσίτες ὑπέταξαν τούς Μικρασιάτες Χάττους (ἤ Προχιττίτες) καί πῆραν ἀπ'αὐτούς τό ὄνομά τους.

'Η ἄποψη ὅτι οἱ 'Αχαιοί εἶναι οἱ ἀπόγονοι τοῦ 'Αχαιοῦ, γιοῦ τοῦ Ξούθου καί ἐγγονοῦ τοῦ Ἕλληνα ('Απολλόδωρος 1, 7, 3) εἶναι μιά ἀπόπειρα μυθικῆς ἐξηγήσεως καί ἐτυμολογίας τοῦ ἐθνικοῦ αὐτοῦ, σάν τόσες ἄλλες τοῦ εἴδους, καί δέν ἀντέχει στήν ἐπιστημονική κριτική.

Στά ὁμηρικά ἔπη χρησιμοποιοῦνται παράλληλα μέ τό ἐθνικό 'Αχαιοί καί τά ἐθνικά 'Αργεῖοι καί Δαναοί (πού σημαίνουν κυρίως τούς κατοίκους τοῦ Ἄργους) γιά νά δηλώσουν τό σύνολο τῶν 'Ελλήνων.

'Η συχνότητα χρήσης τοῦ ὀνόματος τῶν Δαναῶν μειώνεται ἀπό 15, 75% στήν 'Ιλιάδα σέ 8,07% στήν 'Οδύσσεια στό σύνολο τῶν ἐθνικῶν 'Αχαιοί, 'Αργεῖοι καί Δαναοί στά δύο ἔπη. 'Αντίθετα τό ἐθνικό 'Αχαιοί παρουσιάζει αὔξηση ἀπό τήν 'Ιλιάδα (65, 26%) στήν 'Οδύσσεια (73,29%), ἐνῶ τό ἐθνικό 'Αργεῖοι παραμένει περίπου σταθερό. ('Ιλιάδα 18, 99% - 'Οδύσσεια 18,63%). (Οἱ ἀριθμοί, ἀπό τούς ὁποίους βγῆκαν τά ποσοστά προέρχονται ἀπό τόν D. Page, History and the Homeric Iliad, 1963 - ἑλληνική μετάφραση - σ. 316). 'Επειδή, ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ 'Οδύσσεια εἶναι μεταγενέστερη, ἴσως καίκατά ἕνα αἰώνα, ἀπό τήν 'Ιλιάδα, ἡ μείωση τῆς χρήσης τοῦ ἐθνικοῦ "Δαναοί" δηλώνει ὅτι τό ἐθνικό αὐτό ἔτεινε ἤδη νά ἐξαφανισθῆ ἀπό τήν ὁμηρική ἐποχή.

Οἱ Ἕλληνες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς δέν εἶχαν καμιά ἀνάμνηση γιά τήν πρώτη αὐτή μετανάστευση τῶν προγόνων τους καί τά ἑλληνικά ἔπη πού σώζονται δέν παρέχουν καμιά σχετική πληροφορία. Οἱ Ἕλληνες θεωροῦσαν τούς ἑαυτούς τους αὐτόχθονες. Δέχονταν βέβαια ὅτι τά ἑλληνικά φύλα εἶχαν συχνά μετακινηθῆ μέσα στόν ἑλλαδικό χῶρο.[1] Ὡστόσο ἡ πίστη τους, ὅτι ἦταν αὐτόχθονες, βρισκόταν σέ φανερή ἀντίφαση μέ τίς πληροφορίες τῶν 'Ελλήνων ἱστορικῶν ὅτι Πελασγοί, Κᾶρες, Λέλεγες καί ἄλλα φύλα ἀποτελοῦσαν τόν παλαιότερο πληθυσμό τῆς 'Ελλάδας.

6. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Καμιά μεγάλη φυλή ἤ καμιά μεγάλη ὁμάδα φύλων των Πρωτοελλήνων δέν ἀποτελοῦσε ἕνα πολιτικό ὀργανισμό πού νά μοιάζη κάπως μέ κράτος καί ἡ κοινωνική δομή, ἁπλή καί ὑποτυπώδης, πού ὑποκαθιστοῦσε οὐσιαστικά τήν ἀνύπαρκτη πολιτική ὀργάνωση, ἐξασφάλιζε τήν ἐπιβολή μιᾶς στρατιωτικῆς ἀριστοκρατίας. Ἡ κοινωνική αὐτή ὀργάνωση βασιζόταν σέ διευρυμένες οἰκογενειακές δομές.

1. Πρβλ. Θουκ.Ι,2,1: Φαίνεται γάρ ἡ νῦν 'Ελλάς καλουμένη οὐ πάλαι βεβαίως οἰκουμένη, ἀλλά μεταναστεύσεις τε οὖσαι τά πρότερα καί ῥαδίως ἕκαστοι τήν ἑαυτῶν ἀπολείποντες βιαζόμενοι ὑπό τινων αἰεί πλειόνων.

Τό βασικό στοιχεῖο, τό κύτταρο θά λέγαμε, τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως (πού δύσκολα αὐτή τήν ἐποχή μπορεῖ νά διαχωρισθῆ ἀπό τήν πολιτική) ἦταν μιά ἰσχυρά ὀργανωμένη καί, ὅσο φαίνεται, μονογαμική οἰκογένεια. Πάνω ἀπό τήν οἰκογένεια, ὑπῆρχε τό γένος: μιά μεγάλη οἰκογένεια πού τήν ἀποτελοῦσαν πολλές μικρότερες οἰκογένειες. Πάνω ἀπό τό γένος ἦταν ἡ φρατρία (φράτηρ,-φράτερος [illegible] frater=ἀδελφός), πού τήν ἀποτελοῦσαν φυσικά πολλά γένη· τά μέλη της πίστευαν ὅτι εἶχαν μιά κοινή καταγωγή πού ἔβρισκε τήν ἔκφρασή της στή λατρεία ἑνός κοινοῦ προγόνου. Τέλος ἐπάνω ἀπό τίς φρατρίες ὑπῆρχαν οἱ φυλές. Ἄς σημειωθῆ ὅτι ἡ ἴδια κοινωνική διάρθρωση σέ οἰκογένειες (familiae), γένη (gentes), φρατρίες (curiae) καί φυλές (tribus) συναντᾶται καί στήν ἀρχαϊκή Ρώμη.

Ὡστόσο οὔτε τά ὁμηρικά ἔπη, οὔτε ἄλλες μεταγενέστερες πηγές μαρτυροῦν τή διαίρεση τῶν Ἀχαιῶν σέ φυλές. Οἱ Ἀθηναῖοι ἰσχυρίζονταν τόν 5ο αἰ. ὅτι οἱ τέσσερεις παλιές τους φυλές, οἱ Ἀργαδεῖς, οἱ Αἰγικορεῖς, οἱ Γελέοντες καί οἱ Ὅπλητες, ἦταν οἱ παλιές φυλές τῶν Ἰώνων, ἀλλά ὁ ἀθηναϊκός αὐτός ἰσχυρισμός διαψεύδεται ἀπό τό γεγονός ὅτι στίς ἰωνικές μικρασιατικές πόλεις οἱ ἐπιγραφές ὄχι μόνο δέν μαρτυροῦν παντοῦ καί τίς τέσσερες αὐτές φυλές, ἀλλά καί παρουσιάζουν συχνά ἰωνικές φυλές μέ ἄλλα ὀνόματα (Βορεῖς, Οἴνωπες).[1]

Δέν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτα γιά τήν πολιτική ὀργάνωση αὐτῶν τῶν φύλων καί περιοριζόμαστε νά διατυπώσουμε πολύ γενικές καί ἁπλές ὑποθέσεις. Ἀσφαλῶς ἡ μετανάστευση ἐνίσχυσε τήν ἐξουσία τῶν ἀρχηγῶν τῶν φύλων ἤ **φυλοβασιλέων**, γιατί τά ἑλληνικά φύλα χρειάζονταν δοκιμασμένους καί ἔμπειρους ἀρχηγούς στίς μετακινήσεις τους. Ἀλλά, ἐνῶ ὁ θεσμός τῆς βασιλείας στούς Ἕλληνες πρέπει νά ἔχη ἰνδοευρωπαϊκή προέλευση, εἶναι γεγονός ὅτι οἱ λέξεις **βασιλεύς** καί **ἄναξ** (Fαναξ) πού δηλώνουν τό μονάρχη δέν ἔχουν ἰνδοευρωπαϊκή ἐτυμολογία. Ἔτσι ἡ παλαιότερη ἑλληνική βασιλεία, πού ἀναφέρεται στίς παλαιότερες γραπτές πηγές (τίς πήλινες δηλ. πινακίδες τῆς Κνωσοῦ, τῆς Πύλου κ.λ.π.) φαίνεται ὅτι στή μορφή πού τή γνωρίζουμε ἔχει δεχθῆ ἰσχυρή ἐπίδραση ἀπό τήν βασιλεία πού ἐπικρατοῦσε στόν κόσμο τοῦ Αἰγαίου πρίν ἀπό τήν πρώτη ἑλληνική μετανάστευση. Ἴσως ἐπίσης μιά στοιχειώδης ἱεραρχία, συνέπεια κάποιας στρατιωτικῆς ὀργανώσεως τῶν φύλων, νά ἐξελίχθηκε ἤδη γύρω στά μέσα τῆς 2ης χιλιετίας σέ ἕνα εἶδος «φεουδαρχίας», πού διατηρήθηκε στόν μυκηναϊκό πολιτισμό.

7. ΥΛΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΕΛΛΗΝΩΝ

Οἱ προσπάθειες γιά νά προσδιορισθῆ μέ ἀκρίβεια ἡ οἰκονομική, κοινωνική καί πνευματική κατάσταση τῶν πρώτων Ἑλλήνων, ὅταν ἀποσχίστηκαν ἀπό τά ἄλλα ἰνδοευρωπαϊκά φύλα, ἔχουν περιορισμένες δυνατότητες ἐπιτυχίας.

Ἀσφαλῶς, εἶναι ἀδύνατο νά βροῦμε στούς πρώτους αὐτούς Ἕλληνες τά πνευματικά καί ἠθικά προσόντα πού ἔδειξαν οἱ Ἕλληνες ἀργότερα. Εἶναι φανερό ὅτι

1. K. Latte, Realencyclopädie, XX 1 (1941), λ. Phyle, στ. 1000.

τά προσόντα αὐτά ἀναπτύχθηκαν κάτω ἀπό τίς ἰδιαίτερες συνθῆκες πού προσδιόρισε τό φυσικό περιβάλλον, ἡ συμβίωση μέ τούς παλαιότερους κατοίκους καί ἡ ἐπίδραση τῶν ξένων ἀρχαίων πολιτισμῶν τῆς Μεσοποταμίας καί τῆς Αἰγύπτου. Ἔτσι μποροῦμε νά διαπιστώσουμε ὅτι στό τέλος τῆς 2ης χιλιετίας, ὁ ἑλληνικός πολιτισμός στή Βοιωτία καί στήν Πελοπόννησο εἶναι, τουλάχιστον ἀπό καλλιτεχνική ἄποψη, σχεδόν ἐξ ὁλοκλήρου "δανεικός", "ἐπείσακτος". Ἄλλωστε πολλά ἑλληνικά φύλα ὅπως οἱ Ἠπειρῶτες, οἱ Μακεδόνες καί οἱ Αἰτωλοί — εἴτε γιατί δέν εἶχαν τίς ἴδιες ἱκανότητες μέ τά ἄλλα ἑλληνικά φύλα, εἴτε γιατί παρέμειναν μακριά ἀπό τούς ἄλλους Ἕλληνες ἐξ αἰτίας τῆς φυσικῆς ἀπομόνωσης τῆς χώρας τους — ἔμειναν καθυστερημένα πολιτιστικά καί ἄργησαν νά δεχθοῦν τόν πολιτισμό πού ἀνέπτυξαν οἱ ἄλλοι Ἕλληνες.

Σχετικά λίγα εἶναι γνωστά γιά τή θρησκεία τῶν Πρωτοελλήνων, πού χαρακτηρίζεται ἀπό τή συνένωση φετιχιστικῶν[1] καί ἀνιμιστικῶν[2] στοιχείων μέ φυσιοκρατικές ἀντιλήψεις. Οἱ Πρωτοέλληνες ἔφεραν μαζί τους τόν Δία, τόν Θεό τοῦ Οὐρανοῦ στόν ὁποῖο ἔβλεπαν τήν ἐνσάρκωση τῆς παντοδύναμης φύσης, τόν προστάτη τῆς τάξης, τῆς οἰκογένειας καί τῆς φυλῆς.

Λίγα ἐπίσης εἶναι γνωστά γιά τά στοιχεῖα πολιτισμοῦ πού ἔφεραν μαζί τους οἱ πρῶτοι Ἕλληνες. Στήν οὐγγρική πεδιάδα οἱ Ἰνδοευρωπαῖοι πρόγονοι τῶν Ἑλλήνων εἶχαν ἀναπτύξει ἀγροτικό πολιτισμό καί γνώριζαν τό ἄροτρο καί τόν ἀργαλειό. Καλλιεργοῦσαν τό σίτο καί ἔτρεφαν βόδια καί αἰγοπρόβατα, εἶχαν δηλ. συνήθειες λαῶν μέ μόνιμη ἐγκατάσταση. Αὐτό φανερώνει ὅτι προτοῦ μεταναστεύσουν στήν Ἑλλάδα ἦταν ἤδη ἐγκαταστημένοι σέ μόνιμους οἰκισμούς. Ἔφεραν ἐπίσης μαζί τους τό ἄλογο· εἴδαμε ὅτι τά ὀστᾶ του, πού βρίσκονται στούς ἀρχαιολογικούς τόπους ἀπό τό Δούναβη ὥς τό Αἰγαῖο, σημαδεύουν τούς δρόμους πού ἀκολούθησαν οἱ εἰσβολεῖς. Γνώριζαν ἴσως ἐπίσης, προτοῦ ἔλθουν στήν Ἑλλάδα, τήν τεχνική τοῦ χαλκοῦ καί τοῦ ὀρειχάλκου, γιατί ἤδη ἡ Οὐγγαρία, ἀπό ὅπου ξεκίνησαν, ἦταν ἀπό τήν ἀρχή τῆς 2ης χιλιετίας σημαντικό κέντρο ἐπεξεργασίας μετάλλων. Οἱ Ἕλληνες φαίνεται ὅτι ἔφεραν μαζί τους τήν ὀρειχάλκινη πόρπη (μετά τήν εἰσαγωγή τοῦ σιδήρου στήν Ἑλλάδα ἔγινε σιδερένια), πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τήν ἑλληνική ἐνδυμασία καί πού ἦταν ἄγνωστη στόν αἰγαιακό πολιτισμό.

Ἀσφαλῶς οἱ ἐπιδρομεῖς ἔφεραν μαζί τους τό σπίτι μέ τή σαμαρωτή στέγη. Τό τραχύ καί βροχερό κλίμα τῶν χωρῶν, ὅπου εἶχαν ζήσει, τούς εἶχε ἐπιβάλει νά δεχθοῦν ἕνα τύπο σπιτιοῦ διαφορετικό ἀπό ἐκεῖνο πού βρῆκαν νά χρησιμοποιῆται

1. Φετίχ, ἀπό τήν πορτογαλική λέξη feitico, εἶναι ἡ ὀνομασία πού ἔδωσαν οἱ Λευκοί στά ἀντικείμενα λατρείας τῶν πρωτογόνων λαῶν. Φετιχισμός εἶναι ἡ λατρεία τῶν φετίχ, ἀντικείμενα λατρείας στά ὁποῖα ἀποδίδονται ὑπερφυσικές δυνάμεις.

2. Ἀνιμισμός εἶναι ἡ ἀπόδοση στά ἀντικείμενα μιᾶς ψυχῆς ἀνάλογης πρός τήν ἀνθρώπινη.

γενικά στήν Ἑλλάδα. Οἱ καλύβες τους, ὅπως οἱ καλύβες τῶν κατοίκων τῆς Βόρειος καί τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης, δέν στεγάζονταν μέ ἐπίπεδη ἀλλά μέ σαμαρωτή στέγη μέ δύο κεκλιμένες ἐπιφάνειες, πού ἐπέτρεπαν τήν εὔκολη διαρροή τοῦ νεροῦ. Ὡστόσο ὁ τύπος αὐτός τῆς οἰκοδομῆς, τό μέγαρον, μέ τή σαμαρωτή στέγη,προστῷο, ὀρθογώνιο θάλαμο μέ ἑστία στή μέση, συναντᾶται ἤδη παλαιότερα στήν Ἑλλάδα (Σέσκλο καί Διμήνιο) καί στή Μικρά Ἀσία (Τροία Ι καί ΙΙ) εἴτε εἰσαγμένος ἀπό παλαιότερους βόρειους λαούς εἴτε γεννημένος ἀνεξάρτητα στήν Ἑλλάδα καί τή Μικρά Ἀσία. Πάντως εἶναι λογικό νά ὑποθέση κανείς ὅτι ἡ ἐγκατάσταση τῶν παλαιοτέρων ἑλληνικῶν φύλων στόν ἑλλαδικό χῶρο, ἄν δέν ἔφερε γιά δεύτερη φορά τόν τύπο τοῦ μεγάρου στή χώρα, τουλάχιστον ἐνίσχυσε καί διεύρυνε τή χρήση αὐτοῦ τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου, πού ἀργότερα ἐξελίχθηκε ἀπό τήν πρωτόγονη καλύβα στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό ναό μέ τό ἀέτωμα καί τούς δύο κίονες ἀνάμεσα στίς παραστάδες τῆς πρόσοψης. Ἐξ ἄλλου γρήγορα οἱ Ἕλληνες ἐξελίχθηκαν σέ καλούς οἰκοδόμους καί ἔκτισαν, ἤδη ἀπό τά μέσα τῆς 2ης χιλιετίας, στίς Μυκῆνες,στήν Τίρυνθα, στόν Ὀρχομενό ἀνάκτορα καί ἰσχυρά τείχη πού τά πρότυπά τους δέν τά πῆραν ἀπό τήν Κρήτη.

Παρά τήν σχετική ἀνωτερότητα τοῦ πολιτισμοῦ πού ἤκμαζε γύρω ἀπό τό Αἰγαῖο στίς ἀρχές τῆς 2ης χιλιετίας σέ σχέση μέ τόν πολιτισμό πού ἔφεραν μαζί τους οἱ μετανάστες Ἕλληνες, δέν μποροῦν οἱ τελευταῖοι νά θεωρηθοῦν ὡς ἀπολίτιστοι.

Τό γεγονός ἄλλωστε ὅτι ἡ ἑλληνική γλῶσσα ἐπικράτησε καί ἐπιβλήθηκε στή θέση τῆς παλαιότερης "αἰγαιακῆς" γλώσσας πού μιλοῦσαν οἱ παλαιότεροι κάτοικοι — πού βέβαια δέν ἐξοντώθηκαν στό σύνολό τους ἀπό τούς κατακτητές, ἀλλά ἀφομοιώθηκαν —, δείχνει ἀσφαλῶς ὅτι οἱ μετανάστες ἦταν περισσότεροι ἀριθμητικά ἀπό τόν ντόπιο πληθυσμό, ἀπό τόν ὁποῖο δέν ἔπρεπε νά ὑστεροῦν πάρα πολύ πολιτιστικά.

Ἀπό τήν προελληνική ἤ αἰγαιακή (ἤ μικρασιατική) γλώσσα (ἤ γλῶσσες;) εἶναι σχετικά λίγες οἱ λέξεις πού πέρασαν στήν ἑλληνική. Εἶναι κυρίως τοπωνύμια μέ τά προσφύματα - νθ καί - σ (σ) ἤ - ττ τῶν τύπων Κόρινθος - Ἀμάρυνθος καί Παρνασσός - Ἀρδηττός (βλέπ. σσ. 45-47, ὅπου καί χάρτες, πού δείχνουν τήν ἐξάπλωση αὐτῶν τῶν τοπωνυμίων) καί ὀνόματα φυτῶν, ζώων, πτηνῶν, μετάλλων καί προϊόντων τοῦ ἀνώτερου αἰγαιακοῦ πολιτισμοῦ, πού γνώρισαν οἱ Ἕλληνες γιά πρώτη φορά στήν Ἑλλάδα. Κι ἀπό αὐτές τίς λέξεις πολλές ἔχουν τά προσφύματα αὐτά: π.χ. βόλινθος (=τό ἄγριο ρόδι), σμίνθος (=ὀποντικός), ἐρέβινθος, ὑάκινθος καί κυπάρισσος, νάρκισσος.

Στόν ἑπόμενο ἐνδεικτικό πίνακα "αἰγαιακῶν ἤ προελληνικῶν" λέξεων, πού πέρασαν στήν ἀρχαία ἑλληνική γλώσσα, δίνω μεγαλύτερη θέση σέ λέξεις πού εἶναι ὡς σήμερα ζωντανές - ἀναλλοίωτες ἤ λίγο ἀλλαγμένες - στή νέα ἑλληνική γλῶσσα:

φυτά, δένδρα, καρποί. καί λουλούδια: ἀμυγδαλῆ, ἄνηθον, ἄρακος, ἀσφόδελος, βότρυς,

δάφνη, δίκταμον, ἐρέβινθος, ἐλαία-ἔλαιον, θύμος (= τό θυμάρι), κάκτος, κάππαρις, κέγχρος (= κεχρί), κέδρος, κέρασος, κολοκύνθη, κρῖς ἤ κριθή, κύμινον, κυπάρισσος λείριον (κρίνος), μαλάχη, μίνθη καί καλάμινθος (μέντα), νάρκισσος, ὄλυνθος (= τό ξερό σύκο), οἶνος - οἴνη, ὀρίγανον, ὄρυζα, πτελέα (φτελιά), πίσος (= τό μπιζέλι), ῥαφανίς (ρεπάνι), ῥόδον, ροιά (ἡ ροδιά), σέλινον, σήσαμον, σίδη , σικυός (= τό ἀγούρι), σίναπι, σῖτος, συκῆ- σύκον, τερέβινθος (δένδρο πού δίνει τή ρετσίνα), ὑάκινθος, φακῆ καί ἄλλα.

Ζῶα: βόλινθος (= ἄγριο βόδι), νεβρός (νεογνό ἐλαφιοῦ) σίαλος (= χοῖρος), κίραφος (ἀλεποῦ), σμίνθος (= ποντίκι) καί ἄλλα.

Ψάρια: ἀθερίνη, γαλεός, κολεός, κωβίος, ὀρφώς (= ροφός), πέρκη, πηλαμίς (= παλαμίδα), σαργός, σμύραινα, σπάρος, συναγρίς, φάγρος, χάννη καί ἄλλα.

Ἀντικείμενα καί ἔννοιες πολιτισμοῦ: ἄναξ, ἀσάμινθος (= λουτήρας), ἀσπίς, βασιλεύς, βραβεύς (= κριτής ἀγῶνος), διθύραμβος, δοῦλος, εἰρήνη, θάλαμος, θίασος, θρίαμβος, ἴαμβος, κάλως (= σχοινί), κίνδυνος, λαός, λέβης, λήκυθος, μέγαρον, ξίφος, πεσσός, πλίνθος, σάνδαλον, σωλήν, τύραννος, φιάλη, φίλος καί ἄλλα.

Μέταλλα: χαλκός, κασσίτερος, μόλυβδος, χρυσός, σίδηρος, κίβδος (= σκουριά).

Μουσικά ὄργανα: κίθαρις, φόρμιγξ, σῦριγξ, σάλπιγξ.

Ἡ ἐγκατάσταση τῶν Πρωτοελλήνων προξένησε καταστροφές, ἀλλά σήμερα ἔχει ἐγκαταλειφθῆ τό ἁπλοϊκό σχῆμα τῆς κυριαρχίας τῶν νικητῶν ἐπάνω στούς νικημένους λαούς· ἀργά ἤ γρήγορα ἔγινε ἀνάμειξη καί συγχώνευση ἀνάμεσα στόν παλιό προελληνικό πληθυσμό, πού δημιούργησε τόν ἑλλαδικό πολιτισμό τῆς 3ης χιλιετίας, καί τούς Ἴωνες καί Ἀχαιούς, πράγμα πού προϋποθέτει μακρόχρονη εἰρηνική συμβίωση. Ἀλλά τό καθοριστικό γεγονός ὑπῆρξε ὅτι τό ἑλληνικό ἐθνικό στοιχεῖο ἀνέλαβε σχετικά γρήγορα τήν πολιτική ἡγεσία, παραμερίζοντας τούς πολιτιστικά ἀνώτερούς του Προέλληνες.

VI. Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ὁ παλαιότερος ἑλληνικός πολιτισμός, ὁ Μυκηναϊκός, μολονότι ὑπῆρξε νεώτερος ἀπό τόν Μινωϊκό - ἀφοῦ ἡ γέννηση, ἡ ἀκμή, ἡ παρακμή καί ἡ καταστροφή του εἶναι μεταγενέστερες ἀπό τίς ἀντίστοιχες φάσεις τοῦ Μινωϊκοῦ πολιτισμοῦ - συνυπάρχει μαζί του ἐπί πολλούς αἰῶνες: ἔτσι ἐνῶ τά δεύτερα κρητικά ἀνάκτορα κτίστηκαν γύρω στό 1700 π.Χ., ὁ Μυκηναϊκός πολιτισμός ἀναπτύχθηκε ἀνεξάρτητα μόνο μετά τό 1600 π.Χ. καί ὥς τίς ἀρχές τοῦ 12ου αἰ. περίπου - δηλ. ὥς τήν καταστροφή τῶν Μυκηνῶν, δυό αἰῶνες μετά τήν ὁριστική καταστροφή τῆς Κνωσοῦ(1). Μολονότι ὁ Μυκηναϊκός πολιτισμός εἶναι κατώτερος ἀπό τόν Κρητικό στόν τομέα τῆς τέχνης καί τοῦ πνεύματος, ἔχει ὡστόσο μεγαλύτερη ἱστορική σημασία, καί γιατί διαδόθηκε σέ μεγαλύτερη ἔκταση ἀπό τό Μινωϊκό καί, κυρίως, γιατί ἀποτελεῖ τή βάση τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

Οἱ γραπτές μαρτυρίες τῆς κλασικῆς ἐποχῆς εἶναι ἀνεπαρκεῖς καί δέν μᾶς βοηθοῦν στή μελέτη τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλλά ἡ ἀνάγνωση τῶν ἀχαϊκῶν κειμένων, πού εἶναι γραμμένα μέ γραμμική γραφή Β ἐπάνω σέ πήλινες πινακίδες - ἰδιαίτερα τῆς Πύλου - , ἐπιτρέπει νά ἐλπίζουμε ὅτι ἴσως μιά ἡμέρα θά ἔχουμε ἀφθονώτερες καί ἀμεσώτερες πληροφορίες γι' αὐτόν τόν πολιτισμό. Ἡ ἀρχαιολογία ὅμως, μέ τίς ἀνασκαφές τοῦ H.Schliemann (1874-1876) καί τοῦ W.Dörpfeld (μετά τό 1885)(2), πλούτισε σημαντικά τίς γνώσεις μας, πού αὐξάνονται διαρκῶς μέ νέα εὑρήματα.

1. ΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα ἡ ἐξέλιξη ἦταν βραδύτερη ἀπό ὅτι στήν Κρήτη. Ὡς τό 1900 π.Χ. περίπου ἡ Βόρεια Ἑλλάδα, ἡ Θεσσαλία καί ἡ Μακεδονία, ἦταν ἀκόμη στή νεολιθική ἐποχή, ἐνῶ ἡ Νότια Ἑλλάδα, πού εἶχε μεγαλύτερη ἐπαφή μέ τή θάλασσα, εἶχε ἤδη περάσει στήν ἐποχή τοῦ ὀρειχάλκου. Γύρω στό 1950 π.Χ. Ἰνδοευρωπαῖοι ἐπιδρομεῖς, οἱ Πρωτοέλληνες, πού προχωροῦσαν ἀργά καί μέ διεισδύσεις, ἔφεραν στόν ἑλληνικό χῶρο τά νέα πολιτιστικά στοιχεῖα, πού ἀποτελοῦν τόν "μινυακό" ἤ "μινύειο" πολιτισμό, τοῦ ὁποίου τά τεφρόχρωμα ἀγγεῖα βρίσκονται στήν Κεντρική

'Ελλάδα καί στήν Τροία VI(3). Εἴδαμε ὅτι σύμφωνα μέ πολλούς ἐρευνητές οἱ 'Ινδοευρωπαῖοι αὐτοί, οἱ πρῶτοι 'Ελληνες πού ἦρθαν στήν Ἑλλάδα, εἶναι οἱ πρόγονοι τῶν Ἰώνων (Πρωτοΐωνες), ἀλλά τό ὑλικό πού διαθέτουμε, πρός τό παρόν τουλάχιστον, δέν ἐπιτρέπει κάποιο βέβαιο συμπέρασμα.

Γύρω στό 1600 π.Χ. ἀναπτύχθηκε ὁ πολιτισμός στήν 'Αργολίδα, περιοχή εὐνοημένη ἀπό τίς εὔφορες πεδιάδες της καί τή σχετικά εὔκολη θαλάσσια ἐπικοινωνία μέ τήν Κρήτη καί τά νησιά τοῦ Αἰγαίου: οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα καί ἡ Μιδέα (Μίδεια) εἶναι τά κυριώτερα κέντρα αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ καί κατοικήθηκαν χωρίς διακοπή κατά τήν Ὑστεροελλαδική ἐποχή ἀπό τό 1600 ὥς τό 1200. Ὁ πολιτισμός αὐτός εἶναι δημιούργημα ἑνός νέου ἰνδοευρωπαϊκοῦ λαοῦ, τῶν Ἑλλήνων (Ἰώνων καί Ἀχαιῶν). Οἱ Ἕλληνες πλούτισαν ἀπότομα καί ἐκπολιτίστηκαν χάρη στίς ἐπιτυχεῖς ἐπιδρομές τους στήν Κρήτη γύρω στό 1700. Οἱ πρῶτοι αὐτοί Ἕλληνες εἶχαν ὑποδουλώσει τόν παλιό ντόπιο πληθυσμό καί δέχτηκαν τήν ἐπίδραση τῶν κρητικῶν στοιχείων πολιτισμοῦ, πού εἶχαν γίνει γνωστά στήν Ἑλλάδα χάρη στίς ἐμπορικές σχέσεις καί στήν παρουσία στήν Πελοπόννησο Κρητῶν ἐμπόρων καί τεχνιτῶν.

Μετά τό 1500, οἱ Πρωτοέλληνες - κυρίως οἱ Πρωτοαχαιοί - ἀπέκτησαν ὑπεροχή ἀπέναντι στούς Κρῆτες, κατέλαβαν τήν Κρήτη (1450 περίπου) καί κατέστρεψαν ὅλα τά ἀνάκτορα, ἐκτός ἀπό τό ἀνάκτορο ἴσως τῆς Κνωσοῦ, πού ὅμως καταστράφηκε ὁριστικά γύρω στό 1400-1380 π.Χ.(4). Τουλάχιστον ἐπί δύο αἰῶνες (1400-1200 π.Χ.) ἀναπτύσσεται καί διαδίδεται στό μεσογειακό χῶρο ὁ ἑλληνικός (Μυκηναϊκός) πολιτισμός, πού δέν περιορίζεται μόνο στήν Ἀργολίδα, ἀλλά ἐκτείνεται σέ πολλές περιοχές τῆς Πελοποννήσου καί τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδας: μυκηναϊκά ἀγγεῖα καί οἰκοδομήματα βρέθηκαν στή Θεσσαλία (Ἰωλκός), Βοιωτία (Καδμεία Θήβας, Ὀρχομενός καί νησίδα τοῦ Γλᾶ - Γλᾶ τῆς Κωπαΐδας λίμνης), στήν Ἀττική (Ἀκρόπολη, Ἄρειος Πάγος, Θορικός καί Ἐλευσίνα) στή Δυτική Πελοπόννησο (Κακόβατος καί Πύλος) καί τέλος στή Λακωνία (Ἀμύκλες και Βαφειό).

Οἱ Ἀχαιοί, ὅμως, ἐγκαταστάθηκαν καί ἔξω ἀπό τά ὅρια τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας, πιθανότατα ὕστερα ἀπό πολεμικές ἐπιχειρήσεις. Ἐκτός ἀπό τήν Κρήτη, ἐγκαταστάθηκαν στή Ρόδο (Ἰαλυσός-Λίνδος), στήν Κύπρο καί στήν Παμφυλία καί ἵδρυσαν ἐμπορικούς σταθμούς (ἐμπόρια) στίς ἀκτές τῆς Φοινίκης. Στή Δυτική Μεσόγειο, ἰδιαίτερα στή Σικελία καί στίς Λιπάρες νήσους, οἱ μύθοι καί τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα μαρτυροῦν Μυκηναϊκές ἐγκαταστάσεις(5). Μέσα σ'αὐτό τό γενικό πλαίσιο τῶν μεταναστεύσεων καί τῶν ληστοπειρατικῶν ἐπιδρομῶν τοποθετοῦνται στή Μυκηναϊκή ἐποχή καί οἱ μύθοι τῆς ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας (συνήθως ἡ ἀνακάλυψη καί ἡ ἐξερεύνηση νέων χωρῶν προηγοῦνται ἀπό τόν ἀποικισμό) καί ἴσως τοῦ Τρωικοῦ πολέμου(6). Παρόλο ὅτι δέν αμφισβητεῖται ὅτι οἱ μύθοι αὐτοί ἀποτελοῦν ἕνα εἶδος ποιη-

τικῆς ἐπένδυσης ἱστορικῶν γεγονότων, ὡστόσο δὲν ἔχει ἐπιτευχθῆ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησή τους.

Κατὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνική παράδοση ἡ δωρική μετανάστευση πραγματοποιήθηκε ὀγδόντα (ἢ ἑκατὸν εἴκοσι) χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Τροίας(7). Ἑπομένως περίπου ἕνα αἰῶνα ἀργότερα μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς Τροίας καταστράφηκαν μὲ τὴ σειρά τους οἱ Μυκῆνες, ἡ Τίρυνθα καὶ οἱ ἄλλες ἀχαϊκὲς πόλεις. Ἡ παρακμὴ καὶ ἡ μερική τουλάχιστον καταστροφὴ τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ ἦταν ἀσφαλῶς ἀποτέλεσμα τῆς μεταναστεύσεως τῶν Δωριέων, ποὺ ἦταν σύγχρονη μὲ τὶς ἐκτεταμένες μετακινήσεις, οἱ ὁποῖες προκάλεσαν τὴ διάλυση τοῦ μεγάλου Χιττιτικοῦ κράτους, τὴν καταστροφὴ τῆς Ουγκαρὶτ καὶ τοὺς σκληροὺς ἀγῶνες τῶν Φαραὼ Μενεφθᾶ (1230) καὶ Ραμσῆ 3ου (1191) ἐναντίον τῶν "λαῶν τῆς θάλασσας". Γιὰ ὁλόκληρο τὸν ἀρχαῖο κόσμο, ἀπὸ τὴ Μεσόγειο ὡς τὴν Ἐγγὺς Ἀνατολή, ἄρχισε τότε μία καινούργια ἐποχή.

2. Ο ΜΥΚΗΝΑΪΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Ἀχαιοί, οἱ πρῶτοι Ἕλληνες τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, πῆραν σχετικὰ γρήγορα πολλὰ πολιτιστικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς Κρῆτες καὶ τοὺς Προέλληνες(8). Ὁ πολιτισμός τους ὑπῆρξε τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ συνδυασμοῦ μεσογειακῶν ἐπιδράσεων καὶ βόρειων πολιτιστικῶν στοιχείων. [Πολιτική οργάνωση] 1)

Ἡ πολιτικὴ ὀργάνωση τῶν Ἑλλήνων τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς δὲν εἶναι ἀρκετὰ γνωστή(9). Κανένα ἀνάκτορο στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ μὲ τὸ ἀνάκτορο τῆς Κνωσοῦ καὶ δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μεγάλο κέντρο ἐξουσίας. Χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τὰ τείχη ποὺ περιβάλλουν τὶς ἀκροπόλεις μὲ τὰ ἀνάκτορα τῶν βασιλέων. Αὐτὸ τὸ στοιχεῖο δείχνει ὅτι οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες σχημάτιζαν "φεουδαρχικές" ἡγεμονίες(10), ὑπόθεση ποὺ ἐπιβεβαιώνει, ἴσως ὡς ἕνα σημεῖο, ὁ "Κατάλογος Νεῶν" τῆς Ἰλιάδας (Β 484-785). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα τῶν Μυκηνῶν καὶ τῆς Τίρυνθας στὴν Ἀργολίδα τὰ πιὸ σημαντικὰ ἀνάκτορα εἶναι τῆς Πύλου στὴ Μεσσηνία (Νέστωρ;), τῶν Ἀμυκλῶν κοντὰ στὴ Σπάρτη (Μενέλαος;), τῆς Καδμείας τῆς Θήβας (Κάδμος;) καὶ τῆς Ἀκρόπολης τῆς Ἀθήνας(Μενεσθεύς;). Οἱ βασιλεῖς τους ἀγαποῦσαν τὰ ὅπλα, τὸν πόλεμο, τὰ κοσμήματα. Ἡ δράση τους ἀπέβλεπε μᾶλλον στὴ ληστεία, τὴ λεηλασία καὶ τὴν πειρατεία παρὰ στὴν ἀνάπτυξη εἰρηνικῆς οἰκονομίας.

Ἐπίσης πολὺ λίγες εἶναι οἱ γνώσεις μας γιὰ τοὺς Προέλληνες, τοὺς παλιοὺς κατοίκους ποὺ εἶχαν ὑποταχθῆ: γνωρίζουμε μόνο ὅτι εἶχαν γίνει δουλοπάροικοι ἢ εἶχαν παρεμείνει ἐργατικοὶ γεωργοὶ καὶ ριψοκίνδυνοι ἔμποροι, ὅπως δείχνει ἰδιαί-

 Πολιτική οργάνωση

τερα ἡ διάδοση τῶν προϊόντων τῆς κεραμικῆς τους. Φαίνεται καθαρά ὅτι ἡ ἡγετική τάξη τῶν πολεμιστῶν εὐγενῶν γαιοκτημόνων εὐνόησε τό ἐμπόριο, τά ἐπαγγέλματα καί τίς τέχνες. Δέν ἔχουμε πληροφορίες γιά τήν πολιτική ἐξουσία: μόνον ὁ Ὅμηρος ἀναφέρει τόν ρόλο τῆς συνελεύσεως τῶν πολεμιστῶν, τῆς "ἀγορᾶς", καί τή σχετική ἐλευθερία λόγου τῶν συμβούλων τῶν βασιλέων, ἀλλά οἱ πληροφορίες του ἀφοροῦν μᾶλλον τήν ὁμηρική ἐποχή (10ος-8ος αι.) καί ὄχι τή μυκηναϊκή. Τέλος οἱ πήλινες πινακίδες τῆς Πύλου, μέ τούς φορολογικούς τους καταλόγους, λογαριασμούς κ.τ.λ., δείχνουν ὅτι οἱ βασιλεῖς καί οἱ εὐγενεῖς εἶχαν ὀργανώσει ἀποτελεσματικά τήν ἐκμετάλλευση τῆς παραγωγῆς καί τή διαχείριση τῶν εἰσοδημάτων τους, καθώς καί ἕνα περίπλοκο κτηματικό καθεστώς (κτήματα βασιλέων, εὐγενῶν -ἀτομικά ἤ οἰκογενειακά-, ναῶν μέ ποικίλα ἴσως νομικά καθεστῶτα) καί μία ἐμβρυώδη τουλάχιστον γραφειοκρατία. Οἱ ὀχυρές ἀκροπόλεις ἐξ ἄλλου δέν προστάτευαν μόνο τά ἀνάκτορα, ἀλλά ἦταν ἀρκετά εὐρύχωρες, γιατί ἐκεῖ, φαίνεται, κατέφευγαν καί ἔμεναν, σέ περίπτωση πολέμου, οἱ κάτοικοι τῶν γύρω πεδινῶν χωρίων. Ἡ καθημερινή ζωή στή μυκηναϊκή Ἑλλάδα ἦταν πιό σκληρή καί πιό λιτή ἀπό ὅτι στήν Κρήτη. Τά μυκηναϊκά ἀνάκτορα δέν εἶχαν τίς ἀνέσεις τῶν κρητικῶν. Ἡ γυναίκα δέν εἶχε, μέσα σ'αὐτή τήν πολεμική κοινωνία, τήν ἴδια θέση καί τήν ἴδια ἐλευθερία πού εἶχε στήν Κρήτη, ἀλλά ἀγαποῦσε πάντα τίς ὡραῖες ἐνδυμασίες καί τά κοσμήματα. Θρησκεία

Ἡ μυκηναϊκή θρησκεία εἶναι πολύ λίγο γνωστή στήν πραγματικότητα: πιστεύεται ὅτι ἔχει μεγάλες ὁμοιότητες μέ τήν κρητική. Ἡ λατρεία τῶν ἡρώων, ἴσως βόρειο στοιχεῖο, εἶναι πολύ πιό ἀναπτυγμένη, καθώς ἐπίσης καί ἡ λατρεία τῶν νεκρῶν, ὅπως δείχνουν τά ἴχνη τῶν θυσιῶν κοντά στούς μυκηναϊκούς τάφους. Νέοι μεγάλοι θεοί, "Ἑλληνικοί"- ὁ Δίας, ὁ Ποσειδώνας καί ἡ Δήμητρα - λατρεύονται τώρα κοντά στούς προελληνικούς (Ἀθηνᾶ, Ἀπόλλωνας, Ἥρα;;). Τό ἀρχαιότερο "τελεστήριο"(=οἰκοδόμημα, αἴθουσα "τελετῆς", δηλ."μυήσεως στά μυστήρια") τῆς Δήμητρας στήν Ἐλευσίνα, εἶχε κτισθῆ στή μυκηναϊκή ἐποχή. Στό τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου κτίζονται, φαίνεται, ναοί γιά πρώτη φορά.

Αρχιτεκτονική

Ἡ ἀρχιτεκτονική ἀναπτύχθηκε περισσότερο ἀπό τίς ἄλλες τέχνες καί ἀποτελεῖ τό μεγαλύτερο τεχνικό καί καλλιτεχνικό ἐπίτευγμα τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Τρεῖς εἶναι οἱ χαρακτηριστικές μορφές τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς: τά τείχη, τά ἀνάκτορα καί οἱ τάφοι (οἱ θαλαμωτοί καί οἱ θολωτοί). Τά οἰκοδομήματα τῶν Μυκηνῶν καί τῆς Τίρυνθας, πού εἶναι τά πιό γνωστά, ἐντυπωσιάζουν μέ τόν ὄγκο καί τή δύναμή τους. Οἱ ἀκροπόλεις, ὅπου εἶχαν τά ἀνάκτορά τους οἱ βασιλεῖς, περιβάλλονται ἀπό τείχη μέ πάχος συχνά 10 μέτρα. Οἱ ὀγκώδεις λίθοι, πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν κατασκευή αὐτῶν τῶν τειχῶν, ἔχουν λαξευθῆ συχνά καί τετραγωνισθῆ μέ ὀρειχάλκινο πριόνι καί ἔχουν τοποθετηθῆ ὁ ἕνας ἐπάνω στόν ἄλλο. Τά τείχη αὐτά

εἶχαν θεωρηθῆ ὡς ἔργα ὑπερανθρώπων, «Κυκλώπων», καί εἶχαν ὀνομασθῆ «κυκλώπεια τείχη». Στήν Ἀθήνα τά θεωροῦσαν ἔργα ξένου λαοῦ, τῶν Πελασγῶν, καί τά ὀνόμαζαν πελασγικά. Οἱ πύλες ἦταν ὀχυρωμένες καί προστατεύονταν ἀπό τοίχους. Εἶχαν ὀγκώδη ὑπέρθυρα, ὅπως τό ὑπέρθυρο τῆς "Πύλης τῶν Λεόντων" (ἤ μᾶλλον τῆς "Πύλης τῶν Λεαινῶν", ἀφοῦ τά λιοντάρια εἶναι θηλυκά) στίς Μυκῆνες, πού ἔχει θέμα κρητικῆς ἤ ἀνατολικῆς προελεύσεως. Μυστικές πύλες, σύραγγες μέσα στά τείχη καί ὑπόγειες ἀποχετεύσεις, μερικές φορές, ἐνίσχυαν τήν ἄμυνα.

Τό βασιλικό ἀνάκτορο, πού κτισμένο στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἀκρόπολης διατηρεῖται σέ κακή κατάσταση, δέν ἔχει τό σχέδιο τοῦ κρητικοῦ ἀνακτόρου: τό "μέγαρον", πιό ἁπλό, χωρίς κεντρική αὐλή, περιλαμβάνει μία ἤ δύο ὀρθογώνιες αἴθουσες μέ ἑστία στό κέντρο. Γύρω ἀπό τήν ἑστία ὑπάρχουν τέσσερεις κίονες, πού στηρίζουν τή στέγη μέ ὀπή γιά νά φεύγη ὁ καπνός. Ἡ αἴθουσα εἶναι πλακόστρωτη, οἱ τοῖχοι της ἔχουν ἐπένδυση ἀπό μαρμαροκονίαμα καί διακοσμοῦνται μέ τοιχογραφίες. Δέν εἶναι βέβαιο ἄν ἡ ἑστία φανερώνει βόρεια ἐπίδραση (ἐνδεικτική τῆς προελεύσεως τῶν Ἑλλήνων) ἤ ἐξυπηρετεῖ θρησκευτικούς σκοπούς. Θεωρεῖται γενικά βέβαιο ὅτι στό μέγαρο βρίσκεται ἡ πρώτη μορφή τοῦ ἑλληνικοῦ ναοῦ(11). Ἔξω ἀπό τό ἀνάκτορο, ἀπ' ὅλες του τίς πλευρές, πολλοί διάδρομοι ὁδηγοῦν σέ δωμάτια μέ ἄγνωστο προορισμό. Ἀνάκτορα αὐτοῦ τοῦ τύπου βρέθηκαν ἐπίσης στή Μιδέα, στήν Ἀθήνα, στόν Ὀρχομενό, στή Θήβα καί στήν Πύλο. Ἡ μυκηναϊκή πόλη, πού σώζεται σέ καλύτερη κατάσταση ἐπάνω σ' ἕνα βραχώδη λόφο, βρίσκεται στό Γλᾶ (Ἄρνη), στίς ὄχθες τῆς Κωπαΐδας, στή Βοιωτία.

Οἱ μυκηναϊκοί τάφοι εἶναι τριῶν τύπων: λακκοειδεῖς, θαλαμωτοί καί θολωτοί(12) καί περιέχουν πολύτιμα ἀντικείμενα, χάρη στά ὁποῖα γνωρίσαμε πολλές μορφές τέχνης καί τά νεκρικά ἔθιμα τῶν Μυκηναίων. Μάλιστα οἱ θαλαμωτοί καί οἱ θολωτοί τάφοι εἶναι ἔργα πού κατέχουν θέση ἰδιαίτερα σημαντική στήν παγκόσμια ἀρχιτεκτονική καί πού ἀποτελοῦν τήν τρίτη χαρακτηριστική μορφή τῆς μυκηναϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς (ὁ τρίτος τύπος τάφων, οἱ λακκοειδεῖς ἤ θῆκες, πού εἶναι ὁ ἀρχαιότερος, δέν μπορεῖ νά χαρακτηρισθῆ ὡς αρχιτεκτονικός τύπος). Τάφοι βρίσκονται σχεδόν παντοῦ: στόν Ὀρχομενό, γενικά στήν Πελοπόννησο, στήν Ἀττική (Θορικός), στή Ρόδο, ἀκόμη καί στήν Κολοφώνα στή Μικρά Ἀσία. Στούς τάφους αὐτούς, πού ἀνῆκαν στίς μεγάλες οἰκογένειες τῶν εὐγενῶν οἱ νεκροί τοποθετοῦνται, μέσα σέ φέρετρο ἤ χωρίς φέρετρο, μέ χρυσή προσωπίδα μέ τά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου τοῦ νεκροῦ(13). Κοντά τους τοποθετοῦνται πολύτιμα ὅπλα, πού ἀγαποῦσαν οἱ Μυκηναῖοι ἰδιαίτερα. Μερικά ξίφη διακοσμημένα μέ ἔνθετες παραστάσεις, εἶναι πραγματικά ἀριστουργήματα.

Οἱ τρεῖς αὐτοί τύποι τῶν τάφων βρίσκονται ἰδιαίτερα στίς Μυκῆνες σέ δύο μεγάλους κυκλικούς περιβόλους. Οἱ τάφοι τοῦ περιβόλου Β, πού βρέθηκε τό 1951-52 ἀπό τόν Ἰω. Παπαδημητρίου ἔξω ἀπό τήν Ἀκρόπολη, δυτικά ἀπό τήν Πύλη τῶν Λεόντων, πίσω ἀπό τόν θολωτό τάφο τῆς Κλυταιμνήστρας, εἶναι οἱ ἀρχαιότεροι καί πολύ πιό φτωχοί σέ εὑρήματα ἀπό τούς τάφους τοῦ περιβόλου Α, πού ἀνακάλυψε ὁ Η. Schliemann τό 1876 μέσα στήν ἀκρόπολη. Οἱ τάφοι του εἶναι λίγο νεώτεροι ἀπό τούς τάφους τοῦ περιβόλου Β.

Ὁ περίβολος Β, ὁ ἀρχαιότερος, κτίσθηκε γύρω στό 1550, γιά νά περιλάβη 24 ἀρχαιότερους τάφους τοῦ 18ου και 17ου αἰ.: 14 λακκοειδεῖς, 9 κιβωτιόσχημους καί ἕνα θαλαμωτό. Ὁ περίβολος Α, ὁ νεώτερος, κτίστηκε γύρω στό 1350 γιά νά περιλάβη ἕξι ἀρκετά μεγάλους λακκοειδεῖς τάφους τοῦ 17ου καί 16ου αἰ. μέ 17 συνολικά νεκρούς (12 ἄνδρες, 3 γυναῖκες καί 2 παιδιά). Μέ τήν οἰκοδόμηση τῶν δύο περιβόλων οἱ Μυκηναῖοι σχημάτισαν μία ἱερή περιοχή μέ βωμό καί ἕνωσαν : μέ τά τείχη τῆς πόλης τους τόν περίβολο Α μέ τήν ἀκρόπολη. Μέσα στούς τάφους τῶν δύο περιβόλων βρέθηκαν χρυσές προσωπίδες, κτερίσματα, ὅπλα κ.τ.λ. Πάνω ἀπό τούς τάφους ἦταν στημένες ἐπιτύμβιες στῆλες μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἤ παραστάσεις. Στίς στῆλες τοῦ περιβόλου Β, τοῦ παλαιότερου, δέν ἀπεικονίζεται τό πολεμικό ἅρμα. Τό ἀντίθετο συμβαίνει στίς στῆλες τοῦ περιβόλου Α, τοῦ νεώτερου. Ἀπό τήν παρατήρηση αὐτή χρονολογεῖται ἡ εἰσαγωγή τοῦ πολεμικοῦ ἅρματος στίς Μυκῆνες στόν 17ο ἤ 16ο αἰ.

Γύρω στό 1500 π.Χ. οἱ Μυκηναῖοι ἔπαψαν νά χρησιμοποιοῦν λακκοειδεῖς τάφους καί ἄρχισαν νά οἰκοδομοῦν θαλαμωτούς καί θολωτούς, πού ἦταν πραγματικά ἀρχιτεκτονικά ἔργα. Στίς Μυκῆνες βρέθηκαν ἐννιά θολωτοί τάφοι, πού ὀνομάστηκαν συμβατικά μέ ὀνόματα Μυκηναίων ἡρώων: τάφος τῆς Κλυταιμνήστρας, τάφος τοῦ Αἰγίσθου, κ.τ.λ. Ὁ πιό σημαντικός ἀπό αὐτούς εἶναι ὁ γνωστός ὡς "Θησαυρός τοῦ Ἀτρέα" ἤ "Τάφος τοῦ Ἀγαμέμνονα", πού κτίστηκε γύρω στό 1350 π.Χ. Ὁ τάφος αὐτός, ὅπως καί ὁ "Θησαυρός τοῦ Μινύα" στόν βοιωτικό Ὀρχομενό, ἔχει, ἐκτός ἀπό τό μεγάλο θολωτό θάλαμο, πού προφανῶς χρησίμευε γιά τή νεκρολατρία (γιά θυσίες κ.τ.λ.), καί ἕνα δεύτερο μικρό θάλαμο, πού χρησίμευε γιά τήν ταφή τῶν νεκρῶν. Ἀπό τούς θολωτούς τάφους, οἱ "Θησαυροί τοῦ Ἀτρέα καί τοῦ Μινύα" κατατάσσονται ἀνάμεσα στά πιό ἐπιβλητικά ἔργα ὅλων τῶν ἐποχῶν. Ὁ θόλος τοῦ "Θησαυροῦ τοῦ Ἀτρέα" ἔχει διάμετρο 14,50 μ., πράγμα πού εἶναι πολύ σημαντικό ἀρχιτεκτονικό ἐπίτευγμα. Ὁ θάλαμος ἦταν διακοσμημένος μέ ὀρειχάλκινα στολίδια (διατηροῦνται μονάχα οἱ τρύπες ἀπό ὅπου ἦταν αναρτημένα).

Τά ἄλλα εἴδη τέχνης ἐμπνέονται πιό ἄμεσα ἀπό τά κρητικά πρότυπα, ἰδιαίτερα οἱ τοιχογραφίες μέ ζωϊκά καί φυτικά θέματα. Ὡστόσο οἱ γυναῖκες, ἀσφαλῶς πριγκίπισσες, πού, στίς τοιχογραφίες τῆς Τίρυνθας, ἀπεικονίζονται ντυ-

μένες μέ πλούσια κεντητά φορέματα μινωικοῦ τύπου, εἶχαν ἑλληνικά χαρακτηριστικά προσώπου. Τό "ἀγγεῖο τῶν πολεμιστῶν", πού βρέθηκε στίς Μυκῆνες, παρουσιάζει μορφές, πού προαναγγέλλουν τήν ἑλληνική ἀρχαϊκή τέχνη. Ἡ μυκηναϊκή κεραμική διαδόθηκε πολύ στόν μεσογειακό κόσμο, ἀλλά δέν εἶχε τόν χρωματικό πλοῦτο, καί τή θεματική ποικιλία τῆς κρητικῆς κεραμικῆς, εἴτε γιατί οἱ Μυκηναῖοι τεχνίτες ἦταν κατώτεροι ἀπό τούς Κρῆτες, εἴτε γιατί δέν ἐνδιαφέρονταν ἰδιαίτερα γιά τήν ποιότητα τῶν προϊόντων τους, ἐπειδή τά προόριζαν γιά καθημερινή χρήση. Τά θέματά τους ἦταν στήν ἀρχή ἴδια μέ τά κρητικά, ἀλλά γρήγορα τά σχηματοποίησαν (τή σουπιά π.χ.) ἤ τά διακόσμησαν μέ γεωμετρικά θέματα (σταυρούς, ρόμβους καί ἕλικες), τά ὁποῖα παρέθεταν σέ ὁριζόντιες ζῶνες. Ἔτσι προετοιμάζεται ἡ τέχνη τῆς Γεωμετρικῆς Ἐποχῆς.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΜΟΣ

Ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός παρουσιάζει μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ἐξ αἰτίας τοῦ ἱστορικοῦ του ρόλου παρά ἐξ αἰτίας τῆς χάρης του: πιό τραχύς, πιό ἁπλός, πιό λιτός, πιθανώτατα γιατί εἶχε ἔντονα στρατιωτικό χαρακτήρα, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ἑλληνικός πολιτισμός καί ἐπέτυχε νά διασώση καί νά μεταδώση, παρά τήν καταστροφή πού προκάλεσε ἡ Δωρική μετανάστευση, τίς κρητικές παραδόσεις. Αὐτή ἡ ἡρωική ἐποχή, πού μεταπλάστηκε καί ὡραιοποιήθηκε ἀπό τούς μύθους - οἱ ὁποῖοι συχνά περιέχουν κάποιο ἱστορικό πυρήνα - καί κυρίως ἀπό τήν ἐπική ποίηση, ἐπέδρασε στή διαμόρφωση τῆς ἑλληνικῆς σκέψης.

3. Η ΜΥΚΗΝΑΪΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ

Ἡ πρώτη προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων νά διευρύνουν τό χῶρο πέρα ἀπό τά στενά ὅρια τῆς Ἑλλάδας τοποθετεῖται στή μυκηναϊκή ἐποχή μᾶλλον μετά τό 1400 π.Χ. περίπου. Ὁ μυκηναϊκός ἀποικισμός δέν ὀνομάζεται ὡστόσο "πρῶτος ἀποικισμός", γιατί αὐτή ἡ ὀνομασία εἶχε ἤδη δοθῆ στόν ἀποικισμό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, πού πραγματοποιήθηκε γύρω στό 1000 π.Χ., κυρίως μετά τή δωρική μετανάστευση(14), καί ἦταν ἤδη γνωστός, ὅταν δέν ἦταν ἀκόμη γνωστός ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός (δηλ. πρίν ἀπό τό 1876).

Πολύ νωρίς οἱ Ἕλληνες στράφηκαν γιά πρώτη φορά πρός τή Δυτική Μικρασιατική ἀκτή. Μυκηναϊκοί οἰκισμοί (ἴσως "ἐμπόρια"= ἐμπορικοί σταθμοί) εἶχαν ἱδρυθῆ μέσα στόν 15ο αἰ. π.Χ.: ὡς τώρα ἔχει βρεθῆ μόνο στή Μίλητο ἕνας τέτοιος οἰκισμός τοῦ 15ου αἰ., στή θέση παλαιότερου μινωικοῦ οἰκισμοῦ (τοῦ 1600 περίπου). Ἀλλά ἡ κύρια προσπάθεια τῶν Μυκηναίων Ἑλλήνων νά ἐγκατασταθοῦν στή Μικρά Ἀσία ἔγινε, σύμφωνα μέ ὁρισμένες ἐνδείξεις, μόνο μετά τό 1190 π.Χ. περίπου, δηλ. μετά τή

διάλυση τοῦ μεγάλου Χιττιτικοῦ κράτους, πού κυριαρχοῦσε στήν περιοχή καί ἐμπόδιζε τήν ἐπέκταση τῶν Ἑλλήνων.

Ἀντίθετα ὁ Emil Forrer πίστευε ὅτι οἱ Ahhiyava, πού ἀναφέρονται στίς χιττιτικές ἐπιγραφές τῆς Χαττούσας (=Μπογάζκιοϊ), ἦταν οἱ Ἀχαιοί τῆς Παμφυλίας (Παμφυλία = Arzava;;) πού εἶχαν ἱδρύσει ἕνα μεγάλο ἀχαϊκό-μυκηναϊκό κράτος στή Μικρά Ἀσία στήν ἐποχή τοῦ Χιττίτη βασιλέως Subbiluljuma, γύρω στό 1365 π.Χ. καί εἶχαν συγκρουσθῆ μέ τούς Χιττίτες κοντά στό ὄρος Σίπυλος, στή Δυτική Μικρά Ἀσία καί ἀκόμη πολύ πιό ἀνατολικά, στό ΒΑ. ἄκρο τῆς κοιλάδας τοῦ Ἅλυος, κοντά στό ὄρος Παρυάδρης(14β). Οι θεωρίες αὐτές του Forrer, πού στηρίζονταν σέ πολύ ἀμφισβητήσιμες ἀναγνώσεις τῶν χιττιτικῶν πινακίδων καί πού εἶχαν παλαιότερα μεγάλη ἐπιτυχία ἀπορρίπτονται γενικά σήμερα, ὕστερα ἀπό τίς μελέτες τοῦ Ferdinand Sommer. Οἱ Ahhiyava τῶν ἐνεπίγραφων χιττιτικῶν πήλινων πινακίδων εἴτε ταυτίζονται μέ τούς Ἀχαιούς ἑνός νησιοῦ στό ΝΔ. ἄκρο τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ἴσως τῆς Ρόδου, εἴτε εἶναι ἕνα μικρό μή ἑλληνικό φύλο τῆς περιοχῆς(15).

Μετά τό 1400 π.Χ. περίπου οἱ Μυκηναῖοι Ἕλληνες τῆς Πελοποννήσου (δηλ. Ἴωνες καί Ἀχαιοί) ἄρχισαν τόν ἀποικισμό πέρα ἀπό τή θάλασσα, στήν Κρήτη, τήν Κύπρο, τήν Παμφυλία καί τή Σικελία. Σάν πρῶτο στόχο ἔβαλαν τήν Κρήτη, πού αὐτή τήν ἐποχή ἀποτελοῦσε μία σχετικά εὔκολη λεία: ὅπως εἴδαμε παραπάνω(16). γύρω στό 1450 π.Χ. τά μεγάλα κέντρα τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ Φαιστός, ἡ Ἁγία Τριάδα, τά Μάλια, ἡ Γουρνιά, τό Παλαίκαστρο καί ἡ Ζάκρος καταστράφηκαν καί μεταβλήθηκαν σέ σωρούς ἐρειπίων. Ἡ Κνωσός μόνο δοκιμάστηκε, ἴσως λιγώτερο, μέσα σ'αὐτή τή γενική καταστροφή, πού ἀποδίδεται ἀπό πολλούς, ἴσως ὄχι ἀπόλυτα πειστικά, σέ σεισμούς πού ἀκολούθησαν τήν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας. Πάντως μετά τό 1450 π.Χ. πραγματοποιεῖται ἡ εἰσβολή καί ἡ εγκατάσταση τῶν Μυκηναίων Ἑλλήνων στήν Κρήτη.

Μέσα στόν ἴδιο αἰώνα Ἀχαιοί τῆς Πελοποννήσου μέ ὁρμητήριο τήν Κρήτη ἐγκαταστάθηκαν ἀνατολικώτερα στή Ρόδο, στήν Παμφυλία (στή Νότια Μικρασιατική ἀκτή) καί στήν ἀπέναντί της βόρεια ἀκτή τῆς Κύπρου, πού ὀνομάστηκε ἀπό αὐτό τόν ἀποικισμό "Ἀχαιῶν ἀκτή". Ἡ ἀχαϊκή προέλευση τῶν Ἑλλήνων τῆς Παμφυλίας καί τῆς Κύπρου ἀποδεικνύεται ἀπό τή στενή συγγένεια τῶν διαλέκτων τους μέ τήν ἀρκαδοκυπριακή διάλεκτο(17). Οἱ Ἕλληνες τῆς Κύπρου διατήρησαν σχετικά καθαρή τή διάλεκτό τους, ἐνῶ ἀντίθετα στήν Παμφυλία οἱ Ἕλληνες, στούς ὁποίους προστέθηκαν καί Δωριεῖς στήν τελευταία περίοδο τοῦ πρώτου ἀποικισμοῦ-μετά τό 1000 π.Χ(18)-, ἀναμίχθηκαν σιγά σιγά μέ τούς Μικρασιάτες πού τούς περιέβαλλαν. Τότε οἱ Ἕλληνες τῆς Παμφυλίας ἀνέμιξαν τή γλώσσα τους μέ τή γλώσσα τῶν γηγενῶν καί ἀφομοιώθηκαν μαζί τους πολιτιστικά. Τό ὄνομα ἄλλωστε Παμφυλία, "χώρα ὅλων τῶν φυλῶν", φανερώνει αὐτές τίς φυλετικές ἀναμείξεις. Ἄς σημειώσουμε ἐδῶ ὅτι οἱ Ἕλληνες τῆς Κύπρου

χρησιμοποιούσαν ὡς τόν 6ο π.Χ. αἰώνα -παράλληλα μέ τό νέο ἑλληνικό ἀλφάβητο - μία συλλαβική γραφή πού προέρχεται ἀπό τήν κρητομυκηναϊκή γραφή Β, πού εἶχαν φέρει μαζί τους στό νησί.

Πέρα ἀπό τήν Κύπρο οἱ Ἀχαιοί ἵδρυσαν " ἐμπόρια " στή συροφοινικική ἀκτή, κοντά στόν Ὀρόντη στήν Ἀλ-Μίνα καί νοτιώτερα στήν Οὐγκαρίτ (=Ράς-Σάμρα), στήν Βύβλο καί στήν Ἰεριχώ, ὅπως δηλώνουν τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα, ἰδιαίτερα τά κεραμικά.

Τέλος στή Δυτική Μεσόγειο, ἰδιαίτερα στή Σικελία καί στίς Λιπάρες νήσους, οἱ μύθοι καί τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα μαρτυροῦν μυκηναϊκούς οἰκισμούς. Οἱ Jean Bérard και Bernabo Brea ἀξιοποίησαν τούς μύθους, πού δηλῶναν ἕνα πρώιμο ἑλληνικό ἀποικισμό καί πού ἀπέρριπτε γενικά ὡς φανταστικούς ἡ ἱστορική ἔρευνα, καί προσπάθησαν νά ἀποδείξουν ὅτι ἀνταποκρίνονται στήν πραγματικότητα. Ο J. Bérard πιστεύει ὅτι εἶναι πολύ δύσκολο νά ἐξηγηθοῦν διαφορετικά ἡ ἀκρίβεια τῶν ὁμηρικῶν γεωγραφικῶν γνώσεων καί ἡ ὀρθότητα τῶν περιγραφῶν τοποθεσιῶν (ἡ σπηλιά τῆς Καλυψῶς, ἡ χώρα τῆς Κίρκης, ἡ χώρα τῆς Σκύλας καί Χάρυβδης καί ἡ ἀκτή τῶν ὀστῶν τῶν Σειρήνων), τίς οποίες ἀποδεικνύουν τά νεώτερα ἀρχαιολογικά εὑρήματα. Ἀλλά ἀκόμη μεγαλύτερη σημασία ἀπό τήν ἑρμηνεία τῶν μύθων ἔχει ἡ εὕρεση μυκηναϊκῶν ἀντικειμένων, ἰδιαίτερα στίς Λιπάρες νήσους. Τά εὑρήματα αὐτά ἀποδεικνύουν τήν ὕπαρξη μυκηναϊκῶν ἐγκαταστάσεων (οἰκισμῶν ἤ τουλάχιστον ἐμπορίων) στήν περιοχή.

Μέσα στό γενικό πλαίσιο τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἀποικισμοῦ καί τῶν μεγάλων ληστοπειρατικῶν ἐπιδρομῶν, τοῦ ἐμπορίου καί τῶν οἰκονομικῶν σχέσεων, τοποθετοῦνται οἱ μύθοι τῆς Ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας, τοῦ Τρωικοῦ πολέμου (ἴσως) καί τῶν περιπλανήσεων τοῦ Ὀδυσσέα : συνήθως ἡ ἀνακάλυψη καί ἡ ἐξερεύνηση νέων χωρῶν προηγοῦνται καί ἀκολουθεῖ ὁ ἀποικισμός. Καθώς ἀπό πολύ παλιά ἐποχή τά μυθικά θέματα ἀποτελοῦν πηγή ἐμπνεύσεως τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι πάνω στά ἀττικά γεωμετρικά ἀγγεία τοῦ Διπύλου ἀπεικονίζονται ναυμαχίες καί παραστάσεις πλοίων.

4. Ο ΤΡΩΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ - ΜΥΘΟΣ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Εἶναι πολύ φυσικό μέσα σ' αὐτό τό πλαίσιο νά ἐπιχειρήσουν νά τοποθετήσουν οἱ νεώτεροι ἐρευνητές τή μυθική παράδοση γιά τόν Τρωικό πόλεμο. Ἴσως μάλιστα καί ἡ τελική ἀποτυχία τῆς προσπάθειας τῶν Ἑλλήνων γιά ἐπέκταση στήν Τρωάδα (ἀφοῦ δέν μαρτυρεῖται ἐγκατάστασή τους ἐκεῖ μετά τήν ἅλωση τῆς Τροίας) ὀφείλεται στή Δωρική μετανάστευση πού ἀκολούθησε. Οἱ ἀνασκαφές τῆς Τροίας στή θέση Χισσαρ-

λίκ (Καστράκι) αποκάλυψαν τά ερείπια εννέα πόλεων πού είχαν κτισθή ή μία πάνω στήν άλλη(19). Τά αποτελέσματά τους δίνουν τήν επόμενη γενική εικόνα γιά τήν περίοδο πού εξετάζουμε:

Ἡ Τροία VI, ἡ μυκηναϊκή (1900-1275 περίπου), καταστράφηκε από σεισμό. Ἡ Τροία VIIa (1275-1225 περίπου), στήν οποία βρέθηκαν μυκηναϊκά αντικείμενα εισαγωγής τῶν εποχῶν IIIa καί IIIb (1400-1200 περίπου), καταστράφηκε από πυρκαγιά, ἡ οποία δέν αποδεικνύεται ότι οφείλεται σέ εχθρική ενέργεια. Ἀντίθετα μάλιστα τό γεγονός ότι έμειναν οἱ παλιοί κάτοικοί της (αυτό τουλάχιστον δείχνει ἡ συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ) καί ότι ἡ πόλη, ἡ Τροία VIIb, ξανακτίστηκε αμέσως, φαίνεται νά αποκλείη αυτό τό ενδεχόμενο. Ἡ Τροία VIIb (1225-1100) γνώρισε δύο περιόδους: α) Τήν σύντομη περίοδο VIIb 1, μέ αντικείμενα εισαγωγῆς τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου IIIc (1150 περίπου), καί β) τήν επίσης σύντομη περίοδο VIIb 2, μέ εισαγωγή τῆς νέας "ξένης" τεχνικῆς από τήν Βαλκανική, τῆς Buckelkeramik, "τῆς κεραμικῆς μέ εξογκώματα" ἤ "μέ μαστοειδεῖς αποφύσεις"(20). Ἔτσι ἡ πολιτιστική εξέλιξη από τήν Τροία I ὥς τήν Τροία VIIb 1, παρ' όλες τίς καταστροφές, συντελέσθηκε χωρίς ρῆγμα καί διακοπή στήν πολιτιστική συνέχεια καί μόνο στήν Τροία VIIb 2 εμφανίστηκε, κοντά στούς παλιούς κατοίκους, ένα νέο εθνικό στοιχεῖο, πού έχει σχέση μέ τήν εισβολή τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν -θρακικῶν κυρίως- φύλων στή Μικρά Ἀσία κατά τή μεγάλη μετανάστευση τῶν λαῶν γύρω στό 1200 π.Χ. Ἀλλά καί τότε δέν διαπιστώνεται μία μεγάλη καταστροφή-τομή ανάμεσα στήν Τ.VIIb 1 καί στήν Τ.VIIb 2 καί έτσι πρέπει νά δεχθοῦμε ότι ἡ εγκατάσταση θρακικῶν φύλων στήν Τροία καί στήν περιοχή της, όπως καί στή Βιθυνία, υπῆρξε σχετικά ειρηνική. Γύρω στό 1100 π.Χ. αυτή ἡ Τροία VIIb 2, ἡ τελευταία προϊστορική Τροία, εγκαταλείφθηκε από τούς κατοίκους της, γιά άγνωστη αιτία, καί ἡ τοποθεσία παρέμεινε ακατοίκητη επί 3½ ὥς 4 αἰ., ὥσπου εγκαταστάθηκαν εκεῖ οἱ Αἰολεῖς γύρω στό 720 π.Χ.(21).

Ποιά από αυτές τίς Τροῖες εἶναι ἡ ομηρική, πού κατέλαβαν οἱ Ἕλληνες; Ἡ άποψη τοῦ Schliemann ότι αυτή ἦταν ἡ Τροία II, δέν είναι δυνατό νά υποστηριχθῆ σήμερα γιά χρονολογικούς λόγους: ἡ Τροία II καταστράφηκε από πυρκαγιά κάπου γύρω στό 2300, σέ μιά εποχή πού δέν εἶχαν έρθει ακόμη τά ελληνικα φύλα στήν Ἑλλάδα καί μερικοί πιστεύουν ότι ἡ καταστροφή της οφείλεται στούς Χιττίτες, εφόσον βέβαια πέρασαν στή Μικρά Ἀσία από τόν Ἑλλήσποντο καί τόν Βόσπορο (καί όχι από τόν Καύκασο, πού εἶναι τό πιθανώτερο)(21α).

Ἔτσι ἡ ομηρική Τροία, εφόσον δεχόμαστε ότι υπάρχει, πρέπει νά είναι είτε ἡ Τροία VI, πού καταστράφηκε από σεισμό τό 1275 περίπου, είτε ἡ Τροία VIIa, πού καταστράφηκε από πυρκαγιά τό 1225 περίπου, είτε, τέλος, ἡ Τροία VIIb 2, πού εγκα-

ταλείφθηκε ἀπό τούς κατοίκους της γύρω στό 1100 γιά ἄγνωστη αἰτία. Ἡ ἐκλογή ἀνάμεσα σ'αὐτές τίς τρεῖς δυνατότητες εἶναι πάρα πολύ δύσκολη:

Ὁ Dörpfeld ὑποστήριξε ὅτι ἡ Τροία VI (1900-1275), πού ἦταν σύγχρονη μέ τις Μυκῆνες, ἦταν ἡ ὁμηρική καί ἀπέδιδε τήν καταστροφή της στήν ἐπιδρομή τῶν Θρακῶν γύρω στό 1200 π.Χ. στήν Τρωάδα καί τή ΒΔ.Μικρά Ἀσία, στά πλαίσια τῆς Ἰλλυρικῆς καί Δωρικῆς μεταναστεύσεως τοῦ 13ου αἰώνα- ἄποψη πού ἐπεκράτησε γιά πολύ καιρό. Ἀλλά αὐτή ἡ Τροία καταστράφηκε ἀπό μεγάλο σεισμό. Ὁ Schachermeyr συνέχισε νά πιστεύη ὅτι ἡ Τροια VI, ἡ ὁμηρική, κατάστράφηκε ἀπό σεισμό πού βρῆκε συμβολική ἔκφραση στό μύθο τοῦ Δούρειου Ἵππου.Ἔτσι ὁ σεισμός, ἀποτέλεσμα τῶν δραστηριοτήτων τοῦ Ποσειδώνα(21β), ὁ οποῖος συμβολίζεται ἀπό τόν Δούρειο Ἵππο, θά ἐπέτρεψε στούς Ἕλληνες νά καταλάβουν τήν Τροία(22).

Ὁ Blegen πάλι ταύτισε τήν Τροία VIIa (1275-1225),πού καταστράφηκε ἀπό πυρκαγιά, μέ τήν ὁμηρική καί πολλοί ἀποδίδουν σήμερα τήν καταστροφή της σέ μετανάστευση τῶν Θρακῶν, ἐπακόλουθο τῆς Ἰλλυρικῆς καί Δωρικῆς μεταναστεύσεως. Ὁ Wilcken μάλιστα γράφει:".Ἐφ' ὅσον οἱ ἀνασκαφές στό Χισσαρλίκ ἔδειξαν ὅτι ἡ πόλη Τροία VIIa.....καταστράφηκε στό τέλος τοῦ 13ου αἰ. π.Χ.,δέν εἶναι καθόλου ἀπίθανο ὅτι οἱ Θράκες εἶναι ἐκεῖνοι πού προξένησαν τήν καταστροφή κατά τή διάβασή τους στήν Ἀσία.Γύρω ἀπό τήν καταστροφή αὐτή ἐξύφαναν ἀργότερα οἱ Ἕλληνες τόν θρύλο γιά τήν ἅλωση τῆς Τροίας"(23). Κατά τῆς ὑποθέσεως αὐτῆς εἶναι ἀποφασιστικό ἐπιχείρημα τό γεγονός ὅτι η θρακική Buckelkeramik δέν ἐμφανίζεται -ἀμέσως μετά τήν καταστροφή τῆς Τροίας VIIa- στήν Τροία VIIb 1,ἀλλά μόνο μετά ἀπό λίγο χρόνο στήν Τροία VIIb 2, πράγμα πού δείχνει ὅτι τότε μόνο ἐγκαταστάθηκαν οἱ Θράκες στήν Τροία. Ἀλλά ἡ ἄποψη ὅτι οἱ Θράκες κατέλαβαν τήν Τροία VIIa -τήν ὁμηρική- εἶναι ἐλάχιστα ἱκανοποιητική καί γιά ἕνα ἄλλο λόγο: πραγματικά δύσκολα ἀντιλαμβάνεται κανείς, γιατί, ἄν ἡ καταστροφή ἦταν ἔργο τῶν Θρακῶν, οἱ Ἕλληνες θά οἰκειοποιοῦνταν ἕνα ξένο πολεμικό κατόρθωμα καί γιατί ὁ Ὅμηρος καί ὁλόκληρη ἡ ἑλληνική ἐπική ποίηση τήν ἐξύμνησαν σάν τό κατ' ἐξοχήν ἑλληνικό κατόρθωμα. Ἡ ἐπιτυχία πού εἶχε ἡ ὑπόθεση τῆς καταστροφῆς τῆς Τροίας ἀπό τούς Θράκες ἐξηγεῖται ἀπό τήν ἀνυπαρξία ἀρχαίων μαρτυριῶν καί ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων πού νά φανερώνουν τήν ἑλληνική παρουσία στήν Τρωάδα πρίν ἀπό τό 720 π.Χ.περίπου, ὅταν κτίσθηκε ἡ Τροία VIII -τό ἑλληνικό "Ἴλιον"- ἀπό τούς Αἰολεῖς, ἀφοῦ ἔμεινε ἀκατοίκητη τουλάχιστον 3½ αἰῶνες.Ἔτσι δέν πείθει ὅλους ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ Ἰλιάδα ἀντικατοπτρίζει τήν προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων νά ἐποικίσουν τήν Τρωάδα τόν 13ο ἤ τόν 12ο αἰ.π.Χ.καί νά θέσουν κάτω ἀπό τόν ἔλεγχό τους τά Δαρδανέλλια. Ἀντίθετα κέρδιζε ἔδαφος ἡ ἄποψη ὅτι οἱ ἀμύθητοι θησαυροί τῆς Τροίας προκάλεσαν τήν ἐπιθυμία τῶν Ἑλλήνων γιά πλούτη: αὐτή ἡ ἐπιθυμία θά ὑπῆρξε ἡ αἰτία τοῦ Τρωικοῦ πολέ-

μου, πού δέν θά ήταν τίποτε άλλο παρά μία μεγάλη ληστοπειρατική έπιδρομή τών Ἑλλήνων στήν Τρωάδα(24).

Ἡ τρίτη δυνατότητα- δηλ. ή άγνωστη αιτία γιά τήν όποία έγκαταλείφθηκε γύρω στό 1100 άπό τούς κατοίκους της (προφανῶς τούς Θράκες μέ τήν Buckelkeramik) ή Τροία VIIb 2 νά είναι μία πολεμική ή ληστρική ένέργεια τών Ἑλλήνων - δέν έχει άρκετά άντιμετωπιστή. Βέβαια στήν περίπτωση αὐτή ή έπιχείρηση έχει πάρει στό έπος διαστάσεις ύπερβολικά μεγάλες καί έχει συνδυασθῆ μέ πλῆθος παλαιότερων παραδόσεων καί μύθων, έτσι πού οἱ νεώτεροι ίστορικοί δυσκολεύονται νά βροῦν τόν άρχικό πυρήνα τοῦ μύθου τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Οἱ Ἕλληνες θά εἶχαν έπιτεθῆ έναντίον ένός άσήμαντου θρακικοῦ οἰκισμοῦ, κτισμένου στή θέση παλαιότερων μεγάλων πόλεων, θά τόν εἶχαν καταλάβει, άλλά γρήγορα θά εἶχαν άναγκαστῆ νά τόν έγκαταλείψουν έξ αἰτίας τῆς άντιστάσεως πού θά εἶχαν προβάλει τά θρακικά φῦλα τῆς Τρωάδας. Μία τέτοια ὑπόθεση εἶναι πολύ λογική καί πολύ πιθανή, άν λάβουμε ὑπ'ὄψη ὅτι οἱ Ἕλληνες δέν άποίκισαν τήν Τρωάδα κατά τόν πρῶτο άποικισμό, άλλά μόνο κατά τόν δεύτερο καί εἶναι άξιο άπορίας πῶς δέν έχει αντιμετωπισθῆ ὥς τώρα..

Οἱ χρονογράφοι τῆς ἑλληνιστικῆς έποχῆς, πού συνέταξαν τά γενεαλογικά δένδρα τῶν ἡρώων καί ὑπολόγιζαν τίς χρονολογίες μετρώντας τίς γενιές, τοποθετοῦσαν τήν ἅλωση τῆς Τροίας άπό τό 1334/3 π.Χ. ὥς τό 1135 καί μάλιστα οἱ περισσότεροι στό 1183, άκολουθώντας τόν Ἐρατοσθένη τόν Κυρηναῖο(25). Ἡ χρονολογία αὐτή συμφωνεῖ μέ τή χρονολογία πού προτείνουν οἱ περισσότεροι άρχαιολόγοι γιά τήν καταστροφή τῆς Τροίας VIIa(26). Ἀλλά ή άρχαία χρονολογία δέν έχει άξία καί έπέδρασε μᾶλλον αρνητικά στίς προσπάθειες τῶν άρχαιολόγων καί τῶν ἱστορικῶν γιά τήν ταύτιση μέ μία άπό τίς Τροῖες τῶν άνασκαφῶν- παρά τό γεγονός ὅτι τελικά ή χρονολογία τῆς καταστροφῆς τῆς ὁμηρικῆς Τροίας (εἴτε εἶναι ἡ VI, η VIIa η η VIIb 2) πέφτει μέσα στά ὅρια πού έθεσαν οἱ άρχαῖοι χρονογράφοι.

Ἀλλά ή άρχαιολογική έρευνα τῶν δύο τελευταίων δεκαετιῶν στήν Τρωάδα καί τή Δυτική Μικρά Ἀσία τείνει νά πλουτίση τίς γνώσεις μας γιά τήν Τροία καί τόν Τρωικό πόλεμο καί βεβαιώνει τήν παρουσία τῶν Ἑλλήνων στήν περιοχή κατά τόν 15ο αἱ. π.Χ., δηλαδή δύο ή τρεῖς αἰῶνες πρίν άπό τήν παραδοσιακή χρονολογία τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Τό καλοκαίρι τοῦ 1984 Γερμανοί άρχαιολόγοι άνακάλυψαν άρκετούς ἑλληνικούς τάφους στήν τοποθεσία πού, κατά τήν παράδοση, ἦταν τό έπίνειο τῆς Τροίας. Τά εὑρήματα αὐτά φανερώνουν τήν προσπάθεια τοῦ Μυκηναϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ νά έπεκταθῆ στήν Τρωάδα καί τήν ΒΔ. Μικρά Ἀσία. Ἐπίσης μία λουβιτική πήλινη πινακίδα, πού βρέθηκε τελευταῖα στήν κεντρική Μικρά Ἀσία δίνει ἴσως πληροφορίες γιά τό Ἴλιο. Ὁ καθηγητής Κάλβερτ Γουότκινς τήν χρονολογεῖ στόν 13ο αἱ. π.Χ. περίπου. Ὁ μοναδικός στίχος, ἴσως άρχή λουβιτικοῦ έπους, λέει :« ὅταν ἦρθαν άπό τήν "άπόκρημνη"

Οὐιλούσα ». Ἤδη ἀπό τή βασιλεία τοῦ Χιττίτη Τουδαλίγια 4ου (1250-1220π.Χ.) μαρτυροῦνται δύο πόλεις, ἡ Wilusa καί ἡ Truisa, καί οἱ ἱστορικοί ἔχουν προτείνει τήν ταύτισή τους μέ τό Ἴλιον καί τήν Τροία(27). Ἡ ταύτιση μάλιστα τῆς Wilusa μέ τό Ἴλιο εἶναι κάπως πιθανή, ἀφοῦ τό Ἴλιον εἶναι ἡ "Ϝίλιος"(28) στά ὁμηρικά ἔπη, ὅπως δείχνει τό μέτρο. Ἐπίσης τό ἐπίθετο "ἀπόκρημνος", πού χρησιμοποιεῖ ὁ Λουβίτης ποιητής γιά τήν Οὐιλούσα, τό μεταχειρίζεται καί ὁ Ὅμηρος γιά τό Ἴλιον ("αἰπὺ Ἴλιον"-Ο, 81). Ἐξ ἄλλου ὑπάρχει χιττιτική καί λουβιτική κατάληξη -ουσα γιά πόλεις (π.χ. Χαττούσα). Ἔτσι ἡ Ϝίλιος θά ἔχη γίνει Wilusa στά χιττιτικά ἤ ἀντίστροφα ἡ Wilusa θά ἔχη γίνει Ϝίλιος στά ἑλληνικά. Ὡστόσο παραμένει ἄγνωστο ποιοί εἶναι ἐκεῖνοι πού ἦρθαν ἀπό τήν Οὐιλούσα. Ἴσως εἶναι Τρῶες πού ἐκπατρίστηκαν μετά τήν καταστροφή τῆς Τροίας καί ἀναζήτησαν νέα πατρίδα. Ἴσως εἶναι σύμμαχοι τῶν Τρώων ἤ καί τῶν Ἑλλήνων (τό δεύτερο φαίνεται λιγότερο πιθανό) πού ἄρχισαν τίς περιπλανήσεις τους ἐπιστρέφοντας στήν πατρίδα τους (νόστος), ὅπως οἱ Ἕλληνες τοῦ Ὀδυσσέα.

Ἤδη ὅμως ἀπό τήν ἀρχαιότητα εἶχε ἀμφισβητηθῆ ἡ ταύτιση τοῦ Ἰλίου μέ τήν ὁμηρική Τροία(29). Σήμερα βέβαια πολλοί ἔχουν προχωρήσει πολύ περισσότερο στό σκεπτικισμό καί τήν ἀμφισβήτηση. Ὁ Ὅμηρος περιγράφει τήν Τροία σάν μία σύγχρονή του ἑλληνική πόλη μέ ἀκρόπολη, τείχη, πύλες καί ναούς. Ἡ περιγραφή του δέν συμφωνεῖ φυσικά μέ τά ἐρείπια τοῦ Χισσαρλίκ καί οἱ λεπτομέρειες τῆς ἀποτελοῦν ἁπλή ποιητική διακόσμηση. Εἴδαμε στά προηγούμενα ὅτι τά ἀποτελέσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀνασκαφῶν δέν ἐπιτρέπουν ἀσφαλῆ συμπεράσματα. Ἔτσι, ἐκτός ἀπό τήν ὑποθετική ἀπόδοση τῆς καταστροφῆς τῆς Τροίας στούς Θράκες, πού δέν δεχθήκαμε, ἔχουν προταθῆ καί ἄλλες λύσεις ἀκόμη πιό ριζικές. Μέ βάση τήν ἀπόλυτα λογική ἄποψη ὅτι εἶναι ἀπίθανο ἕνας μύθος, σάν τό μύθο τοῦ Τρωικοῦ πολέμου, νά εἶναι μία λαμπρή ἐλεύθερη ἐπινόηση, πλάσμα μόνο τῆς ποιητικῆς καί τῆς μυθικῆς φαντασίας, ὑποστηρίχθηκε ὅτι ὁ μύθος αὐτός εἶχε ἀρχικά ὡς τόπο δράσης τήν ἴδια τήν Ἑλλάδα, ὅπως σχεδόν καί ὅλα τά ἄλλα μυθικά θέματα τοῦ ἔπους, καί ὅτι ἑπομένως ἡ ἀρχική, ἡ πραγματική Τροία τοῦ μύθου θά ἔπρεπε νά ἐντοπισθῆ στήν Ἑλλάδα. Θεωρήθηκαν ὡς ἐνδείξεις πού μποροῦν νά ἐνισχύσουν αὐτή τήν ἄποψη ὅτι τά ὀνόματα Τρωΐλος, Ἶλος, Ἰλεύς συναντιῶνται συχνά στήν Ἑλλάδα, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοί θεωροῦσαν τήν Τροία ὡς βοιωτικό ὄνομα, ὅτι ὁ ἀττικός δῆμος τῆς Ξυπετῆς ὀνομαζόταν παλιότερα Τροία(30), ὅτι ἕνας Ἶλος συνδέεται μέ τήν Ἐφύρα (Ὁμήρ. α 259) καί ὅτι τό ὄνομα αὐτό συναντιέται ἰδιαίτερα συχνά στούς Λοκρούς. Παρατηρήθηκε ἐπίσης ὅτι πατέρας τοῦ Αἴαντος τοῦ Λοκροῦ εἶναι ὁ Ϝιλεύς= ὁ Οἰλεύς καί ὅτι στόν Φύσκο της Λοκρίδας λατρευόταν ἡ Αθηνᾶ Ἰλιάδα, λατρεία πού δύσκολα θά μποροῦσε νά γεννήθηκε ἀπό μεταγενέστερη μεταφορά της ἀπό τό αἰολικό Ἴλιο (Τροία VIII) τοῦ 8ου αἰ., μολονότι

μαρτυρεῖται ἤδη ἀπό τόν 7ο αἰ. τό ἔθιμο τῆς ἀποστολῆς λοκρικῶν κορῶν στό Ἴλιο(31). Τέλος, ἄς σημειωθῆ ἐπίσης ὅτι τά περισσότερα ὀνόματα Τρώων στόν Ὅμηρο εἶναι ἑλληνικά καί ὅτι πολλά ἀπό αὐτά (π.χ. Ἀντήνωρ, Ἕκτωρ, Τρώς, Τροία) βρίσκονται ὡς συνήθη ὀνόματα στίς πήλινες πινακίδες τῆς Πύλου. Γιά τήν ὑποστήριξη αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης ἔχουν προβάλει καί ἄλλα επιχειρήματα ἴσως λιγώτερο πειστικά, πού δέν εἶναι δυνατό νά παραθέσουμε σέ μία σύντομη διαπραγμάτευση(32).

Μέσα στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς ὑποθέσεως ἔγινε κάποια προσπάθεια νά ἐντοπισθῆ ἡ ἀρχική ἑλλαδική Τροία, ἐναντίον τῆς ὁποίας ἔγινε ἡ τρωική ἐκστρατεία: οἱ Ἀχαιοί ὡς φύλο θά κατοικοῦσαν ἀρχικά στήν Ἀχαΐα Φθιώτιδα (Ιλ. Β 684 και Δ 384 κε). Κατόπιν τό ὄνομά τους θά διαδόθηκε σέ πολλά ἑλληνικά φύλα, συγχρόνως μέ τή διάδοση τοῦ μύθου τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Ἔτσι ἕνας μικρός πόλεμος ἐναντίον μιᾶς ἑλληνικῆς Τροίας, πόλης ἤ περιοχῆς, στήν Κεντρική ἤ τήν Βόρεια Ἑλλάδα θά μετατράπηκε σέ μία πανελλήνια ἐκστρατεία ἐναντίον τῆς μικρασιατικῆς ὁμηρικῆς Τροίας. Ἡ παρουσία τῶν Πελασγῶν, συμμάχων τῶν Τρώων, στήν Τρωάδα ἐξηγεῖται ἴσως ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ Πελασγοί, κάτοικοι τῆς Βόρειας Θεσσαλικῆς Πελασγιώτιδας, κατοικοῦσαν κοντά στήν ἑλλαδική Τροία. Ἕνας γιός τοῦ Πριάμου, ὁ Δρύοψ, φέρει τό ἴδιο ὄνομα μέ ἕνα ἑλληνικό φύλο τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς, τούς Δρύοπες, πού κατοικοῦσαν στήν Οἴτη. Ἔτσι οἱ Τρῶες τοῦ ἀρχικοῦ μύθου θά κατοικοῦσαν στήν ἄνω κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ, ἐκεῖ πού κατοικοῦσαν ἀργότερα οἱ Αἰνιάνες, πού στόν Ὅμηρο μαρτυροῦνται στή Δωδώνη. Στόν Ὅμηρο, τέλος, Τροίη σημαίνει πολύ πιό συχνά τήν χώρα τῶν Τρώων καί πολύ πιό σπάνια τήν πόλη. Ἔτσι, κατά τόν Ernst Meyer, ἡ χρήση τοῦ ὀνόματος Τροίη γιά τήν πόλη εἶναι ἴσως μόνο ποιητική καί δέν ἀποτελεῖ ἀπόδειξη γιά τήν ὕπαρξη ὁμώνυμης πόλης(33).

Ὡστόσο δέν βλέπω τόν λόγο, γιά τόν ὁποῖο, ἄν μποροῦμε νά ὑποθέσουμε τήν ὕπαρξη μιᾶς ἑλλαδικῆς χώρας μέ τό ὄνομα τῆς Τροίας, δέν θά μπορούσαμε ἐπίσης νά ὑποθέσουμε καί τήν ὕπαρξη μιᾶς ἑλλαδικῆς πόλης Τροίας. Ὁ καθ. Ἀντώνιος Χατζῆς εἶχε προτείνει μία σειρά ὑποθετικῶν ταυτίσεων: εἶχε ὑποθέσει ὅτι ὁ Σπερχειός ποταμός ὀνομαζόταν Ἕλλην, ὅτι ἡ χώρα πού διέσχιζε ὀνομαζόταν Ἑλλάς καί ὅτι μία πόλη μέ τό ὄνομα Ἕλλη ὑπῆρχε στήν Ἑλλάδα, τή χώρα τοῦ Ἕλληνος-Σπερχειοῦ, τή χώρα πού κατοικοῦσαν οἱ Ἕλληνες τοῦ Ἀχιλλέα. Εἶναι πολύ προβληματικό πόσο ὅλα αὐτά εἶναι ὀρθά. Ὡστόσο μπορεῖ κανείς νά αἰσθανθῆ τόν πειρασμό νά προχωρήση ἀκόμη περισσότερο στό δρόμο τῶν ὑποθέσεων: δύο μικρές ἑλληνικές πόλεις στήν κοιλάδα τοῦ Σπερχειοῦ, ἡ Ἑλλάς καί ἡ Τροία, συγκρούσθηκαν μεταξύ τους. Ἴσως στούς ἀγῶνες τους πῆραν μέρος καί ἄλλα ἑλληνικά φύλα. Αὐτοί οἱ ἀγῶνες ὑπῆρξαν ὁ πυρήνας τοῦ ἀρχικοῦ μύθου τοῦ Τρωικοῦ πολέμου. Κατά τόν δεύτερο ἀποικισμό οἱ Αἰολεῖς, ἀπόγονοι τῶν Ἀχαιῶν-Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλίας τῆς Μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, ἵδρυσαν ἀνάμεσα

στὶς ἄλλες πόλεις δύο ἀποικίες μὲ τὰ ὀνόματα "Ελλη καὶ Τροία," χαρακτηριστικὰ ὀνόματα δύο πόλεων τῆς ἑλλαδικῆς (καὶ ἑλληνικῆς- μὲ τὴν ἀρχαία σημασία) πατρίδας τους. Ἐκεῖ στὴ Μικρασιατικὴ Τροία μαζί μὲ τὶς ἄλλες λατρεῖες, τὶς παραδόσεις καὶ τοὺς μύθους θὰ μετέφεραν οἱ Αἰολεῖς καὶ τὴ λατρεία τῆς Ἰλιάδας Αθηνᾶς καὶ τὸ μύθο τοῦ Τρωικοῦ -ἑλλαδικοῦ- πολέμου ,πού ἀργότερα διευρύνθηκε σιγά-σιγά γιὰ νὰ βρῆ τὴν τελικὴ μορφή του στὴν Ἰλιάδα.

Ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἴπαμε προηγουμένως, ἔγινε, πιστεύω, φανερὸ ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικότητας τοῦ Τρωικοῦ πολέμου δὲν ἔχει ἀκόμη βρῆ μία λύση γενικὰ ἀποδεκτή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. παραπ. σ.38.
2. Βλ. παραπ. σ.25.
3. Βλ. παραπ. σσ.58-59
4. Βλ. παραπ. σσ.37-38.
5. Βλ.σσ.74-75.
6. Βλ. παραπ. σσ.25-28 καὶ 77-78.
7. Κατὰ τὸν Θουκυδίδη (1,12,3) ἡ δωρικὴ μετανάστευση ἔγινε ὀγδόντα χρόνια μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Τροίας. Ἑπομένως συνδυάζοντας τὴν ἄποψη αὐτὴ τοῦ Θουκυδίδη μὲ τὴν ἐπικρατέστερη ἀρχαία χρονολογία τῆς ἁλώσεως τῆς Τροίας - 1183 π.Χ.- κατὰ τὸν Ἐρατοσθένη (βλ. σχετικὰ παρακ. σημ.26), χρονολογοῦν τὴ δωρικὴ μετανάστευση στὸ 1103 π.Χ. - πρβλ. καὶ Κλήμης Ἀλεξανδρεύς, Στρ. 1,139,3.
8. Βλ. παραπ. σσ.64-65.
9. Βλ. παραπ. σσ.53-54.
10. Ἀσφαλῶς ἡ χρήση τοῦ ὅρου "φεουδαρχικός" εἶναι ἐδῶ κάπως ἐλεύθερη καὶ ἀρκετὰ καταχρηστική. Φεουδαρχία στὴν κυριολεξία ὑπάρχει μόνο στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη κατὰ τὸν Μεσαίωνα. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ μία αὐστηρὰ ἱεραρχημένη, πυραμιδωτὰ δομημένη, κοινωνία, κλειστὴ καὶ ἀνελεύθερη, τῆς ὁποίας οἱ διάφορες τάξεις-βαθμίδες συνδέονται μεταξύ τους μὲ ὅρκο πίστεως καὶ ὑποταγῆς (serment d'allegeance). Ἡ μόνη ὁμοιότητα ἀνάμεσα στὴ δυτικὴ φεουδαρχία καὶ τὸ Μυκηναϊκὸ κοινωνικὸ καθεστὼς εἶναι ἀσφαλῶς ὅτι οἱ εὐγενεῖς καὶ στὶς δύο περιπτώσεις εἶναι κάτοχοι μεγάλων κτημάτων. Ἀλλὰ τὸ νομικὸ καθεστὼς τῆς κατοχῆς κτηματικῆς περιουσίας εἶναι τελείως διαφορετικὸ στὴ Μεσαιωνικὴ Εὐρώπη καὶ στὴ Μυκηναϊκὴ Ἑλλάδα.
11. Γιὰ τὸ "μέγαρον" βλ. παραπ. σσ.24,28 και 65.
12. Ἂς δώσουμε ἐδῶ μερικὲς γενικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς τάφους, ποὺ εἶναι, ὅπως εἴπαμε, τριῶν τύπων, λακκοειδεῖς, θαλαμοειδεῖς καὶ θολωτοί.

α) Οἱ θῆκες ἢ λακκοειδεῖς (ἢ πηγαδοειδεῖς ἢ πηγαδωτοί) τάφοι (γερμ.Schachtgraber, γαλλ.tombes a puits ἢ tombes a fosse, ἀγγλ. shaft graves) εἶναι ὁ ἀρχαιότερος τύπος (1600-1500 περίπου) καὶ συναντιέται στοὺς δύο ταφικοὺς περιβόλους τῶν

Μυκηνῶν. Παράλλαγή τῶν λακκοειδῶν τάφων εἶναι οἱ "κιβωτιόσχημοι", δηλ. λακκοειδεῖς τάφοι μέ μορφή κιβωτίου.

β) Οἱ λαξευτοί θαλαμοειδεῖς τάφοι (γερμ.Kammergraber, γαλλ.tombes a chambre, ἀγγλ. chamber tombs) εἰναι λαξευμένοι σέ μαλακό βράχο: ἕνας διάδρομος (δρόμος) ὁδηγεῖ σ'ἕνα τετράγωνο, ὀρθογώνιο ἤ ἄλλου σχήματος δωμάτιο (θάλαμος).

γ) Οἱ θολωτοί τάφοι (γερμ.Kuppelgraber,γαλλ.tombes a coupole, ἀγγλ.tholos tombs) εἰναι οὐσιαστικά παραλλαγή τοῦ προηγούμενου τύπου. Ὁ διάδρομος (δρόμος) ὁδηγεῖ σέ κυκλικό δωμάτιο (θάλαμος), πού στεγάζεται μέ ἐκφορικό θόλο: γιά νά κτίσουν δηλ. τό θόλο τοποθετοῦσαν τίς πλίνθους σέ ὁριζόντιες σειρές μέ τρόπο πού μετά ἀπό ὁρισμένο ὕψος κάθε ἀνώτερη σειρά νά ἐξέχη λίγο πρός τά μέσα σέ σχέση μέ τήν ἀμέσως κατώτερή της σειρά. Ἔτσι ὁ κύκλος τῆς κατόψεως συνεχῶς στένευε πρός τά ἐπάνω, ὥσπου ἔκλεινε τελείως σχηματίζοντας θόλο.

13. Τό ἔθιμο τῶν νεκρικῶν προσωπίδων δέν συναντιέται στήν Κρήτη καί φαίνεται ὅτι εἶναι ἑλληνικό, ἰνδοευρωπαϊκό. Παρόμοιες χρυσές προσωπίδες βρέθηκαν στό Τρεμπένιστε, κοντά στή λίμνη τῆς Ἀχρίδας, δηλ.στήν Ἰλλυρία, σέ τάφους τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.: τό ἔθιμο τῶν νεκρικῶν προσωπίδων - πού ἀρχικά δέν ἦταν χρυσές - τό πῆραν οἱ Ἰλλυριοί ἀπό τούς Ἕλληνες, ὅταν οἱ τελευταῖοι κατέβαιναν ἀπό τό Βορρᾶ. Νεκρικές προσωπίδες βρίσκονται ἐπίσης στό βόρειο εὐρωπαϊκό κύκλο τῆς ἐποχῆς Hallstatt (700-500 π.Χ.) καί La-Tene (500-400 π.Χ.).Βλ. Wilcken, σ.67, σημ. 1 (ὅπου βιβλιογραφία) καί Bengtson, σ.48, σημ.132 (σ.69).

14. Γιά τόν πρῶτο ἑλληνικό ἀποικισμό βλ. παρακ.σσ.37-38.

14β. Παρυάδρης = Parachoathras; ἀπό τά περσικά: paru-Khwathra, δηλαδή λαμπρότατος. Σήμερα τό ὄρος ὀνομάζεται τουρκικά Καρα-Μπέλ ἤ Κούτ-Ντάγ. Στούς πρόποδές του κτίστηκε ἀργότερα ἡ Σεβάστεια. Ὁ Παρυάδρης μέ τόν ὄγκο του χωρίζει τήν κοιλάδα τοῦ Ἅλυος ἀπό τήν κοιλάδα τοῦ Ἄνω Εὐφράτη.

15. Πρβλ. D.Page, History and the Homeric Iliad, University of California Press, 1963 ,ἑλλ. μετάφραση Κ.Πανηγύρη, Ἀθήνα, 1980, σσ.5-26 καί Bengtson, σ.50 καί σημ. 157-158 [σ.70].

16. Γιά τήν κατάκτηση τῆς Κρήτης ἀπό τούς Ἕλληνες βλ. παραπ.σσ.36-37.

17. Βλ. παρακ. σσ.89-90.

18. Βλ. παρακ. σ.88.

19. Βλ. παραπ. σ.26.

20. K.Bittel, Kleinasiatische Studien,1942, σ.117 κέ.- πρβλ. Bengtson, σ.53 καί σημ.171 (σ.71).[Buckelkeramik: γαλλ. ceramique à bosses ἤ ceramique à mamelons].

21. Βιβλιογραφία γιά τίς ἀνασκαφές τῆς Τροίας: παραπ. σ.25, σημ.1.

21α. Βλ. σ.28.

21β. Τά ἐπίθετα τοῦ Ποσειδῶνα στόν Ὅμηρο εἰναι ἐνοσίχθων(Η 445,Θ 208),ἐννοσίγαιος(Η 455. Ν 45. ι 518) καί μεταγενέστερα σεισίχθων.

22. F. Schachermeyr,Poseidon und die Entstehung des griechischen Götterglaubens, 1950, σ.194 κέ. Ὀρθά παρατηρεῖ ὁ Bengtson , σ.53 [βλ.καί σημ.172 ,σ.71],ὅτι ἡ ἑρμηνεία αὐτή "ἀποτελεῖ ἔξυπνη λύση, ἡ ὁποία ὅμως δέν μπορεῖ δυστυχῶς νά ἀποδειχθῆ".Ὑπάρχουν ἀνάλογες περιπτώσεις καταλήψεων πόλεων ἀπό ἐχθρικούς στρατούς μετά ἀπό σεισμούς πού γκρέμισαν τά τείχη τους. Ἔτσι π.χ.στήν περιοχή τοῦ Ἑλλησπόντου, ἀπέναντι ἀπό τήν Τρωάδα, οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τήν Καλλίπολη στίς 2 Μαρτίου 1354, ὅταν μεγάλος σεισμός κατέστρεψε τά τείχη της. Ἡ κατάληψη αὐτή σημειώνει μάλιστα τήν ἀπαρχή τῆς καταλήψεως τῆς Βαλκανικῆς Χερσονήσου ἀπό τούς Τούρκους. Βλ.P.Schreiner, Die byzantinischen Kleinchroniken, Βιέννη, 1977, σ.66 ,πρβλ. Ν. Συσταζοπούλου-Πελεκίδου, Οἱ Βαλκανικοί λαοί ἀπό τήν Τουρκική κατάκτηση στήν ἐθνική ἀποκατάσταση, Ἰωάννινα,1978, σ.4.

23. Wilcken,σ.71 (μέ παραπομπή στούς E.Bethe καί F.Matz πού δέχονται ὅτι οἱ Θράκες κατέστρεψαν τήν Τροία).Πρβλ.Bengtson, σ.53: "ἀποτελεῖ πάντοτε μία πολύ πιθανή ὑπόθεση ἡ γνώμη ὅτι ἡ Τροία...VIIa καταστράφηκε ἀπό τίς ὀρδές τῶν Θρακῶν εἰσβολέων γύρω στά 1200 π.Χ.".

24. Ἀντίθετοι οἱ Haxley καὶ Caskey (JHS,84,1964,σσ.1 κἑ.καί 9 κἑ.) πού πιστεύουν ότι πρόκειται γιά καθαρή ὑπόθεση.
25. Δοῦρις ὁ Σάμιος (FGH 76 F 41):1334/3 καὶ Ἔφορος (FGH 70 F 223):1135. Ὁ Δοῦρις ἔχει φτιάξει τήν χρονολογία του γιά νά συμπίπτη ἡ διάβαση τοῦ Ἀλεξάνδρου στήν Ἀσία μέ τή χιλιοστή ἐπέτειο τῆς ἁλώσεως τῆς Τροίας. Κατά τόν Ἡρόδοτο,II 145, ἡ ἅλωση τῆς Τροίας τοποθετεῖται γύρω στο 1250 καί κατά τό Πάριο Χρονικό στό 1209 π.Χ.(FGH 239 F 24). Ἐρατοσθένης: FGH 241 F126. Bengtson, σ.52.
27. Τήν παλιά ἤδη ὑπόθεση τοῦ E.Forrer, Mitteilungen der Deutschen Orientalischen Gesellschaft, 63, 1924, σ.7 κἑ.) πού πολέμησε ὁ F.Sommer (τελευταῖα:Indogermanische Forschungen,55,1937,σ.170 κἑ. πρβλ. καί E.Schwyzer, Griechische Grammatik, I,σ.79) ὅτι ἡ Truisa καί ἡ Wilusa ταυτίζονται μέ τήν Τροία καί τό Ἴλιο παρουσίασε ξανά διεξοδικά καί μέ πολλή ἐπιφύλαξη ὁ D.Page (History and the Homeric Iliad - ἑλλ.μετάφρ. σσ.121-124 καί 132, σημ.32 και 33).
28. Ἴλιος θηλυκό στόν Ὅμηρο. Μόνο μία φορά οὐδέτερο: αἰπὺ Ἴλιον (Ο,81).
29. Λυκοῦργος, Κατά Λεωκρ.62.
30. Στέφ. Βυζάντ.καί Etymol. Magnum, λ. Τροία. Κατά τόν Ἡσύχιο Τροία σημαίνει γενικά πόλη. Ὁ Στέφανος ὁ Βυζάντιος ἀναφέρει: "εἰσί καί ἄλλαι Τροῖαι, ἐν Ἀττικῇ κώμη, ἥτις νῦν Ξυπετὴ δῆμος καλεῖται".Ἀπό αὐτή τήν αττική Τροία, κατά ἕνα μυθο. μετανάστευσε ὁ Τεῦκρος στήν Ἀσία καί ἵδρυσε ἐκεῖ τήν ὁμηρική Τροία. Πρβλ. Στράβ. XIII 1,48. Διον. Ἁλικ. I, 61,5: "Τεῦκρον...δὲ ἄλλοι τε πολλοὶ καί Φανόδημος ὁ τὴν ἀττικὴν γράψας ἀρχαιολογίαν ἐκ τῆς Ἀττικῆς μετοικῆσαί φασιν εἰς τὴν Ἀσίαν δήμου Ξυπεταιέως ἄρχοντα καὶ πολλὰ παρέχονται τοῦ λόγου τεκμήρια" (βλ. Gerhard Radke, RE VII A,1, στ.599: Troia 2).
31. Lerat, Les Locriensde l' Ouest, 2, σ.18 κἑ.
32. Βλ.RE. Supplem.XIV (1974) στ.809-817 [Ernst Mayer] καί Der Kleine Pauly,5,στ.977-983 [Konrat Ziegler].
33. Ernst Mayer,RE, Supplementb. XIV,στ. 1187-89, λ.Troia [Nachtrage]. Ὁ Ησύχιος ὡστόσο ἀναφέρει ὅτι "Τροία" σημαίνει "πόλη" (βλ. παραπ. σημ. 30).
34. Ἀντ. Χατζῆ, Ἕλλην-Ἑλλάς,(Ἐπετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Αθηνῶν),Ἀθῆναι, 1938.

VII. Η ΙΛΛΥΡΙΚΗ ΚΑΙ Η ΔΩΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ

Γύρω στά τέλη τοῦ 13ου αἰ.ἕνα νέο ἰνδοευρωπαικό μεταναστευτικό κύμα κατακλύζει τόν ἑλληνικό χῶρο .Τά ἰνδοευρωπαϊκά φύλα, πού εἰσέβαλαν τώρα στήν Κεντρική καί τή Νότια Ἑλλάδα ἦταν τά πρωτοελληνικά φύλα πού εἶχαν ἀποσπασθῆ ἀπό τό κύριο σῶμα τῶν Πρωτοελλήνων (δηλ.ἀπό τούς Πρωτοΐωνες καί τούς Πρωτοαχαιούς) καί εἶχαν παραμείνει στή Βορειοδυτική Ἑλλαδα, ἴσως καί βορειότερα, ὅταν οἱ Πρωτοΐωνες (γύρω στό 1950) καί οἱ Πρωτοαχαιοί (γύρω στό 1580) εἶχαν κατεβῆ νοτιώτερα στήν Κεντρική Ἑλλάδα καί στήν Πελοπόννησο. Ἐπειδή οἱ Δωριεῖς ἦταν τό κυριώτερο φύλο μεταξύ τῶν νέων εἰσβολέων, ἡ νέα μετανάστευση ὀνομάζεται "Δωρική". Μαζί μέ τούς Δωριεῖς μετανάστευσαν καί πολλά ἄλλα μικρότερα φύλα, τά "Βορειοδυτικά",πού μιλοῦν διαλέκτους συγγενεῖς μέ τή Δωρική. Ἄλλοτε πίστευαν ὅτι ἡ Δωρική μετανάστευση εἶχε σάν συνέπεια τήν καταστροφή τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, πού ἄκμαζε. Σήμερα πολλοί πιστεύουν ὅτι ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός εἶχε ἤδη ἀρχίσει νά παρακμάζη ἀπό ἐσωτερικά αἴτια, ὅταν ἔγινε ἡ Δωρική ἐπιδρομή, πού ἐπιτάχυνε μόνο τήν πτώση του [παρακ.,σσ. 92-93].

1. Η ΙΛΛΥΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΥΝΕΠΕΙΕΣ ΤΗΣ

Ἡ δωρική μετανάστευση δέν εἶναι ἕνα ἀπομονωμένο γεγονός, ἀλλά βρίσκεται σέ συνάρτηση καί ὀργανική σχέση μέ μιά σειρά ἄλλων συγχρόνων μεταναστεύσεων, πού ἀναστάτωσαν ὁλόκληρη τήν Ἀνατολική Μεσόγειο ἀπό τήν Ἰταλική Χερσόνησο ὥς τήν Μεσοποταμία καί τήν Αἴγυπτο. Ἀφετηρία τῶν μεταναστεύσεων ὑπῆρξε καί τή φορά αὐτή ἡ πεδιάδα τῆς Οὐγγαρίας· ἀπό ἐκεῖ ξεκίνησε ἡ πρώτη μεταναστευτική ὤθηση· ἀπό ἐκεῖ ξεκίνησαν οἱ Ἰλλυριοί (μετά τό 1500 καί τό ἀργότερο μέσα στόν 13° αἰώνα) — μᾶλλον κάτω ἀπό τήν πίεση ἄλλου λαοῦ[2] — καί εἰσέβαλαν στό δυτικό τμῆμα τῆς Βαλκανικῆς, περιοχή στήν ὁποία κατοικοῦσαν ὥς τότε οἱ Θρᾶκες, τούς ὁποίους ὑπέταξαν ἤ ἔδιωξαν. Ἀπό τότε τό Β.Δ. τμῆμα τῆς Βαλκανικῆς κατοικήθηκε ἀπό τούς Ἰλλυριούς καί γι'αὐτό ὀνομάζεται Ἰλλυρία, ἐνῶ στό Β.Α. περιορίστηκαν οἱ Θρᾶκες, καί γι'αὐτό ὀνομάζεται Θράκη. Ὅτι ἀρχικά οἱ

1. Ὁ K.J.Beloch καί ἄλλοι ἱστορικοί ἀρνοῦνται τήν ἱστορικότητα τῆς Δωρικῆς ματαναστεύσεως. Βιβλιογραφία στόν Bengtson,'Ιστ.'Αρχ.'Ελλ., σ.53 σημ. 173 (σ.71).

2. Εἶναι τελείως ἄγνωστα τά αἴτια αὐτῆς τῆς μεταναστεύσεως. Ἔτσι αὐτό πού λέγεται ἐδῶ εἶναι μιά ἁπλή ὑπόθεση.

Θρᾶκες κατοικοῦσαν καί στήν Β.Δ. Βαλκανική φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ὑπάρχουν, ὅπως διαπίστωσε ἡ γλωσσολογική ἔρευνα, πολλά θρακικά τοπωνύμια στήν Ἰλλυρία. Ἰλλυρικά φῦλα διέπλευσαν τήν Ἀδριατική καί ἐγκαταστάθηκαν ἀκόμα στά παράλια τῆς Ἰταλίας (πβ. τούς Μεσσαπίους ἤ Ἰάπυγες κοντά στόν Τάραντα), ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπό τήν μελέτη τῆς γλώσσας τους.

Τμῆμα τῶν Θρακῶν, οἱ Φρύγες, κάτω ἀπό τήν πίεση ἄλλων Θρακῶν ἀναγκάστηκαν νά περάσουν στή Μ.Ἀσία μαζί μέ ἰλλυρικά φυλετικά στοιχεῖα πού ἀναμίχθηκαν μαζί τους καί ἐγκαταστάθηκαν στή Μυσία καί στό δυτικό ὑψίπεδο τῆς Μ.Ἀσίας. Ἕνα τμῆμα τῶν Φρυγῶν, οἱ Βρύγες[1], ἔμειναν βέβαια στή Θράκη. Ἀπόγονοί τους ἐπιτέθηκαν αἰφνιδιαστικά ἐναντίον τῶν Περσῶν τοῦ Μαρδονίου στίς ἀρχές τοῦ 492. Μιά ἀπό τίς σημαντικότερες ἀποδείξεις τῆς ἐπεκτάσεως τῶν Θρακῶν Φρυγῶν στή Μ.Ἀσία, ἐκτός ἀπό τά θρακικά τοπωνύμια (πβ. Τράλλεις, Βιθυνία κ.τ.λ.), εἶναι ἡ διάδοση τῆς θρακικῆς κεραμικῆς στήν περιοχή αὐτή, κεραμικῆς πού ὀνομάζεται Buckelkeramik (κεραμική μέ ἐξογκώματα). Εἴδαμε μάλιστα στά προηγούμενα (σ. 67) ὅτι διατυπώθηκε ἡ ἄποψη ὅτι ὁ Τροία VIIα (1275-2225 περίπου) — ἡ ὁμηρική — καταστράφηκε ἀκριβῶς ἀπό αὐτή τή θρακική μετανάστευση στή Μικρά Ἀσία, ἄποψη παράδοξη, γιατί παραγνωρίζει τή μαρτυρία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν καί τῆς μυθολογίας. Ἀντίθετα εἶναι πιθανό ὅτι οἱ Ἕλληνες, καταστρέφοντας τήν Τροία, διευκόλυναν τήν ἐπέκταση τῶν Θρακῶν-Φρυγῶν στή ΒΔ Μικρά Ἀσία, γιατί ἐξουδετέρωσαν ἕνα μεγάλο ἐμπόδιο καί ἄνοιξαν ἔτσι τό δρόμο στήν μετανάστευση. Ἔτσι γύρω στό 1200 οἱ Φρύγες κατέστρεψαν τό χιττιτικό κράτος καί κατέκτησαν τό μεγαλύτερο μέρος τῆς κεντρικῆς Μ.Ἀσίας. Οἱ διαδοχικές δευτερογενεῖς μετακινήσεις καί μεταναστεύσεις τῶν λαῶν ἔγιναν αἰσθητές ὥς τά σύνορα τῆς Αἰγύπτου μέ τίς ἐπιδρομές τῶν "λαῶν τῆς θάλασσας" στά χρόνια τῶν Φαραώ Μενεφθᾶ (1230) καί Ραμσῆ 3ου (1191-1193).

Ἡ μετανάστευση τῶν Ἰλλυριῶν συμπίπτει τουλάχιστον χρονικά μέ τό τέλος τῆς χαλκοκρατίας καί τήν ἀρχή τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου στήν περιοχή τοῦ Αἰγαίου. Πολλοί πιστεύουν ὅτι οἱ μετανάστες διέδωσαν τή χρήση τοῦ σιδήρου. Τό πράγμα ὅμως δέν εἶναι βέβαιο.

2. Η ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΩΝ ΔΩΡΙΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΒΟΡΕΙΟΔΥΤΙΚΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ὁ Ὅμηρος δέν ἀναφέρει τίποτα γιά τή δωρική μετανάστευση, ἀλλά αὐτό δέν ἀποδεικνύει ὅτι δέν ἔγινε, γιατί ὁ Ὅμηρος ἐνῶ ἀποδίδει γενικά τήν κοινωνική καί πολιτική κατάσταση τῆς Ἑλλάδας τῆς ἐποχῆς του (10^{ος}-8^{ος} αἰώνας), εἴτε συνειδητά ἀποφεύγει νά ἀναφέρῃ γεγονότα νεώτερα ἀπό τή μυκηναϊκή ἐποχή, εἴτε μένει πολύ πιό κοντά ἀπ'ὅ,τι γενικά ὑποθέτουν ~~οἱ~~ πολλοί νεώτεροι ἐρευνητές, στά μυκηναϊκά ἔπη πού χρησιμοποιεῖ σάν πηγή καί σάν ὑλικό γιά νά γράψη τήν Ἰλιάδα καί τήν Ὀδύσσεια. Ἀπόδειξη ὅτι δέν ἀναφέρει ἐπίσης τίποτα γιά τή θεσσαλική μετανάστευση καί γιά τόν αἰολικό καί ἰωνικό ἀποικισμό. Ἀκόμη δέν χρησιμοποιεῖ τά ὀνόματα τῶν μεγάλων φυλῶν, Δωριεῖς, Ἴωνες καί Αἰολεῖς.

---

1. Τό ὄνομα Βρύγες εἶναι ὁ μακεδονικός τύπος τοῦ Φρύγες. Πβ. Φερενίκη, μακεδονικά: Βερενίκη κ.τ.λ.

Στά όμηρικά ἔπη δέν ἀναφέρονται καθόλου οἱ Αἰολεῖς καί ἀπό μιά φορά μόνο ἀναφέρονται οἱ Ἴωνες ('Ιάονες, Ν 685) καί οἱ Δωριεῖς (τ 177). Καί οἱ δύο αὐτοί στίχοι ἀποτελοῦν μεταγενέστερες προσθῆκες. Θεωρεῖται πολύ πιθανό ὅτι ὁλόκληρο τό πρῶτο χωρίο (Ν 685 κ.έ.) εἶναι μιά ἀττική παρεμβολή πού ἐπιδιώκει νά ἀποδείξη τήν ἀθηναϊκή ἡγεμονία ἐπάνω στούς Ἴωνες (πρβλ. Leaf, The Iliad, II, Λονδίνο 1900-1902, σ.50). Ὅσον ἀφορᾶ τό δεύτερο χωρίο (τ 177), εἶναι ἐπίσης ἔνθετο, ἀναφέρεται στήν φυλετική κατάσταση τῆς Κρήτης μετά τή Δωρική ἐγκατάσταση στή νῆσο:

Κρήτη τις γαῖ' ἔστι, μέσῳ ἐνὶ οἴνοπι πόντῳ
καλὴ καὶ πίειρα, περίρρυτος· ἐν δ'ἄνθρωποι
πολλοί, ἀπειρέσιοι, καὶ ἐννήκοντα πόληες·
ἄλλη δ'ἄλλων γλῶσσα μεμιγμένη· ἐν μὲν 'Αχαιοί,
ἐν δ''Ετεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες,
Δωριέες τε τριχάϊκες δῖοί τε Πελασγοί·
(τ 172-177)

'Αλλά στήν όμηρική ἐποχή (10ος-8ος αἰ.) ὑπῆρχαν στή Δυτική Μικρά 'Ασία, ὅπου γράφηκαν τά όμηρικά ἔπη καί Ἴωνες καί Αἰολεῖς καί Δωριεῖς. Ἔτσι θά περίμενε κανείς νά ἀναφέρωνται συχνά ἀναχρονιστικά τά ὀνόματα αὐτῶν τῶν φυλῶν στή μυκηναϊκή ἐποχή. Αὐτό ὅμως δέν συμβαίνει στά όμηρικά ἔπη, εἴτε γιατί ὁ Ὅμηρος ἔμεινε πολύ πιστός στά παλαιότερα ἡρωϊκά μυκηναϊκά ἔπη καί τή μυθική παράδοση, ἀπό ὅπου ἄντλησε τό ὑλικό του, εἴτε γιατί γνώριζε ὅτι οἱ Ἴωνες καί οἱ Αἰολεῖς δέν ὑπῆρχαν σάν μεγάλες φυλές στήν Μυκηναϊκή ἐποχή καί γι'αὐτό φρόντισε νά ἀποφύγη αὐτούς τούς ἱστορικούς ἀναχρονισμούς. 'Ασφαλῶς ὑπῆρχαν στή Μυκηναϊκή ἐποχή οἱ πρόγονοι τῶν 'Ιώνων καί τῶν Αἰολέων, κού πρέπει νά εἶχαν τότε ἄλλα ἐθνικά καί φυλετικά ὀνόματα καί πού μποροῦμε συμβατικά νά ὀνομάζουμε "Πρωτοΐωνες" καί "Πρωτοαιολεῖς". (Γιά τούς τελευταίους ἡ καλύτερη ὀνομασία εἶναι, ὅπως φαίνεται, βόρειοι 'Αχαιοί ἤ 'Αχαιοί τῆς Θεσσαλίας). Ὁπωσδήποτε πρέπει νά ἔχουμε ὑπ'ὄψη μας ὅτι Ἴωνες καί Αἰολεῖς, τουλάχιστον σάν ὀνομασίες μεγάλων φυλῶν, δέν ὑπῆρχαν στήν μυκηναϊκή ἐποχή, ἀφοῦ οἱ ὀνομασίες αὐτές χρησιμοποιήθηκαν ἔτσι γιά πρώτη φορά στή Μικρά 'Ασία, μετά τόν πρῶτο ἀποικισμό.

Μιά σειρά ἀπό καταστροφές πού διαπιστώνονται ἀρχαιολογικά ἐπιβεβαιώνουν τή μυθολογική καί τήν ἱστορική παράδοση γιά τή δωρική μετανάστευση. Οἱ καταστροφές αὐτές ἔχουν διαπιστωθῆ σέ μιά ἐκτεταμένη περιοχή τῆς 'Ελλάδας. Γύρω στό 1200 καταστρέφονται τά μεγάλα μυκηναϊκά κέντρα τῶν Μυκηνῶν, τῆς Τίρυνθας καί τῆς Πύλου, οἱ Ζυγουριές-Κλεωνές, τοῦ Κοράκου στήν Κορινθία, ἡ Κρήτη, νησιά τοῦ Νότιου Αἰγαίου (π.χ. ἡ Φυλακωπή τῆς Μήλου).

'Επειδή λίγα εἶναι γνωστά γιά τή δωρική μετανάστευση ἀπό τήν ἱστορική παράδοση, οἱ ἱστορικοί καταφεύγουν στό μύθο τῆς καθόδου τῶν 'Ηρακλειδῶν γιά νά ἀποκαταστήσουν τή δωρική μετανάστευση στίς λεπτομέρειές της.

Ὁ Ὕλλος, γιός τοῦ 'Ηρακλῆ, καί ὁ Δήμας καί ὁ Πάμφυλος, γιοί τοῦ Αἰγιμιοῦ, βασιλιᾶ τῆς Β.Δ. Θεσσαλίας, ἐκστράτευσαν στήν Οἴτη (Δωρίδα), ἀλλά ἀπέτυχαν νά περάσουν στήν Πελοπόννησο. Οἱ δισέγγονοι τοῦ Ὕλλου κατόρθωσαν τελικά νά περάσουν ἀπό τή Ναύπακτο[1] στήν Πελοπόννησο, νά νι-

1. Ναύπακτος=ναυπηγεῖο (ναῦς+πήγνυμι;;-Liddell-Scott-Jones ἤ μᾶλλον ναῦς +πακτός· πρβλ.πακτόω=στερώνω· RE,XVI 2,1979). Κατά τήν παράδοση οἱ 'Ηρακλεῖδες ναυπήγησαν ἐκεῖ τά πλοῖα μέ τά ὁποῖα πέρασαν στήν Πελοπόννησο: π.χ. 'Απολλόδωρος 2,8,2: καί ναῦς ἐπήξατο (Τήμενος) τῆς Λοκρίδος ἔνθα νῦν ἀπ'ἐκείνου ὁ τόπος Ναύπακτος λέγεται. Παυσ.Χ,38,10: ...ἐπί Ναυπάκτῳ γε οἶδα εἰρημένον ὡς Δωριεῖς οἱ ὁμοῦ τοῖς 'Αριστομάχου παισί τά πλοῖα αὐτόθι ἐποιήσαντο, οἷς ἐς Πελοπόννησον ἐπεραιώθησαν. Ὡστόσο τή σύνδεση τοῦ ὀνόματος τῆς Ναυπάκτου μέ τήν κάθοδο τῶν 'Ηρακλειδῶν ἀμφισβήτησαν κατά τήν ἀρχαιότητα (Στράβων 9,4,7(426-427)="Εφορος F 121. Jacoby· πρβλ.Αἰσχύλος, 'Ικέτιδες,262 κέ.).

κήσουν τόν βασιλιά τῶν 'Αχαιῶν Τισαμενό, νά ὑποτάξουν ὁλόκληρη τήν Πελοπόννησο, ἐκτός ἀπό τήν 'Αρκαδία καί τήν 'Ηλιδα (πού τίς ἔδωσαν στόν ὁδηγό τους, τό βασιλιά τῶν Αἰτωλῶν 'Οξυλο). Οἱ 'Ηρακλεῖδες μοίρασαν τίς κατακτήσεις τους μέ κλῆρο· ἔτσι ὁ Τήμενος πῆρε τό 'Αργος, ὁ Κρεσφόντης τή Μεσσηνία καί οἱ δίδυμοι γιοί τοῦ 'Αριστόδημου, ὁ Εὐρυσθένης καί ὁ Προκλῆς τή Λακωνία.

Εἶναι φανερό ὅτι οἱ γενεαλογικές κατασκευές τοῦ μύθου ἀποσκοποῦν νά ἐξηγήσουν τή δημιουργία τῶν βασιλικῶν οἰκογενειῶν τῆς Πελοποννήσου καί ὅτι ἡ τελευταία λεπτομέρεια γιά τόν Εὐρυσθένη καί τόν Προκλῆ προσπαθεῖ νά ἐξηγήση τή διπλή βασιλεία στή Σπάρτη, ὅπου βασίλευαν δύο δυναστεῖες, οἱ 'Αγιάδαι καί Εὐρυπωντίδαι. 'Επίσης ἐπιχειρεῖται νά δοθῆ μυθολογική ἐξήγηση στά ὀνόματα τῶν τριῶν δωρικῶν φυλῶν ('Υλλεῖς, Δυμάνες καί Πάμφυλοι) πού κατάγονται ἀπό τρεῖς ἀρχηγέτες, τόν 'Υλλο, τόν Δύμαντα καί τόν Πάμφυλο. Νεώτεροι ἱστορικοί θεώρησαν τό ὄνομα τῶν 'Υλλέων ὡς ἰλλυρικό, ἐνῶ ὁ Δύμας θά ἦταν ὁ μυθικός ἀρχηγός καί πρόγονος τῶν πρώτων Δωριέων καί ὁ Πάμφυλος (πβ. Παμφυλία τῆς Νότιας Μ.'Ασίας) θά συμβόλιζε τήν ἀνάμειξη δωρικῶν καί ἄλλων φυλετικῶν στοιχείων. Τίποτε ὅμως ἀπό αὐτά δέν εἶναι βέβαιο. 'Επίσης ἡ προσπάθεια νά θεωρηθῆ τό ὄνομα Δωριεῖς σάν συγκεκομμένος τύπος τῆς λέξεως "δορίμαχοι", δηλ. μαχητές μέ τό δόρυ, δέν φαίνεται σοβαρή[1].

'Αντίθετα φαίνεται βέβαιο ὅτι οἱ Δωριεῖς ἦταν ἐγκαταστημένοι κάποτε στά βόρεια (ἴσως στήν περιοχή τῆς Πίνδου ἄν ὄχι καί βορειότερα) καί εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ἡ Δωρίδα τῆς Οἴτης πού ἔχει ἔκταση 185 τετρ. χιλ. περίπου ὑπῆρξε ἕνας σταθμός στήν πορεία τους πρός τό Νότο. Μιά πρώτη ἐγκατάσταση σημειώνεται στή Β.Δ. 'Ελλάδα, ὅπου οἱ 'Ηπειρῶτες, δωρικό φύλο, διώχνουν τούς παλιότερους 'Ελληνες πού κι αὐτοί πρέπει νά εἶναι Δωριεῖς ἤ συγγενεῖς τους καί πού τμῆμα τους τουλάχιστον ὀνομάζεται Θεσσαλοί. Οἱ Θεσσαλοί πέρασαν ἀπό τήν 'Ηπειρο στή Θεσσαλία, τήν κατέκτησαν καί ὑποδούλωσαν τούς παλιούς κατοίκους της, τούς βόρειους 'Αχαιούς (ὅσους δέν ἔφυγαν) καί τούς μετέβαλαν σέ δούλους (πενέστες). Οἱ Θεσσαλοί, εἴτε γιατί ἦταν κατώτεροι στόν πολιτισμό εἴτε γιατί ἦταν λιγώτεροι ἀπό τούς 'Αχαιούς πού ὑποδούλωσαν, δέχτηκαν τήν ἀχαϊκή διάλεκτο. 'Ενα ἄλλο φυλετικό στοιχεῖο τῆς Β.Δ. ἑλληνικῆς ὁμάδας — οἱ Βοιωτοί — πέρασε στή Βοιωτία καί προστέθηκε στούς παλιούς κατοίκους της ('Ιωνες;). Τά δύο φυλετικά στοιχεῖα συγχωνεύτηκαν: αὐτό τουλάχιστο δείχνει ἡ βοιωτική διάλεκτος. Τό γεγονός αὐτό μᾶς τό ἐπιβεβαιώνει ὁ Θουκυδίδης (Ι,12,3). Σύμφωνα μέ πληροφορίες του, ἑξήντα χρόνια μετά τήν ἅλωση τῆς Τροίας ἕνα τμῆμα τῶν παλιῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλίας (ἀλλά ὁ Θουκυδίδης δέν λέει ἄν πρόκειται γιά 'Αχαιούς ἤ Δωριεῖς) κατέκτησαν τή Βοιωτία καί τῆς ἔδωσαν τό ὄνομά τους, ἐνῶ προηγουμένως ὀνομαζόταν Καδμηίς. 'Επίσης τότε ἐγκαταστάθηκαν καί οἱ Λοκροί καί οἱ Φωκεῖς πού ἀνήκουν

1. Βλ. γιά τήν ἐτυμολογία αὐτή τήν κριτική τοῦ Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen, 1931, I, σ.68 σημ.4.

καί αὐτοί στούς Βορειοδυτικούς Ἕλληνες.

Δέν γνωρίζομε μέ βεβαιότητα τόν δρόμο πού ἀκολούθησαν οἱ Δωριεῖς γιά νά εἰσβάλουν στήν Πελοπόννησο. Οἱ ἱστορικοί δέν εἶναι σύμφωνοι ἄν πέρασαν ἐκεῖ ἀπό τό Ἰσθμό ἤ ἀπό τό πέρασμα Ἀντιρρίου-Ρίου. Σχετικά μέ τήν ἀβέβαιη πορεία πού ἀκολούθησαν οἱ Δωριεῖς δίνεται ἐδῶ τό ἑπόμενο ὑποθετικό σχῆμα.

Οἱ Δωριεῖς προχώρησαν πρός τή Νότια Ἑλλάδα ἀκολουθώντας δύο τουλάχιστον δρόμους: ἕνα τμῆμα τους ἀκολούθησε ἕνα δρόμο δυτικό: ἀπό τήν Ἤπειρο (Δωδώνη) καί Ἀκαρνανία πέρασαν στόν Κορινθιακό Κόλπο πιθανώτατα ἀπό τό Ἀντίρριο-Ρίο[1] καί ἐγκαταστάθηκαν στή Βόρεια Πελοπόννησο ὥς τήν Ὀλυμπία, ὅπου μετέφεραν ἀπό τή Δωδώνη τή λατρεία τοῦ Δία, τοῦ μεγάλου δωρικοῦ θεοῦ.

Ἄλλοι Δωριεῖς ἀκολούθησαν ἕναν ἀνατολικώτερο δρόμο: πέρασαν ἀπό τή Θεσσαλία ὅπου διχάστηκαν: ἕνα τμῆμα τους ἀπό τή Βοιωτία πέρασε στήν Κορινθία ἐνῶ ἕνα ἄλλο ἀπό τόν Εὐβοϊκό Κόλπο ἀκολουθώντας τίς ἀκτές ἀποβιβάστηκε στήν Ἀργολίδα, κατέλαβε τήν Κορινθία καί τήν Μεγαρίδα καί προχώρησε ὥς τήν κοιλάδα τοῦ Εὐρώτα καί τή Σπάρτη. Στό πέρασμά τους ἀπό τήν Κεντρική Ἑλλάδα ἄφησαν ἀνέπαφη τήν Ἀττική. Τό γιατί παραμένει ἄγνωστο. Ἴσως νά ἐπιχείρησαν νά τήν κατακτήσουν, ἀλλά ἀποκρούστηκαν. Αὐτό τό γεγονός κρύβεται ἴσως κάτω ἀπό τό μύθο τῆς ἡρωϊκῆς θυσίας τοῦ βασιλιᾶ Κόδρου (1068 π.Χ. κατά τήν ἀρχαία χρονολογία).

Ἡ Μεσσηνία διέφυγε αὐτή τήν ἐποχή τή δωρική κατάκτηση καί παρέμεινε ἀχαϊκή. Κατακτήθηκε μόνο ἀργότερα ἀπό τούς Σπαρτιάτες στούς δύο Μεσσηνιακούς πολέμους (πρός τό τέλος τοῦ 8ου αἰ. καί γύρω στά μέσα τοῦ 7ου αἰ.) πού μετέβαλαν τούς κατοίκους της σέ εἵλωτες. Ὡστόσο οἱ κάτοικοι διατήρησαν τόν φυλετικό τους χαρακτήρα καί ἐπαναστάτησαν ἐναντίον τῶν Σπαρτιατῶν στόν 3ο Μεσσηνιακό πόλεμο (464-459/8 π.Χ.). Ἐπίσης ἀνέπαφη ἔμεινε ἡ ὀρεινή Ἀρκαδία, στό κέντρο τῆς Πελοποννήσου, ὅπου συνέχισαν νά κατοικοῦν οἱ παλαιοί Ἀχαιοί κάτοικοί της καί ὅπου πιθανώτατα κατέφυγαν καί ἄλλοι Ἀχαιοί τῆς Πελοποννήσου. Ἡ κατάκτησή της ἦταν δύσκολη καί δέν παρουσίαζε ἐνδιαφέρον γιατί τό ἔδαφός της ἦταν ἐλάχιστα εὔφορο. Οἱ Ἀρκάδες διατήρησαν τήν Ἀχαϊκή-Ἀρκαδική διάλεκτό τους, πού ἦταν πολύ συγγενής μέ τήν Κυπριακή[2].

Ἡ κατάκτηση τῆς Πελοποννήσου δέν πρέπει νά θεωρεῖται ὅτι ὑπῆρξε τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἑνιαίας ἐπιχειρήσεως, ἀλλά φαίνεται ὅτι πραγματοποιήθηκε χωρίς σχέδιο καί σέ πολύ χρόνο ἀπό ἀλλεπάλληλα κύματα ἐπιδρομέων. Ἐμπρός στήν ὁρμή τῶν πρωτόγονων κατακτητῶν οἱ Ἀχαιοί ὑπέκυψαν, οἱ ἀκροπόλεις τους καταλήφθηκαν καί καταστράφηκαν καί ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός κατέρρευσε. Οἱ Δωριεῖς, χωρισμένοι σέ τμήματα, κατέκτησαν τήν Ἀργολίδα καί τήν Κυνουρία, πού τήν κα-

1. Τήν ἄποψη αὐτή ἐνισχύει ὁ μῦθος ὅτι οἱ δισέγγονοι τοῦ Ὕλλου πέρασαν στήν Πελοπόννησο ἀπό τή Ναύπακτο (βλ. παραπάνω, σ. 71).
2. Βλ. καί παραπάνω, σσ. 34, 38, 89.

τοικοῦσαν οἱ Ἴωνες, καί τήν Λακωνία, πού τήν κατοικοῦσαν οἱ Ἀχαιοί. Οἱ Ἴωνες τῆς Ἀργολίδας καί τῆς Κυνουρίας, ὅπως καί τῆς Σικυωνίας, μετανάστευσαν στήν Μικρασιατική Ἰωνία. Δέν εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχθοῦμε τήν παράδοση ὅτι κατέφυγαν ἀρχικά στήν Ἀττική καί ὅτι ἀπό ἐκεῖ ἔφυγαν γιά τήν Ἰωνία.

Τήν Ἤλιδα τήν κατέκτησαν Ἕλληνες τῆς Αἰτωλίας, ὅπως ὀρθά δηλώνει ὁ μύθος ὅτι ἡ Ἤλιδα δόθηκε στόν βασιλιά τῶν Αἰτωλῶν Ὄξυλο. Στή Λακωνία οἱ Δωριεῖς ἐπέβαλαν τή δωρική διάλεκτο στούς κατακτημένους πληθυσμούς (βέβαια σώζονται ἴχνη τῆς παλιᾶς ἀχαϊκῆς διαλέκτου) καί μεταχειρίσθηκαν τόν παλιό ἀγροτικό πληθυσμό κυρίως ὡς δουλοπαροίκους (εἵλωτες). Ἀντίθετα οἱ κάτοικοι τῶν μικρῶν πόλεων ("πολίσματα", "κῶμαι") ἀναμίχθηκαν μέ τούς Δωριεῖς καί ἀποτέλεσαν μιά ἰδιαίτερη τάξη ἐλευθέρων χωρίς πολιτικά δικαιώματα, τούς "περιοίκους". Σέ μερικές δωρικές πόλεις τῆς Πελοποννήσου οἱ Δωριεῖς κοντά στίς τρεῖς φυλές τους ἐπέτρεψαν τήν ὕπαρξη μιᾶς τέταρτης φυλῆς πού περιλάμβανε τούς παλιούς κατοίκους Ἴωνες καί Ἀχαιούς. Ἀρχικά ἡ τέταρτη αὐτή φυλή ἀποτελοῦσε ἕνα σχεδόν ξένο σῶμα μέσα στή δωρική πόλη-κράτος (εἶναι πιθανό ὅτι τά μέλη της δέν εἶχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα), ἀργότερα ὅμως ἔγινε δεκτή ὡς ἰσότιμη. Μιά χαρακτηριστική ἀντίδραση πρός τή δωρική κατάκτηση φαίνεται στήν ἐνέργεια τοῦ τυράννου Κλεισθένη τῆς Σικυώνας (τυράννου ἀπό τό 600 ὥς τό 560) πού μετονόμασε, κατά τόν Ἡρόδοτο V,68, τίς τρεῖς δωρικές φυλές σέ "Ὀνεάτες", "Ὑάτες" καί "Χοιρεάτες", ἐνῶ ὀνόμασε "Ἀρχελάους" τήν φυλή πού περιλάμβανε τούς παλιούς Ἴωνες.

Ἀποτέλεσμα τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ὑπῆρξε ἡ καταστροφή τῶν μυκηναϊκῶν - ἀχαϊκῶν ἡγεμονιῶν καί τῶν ἀκροπόλεων-φρουρίων, πού ἀποτελοῦσαν τά διοικητικά τους κέντρα καί τήν ἕδρα τῶν Ἀχαιῶν βασιλέων. Γιά τήν καταστροφή τῶν ἀκροπόλεων καί τῶν ἀνακτόρων ἔγινε λόγος παραπάνω. Στή θέση τῶν κατεστραμμένων μυκηναϊκῶν κέντρων δημιουργήθηκαν πολύ γρήγορα νέα κέντρα: ἡ Σπάρτη κατέλαβε τή θέση τῶν Ἀμυκλῶν, τό Ἄργος τῶν Μυκηνῶν καί τῆς Τίρυνθας καί ἡ Θήβα τή θέση τοῦ Ὀρχομενοῦ.

Φυσικά στίς μεταναστεύσεις τους οἱ Δωριεῖς ἀναμίχθηκαν μέ ἄλλα ἑλληνικά φύλα· ἡ ἀνάμιξη αὐτή φαίνεται στίς τοπικές δωρικές διαλέκτους. Ἔτσι ὁ ἰσχυρισμός τους ὅτι οἱ Δωριεῖς ἀποτελοῦν μιά καθαρή φυλή ἀποδεικνύεται λανθασμένος.

VIII. Ο ΠΡΩΤΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ

1. ΟΙ ΔΙΑΔΟΧΙΚΕΣ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ ΓΙΑ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΚΑΙ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟ

Οἱ Ἕλληνες ἤδη ἀπό τήν μυκηναϊκή ἐποχή δέν περιορίστηκαν στά στενά ὅρια τοῦ Ἑλλαδικοῦ χώρου, ἀλλά ἀναζήτησαν νέα ἐδάφη ἔξω ἀπό τήν Ἑλλάδα. Ἔτσι μέ ἀποικισμούς, πού πραγματοποιήθηκαν διαδοχικά ἀπό τή μυκηναϊκή ἐποχή ὥς καί τήν ἑλληνιστική, οἱ Ἕλληνες ἔτειναν νά ταυτίσουν τόν κόσμο τῆς Ἀνατολῆς μέ τόν ἑλληνικό χῶρο. Ἄν δέν τό ἐπέτυχαν ὁλοκληρωτικά, ἔδωσαν πάντως τελικά τή σφραγίδα τους σ'ὁλόκληρο τόν ἀρχαῖο κόσμο.

Ἡ προσπάθεια αὐτή τοῦ ἑλληνισμοῦ γιά ἐπέκταση ὀφείλεται ἀσφαλῶς σέ πολλούς λόγους: ἡ Ἑλλάδα δέν ἦταν ποτέ στήν ἀρχαιότητα αὐτάρκης στό σύνολό της γιά νά θρέψη τόν πληθυσμό της, πού ὁπωσδήποτε αὐξανόταν ταχύτερα ἀπό τήν παραγωγή της· τό φυσικό περιβάλλον, ἡ θάλασσα ἔστρεφε τούς Ἕλληνες πρός τή ναυτιλία. Τό ἀνήσυχο καί ἐρευνητικό πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων, ἡ περιέργειά τους νά γνωρίσουν ξένες χῶρες καί τό ἐμπορικό τους δαιμόνιο τούς ὁδηγοῦσαν σέ ὅλες τίς ἀκτές τῆς Μεσογείου καί τοῦ Εὔξεινου Πόντου.

Ἡ προσπάθεια αὐτή ἄρχισε ἤδη ἀπό τή μυκηναϊκή ἐποχή. Ἔτσι μποροῦμε νά μιλήσουμε γιά μυκηναϊκό ἀποικισμό ἤ μυκηναϊκή ἐπέκταση, πού χρονολογεῖται ἀπό τόν 15ο ὥς τόν 13ο αἰώνα. Ὁ ἀποικισμός αὐτός, πού εἶναι γνωστός μόνο ἀπό τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα, δέν συνετέλεσε στόν ἐξελληνισμό τῆς Μεσογείου, γιατί οἱ ἐγκαταστάσεις πού ἱδρύθηκαν δέν διατηρήθηκαν μετά τό τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς. Μόνο ἡ Κρήτη, ἡ Παμφυλία καί ἡ Κύπρος ἔγιναν τότε ἑλληνικές καί, τουλάχιστον ὥς ἕνα σημεῖο, διατήρησαν τόν ἑλληνικό τους χαρακτήρα σέ ὅλη τήν ἀρχαιότητα.

Ἴσως λίγο πρίν ἀπό τή δωρική μετανάστευση, στήν ἐποχή τῆς μυκηναϊκῆς παρακμῆς, καί κυρίως μετά τήν κάθοδο τῶν Δωριέων (γύρω στό 1000) ἄρχισε ὁ πρῶτος ἀποικισμός πού εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τόν ἐξελληνισμό τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου καί τῆς παράλιας ζώνης τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Ὁ δεύτερος ἀποικισμός, πού συντελέστηκε ἀπό τό 800 π.Χ. περίπου ὥς τό 500 π.Χ. περίπου, χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ἵδρυση ἑνός πλήθους ἀποικιῶν ἀπό τίς ἑλληνικές πόλεις τῆς Ἀνατολικῆς Ἑλλάδας καί τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας γύρω ἀπό τίς ἀκτές τῆς Μεσογείου καί τοῦ Εὔξεινου Πόντου, ἀπό τόν ποταμό Φάση ὥς τό Γιβραλτάρ (ἀπό Φάσιδος μέχρι Ἡρακλείων στηλῶν). Οἱ Ἕλληνες κατοίκησαν γύρω ἀπό τή Μέσογειο θάλασσα καί τόν Εὔξεινο Πόντο "ὥσπερ περί τέλμα, μύρμηκας ἤ βατράχους", κατά τόν Πλάτωνα (Φαίδων 109 b).

Στίς παραμονές τῶν Περσικῶν πολέμων εἶχε συντελεστῆ ὁ ἐξελληνισμός τῶν ἀκτῶν τῆς Μεσογείου (μέ ἐξαίρεση τήν περιοχή τῆς Συρίας-Παλαιστίνης) καί τό ἐμπόριο εἶχε περάσει στό μεγαλύτερό του μέρος στά χέρια τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ τρίτος ἀποικισμός συντελέστηκε μετά τήν κατάκτηση τῆς Ἀσίας ἀπό τό Μεγάλο Ἀλέξανδρο, ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἀλέξανδρο καί ἀπό τούς διαδόχους του, στό ἐσωτερικό κυρίως τῶν χωρῶν ὅπου εἶχαν ἀκμάσει πανάρχαιοι πολιτισμοί, μέ τήν ἵδρυση νέων ἑλληνικῶν πόλεων, στίς ὁποῖες ἐγκαταστάθηκαν πολυάριθμοι Ἕλληνες ἀπό τήν κυρίως Ἑλλάδα καί τή Μακεδονία. Ὁ διευθυνόμενος αὐτός ἀπό τούς ἑλληνιστικούς ἡγεμόνες ἀποικισμός συνετέλεσε ἰδιαίτερα στόν ἐξελληνισμό τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου.

2. ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΥ

Ὅπως εἴδαμε ἡ ἐξάπλωση τοῦ ἑλληνισμοῦ κυρίως πρός τή Μικρά Ἀσία εἶχε ἀρχίσει πρίν ἀπό τή δωρική μετανάστευση· ὡστόσο ἡ ἀποικιακή κίνηση πού ὀνομάζεται πρῶτος ἀποικισμός ἐντείνεται καί παίρνει τή μορφή της μετά τή μετανάστευση τῶν Δωριέων. Ὁ πρῶτος ἀποικισμός, πού χρονολογεῖται κυρίως γύρω στό 1000 π.Χ. ἤ λίγο νωρίτερα, διαφέρει ριζικά ἀπό τόν δεύτερο, γιατί, ὅπως φαίνεται, πρόκειται μᾶλλον γιά μετανάστευση λαῶν ἤ φύλων καί δέν ὀργανώθηκε ἀπό πόλεις ἤ κράτη· στήν πραγματικότητα πρόκειται περισσότερο γιά μετανάστευση καί λιγότερο γιά ἀποικισμό.

Μπορεῖ νά θεωρηθῆ σχεδόν βέβαιο ὅτι ἀπό τόν ἐξελληνισμό τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας προηγήθηκε ὁ ἀποικισμός τῶν Κυκλάδων. Ὁ ἀποικισμός τῶν μεγάλων νησιῶν τοῦ Ἀνατολικοῦ Αἰγαίου, πού βρίσκονται κοντά στά μικρασιατικά παράλια (Λέσβος, Χίος, Σάμος) πρέπει νά ἔγινε σχεδόν ταυτόχρονα - ἤ λίγο νωρίτερα - ἀπό τόν ἐποικισμό τῆς Δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

Οἱ ἄποικοι πού κατάγονταν ἀπό ὅλες τίς ἑλληνικές φυλές, μετέφεραν μαζί τους τά ἤθη καί τά ἔθιμα, τούς μύθους καί τή θρησκεία τῆς πατρίδας τους. Ἐγκαταστάθηκαν στή Μικρασιατική ἀκτή ἀπό Βορρᾶ πρός Νότο Αἰολεῖς, Ἴωνες καί Δωριεῖς, σέ ἀπόλυτη ἀντιστοιχία μέ τίς ἐγκαταστάσεις τῶν φυλῶν αὐτῶν στήν Ἀνατολική Ἑλλάδα.

3. Η ΑΙΟΛΙΔΑ

Οἱ βόρειοι Ἀχαιοί πού κατοικοῦσαν στή Θεσσαλία μετανάστευσαν στή Λέσβο, στήν Τένεδο, στήν παράλια περιοχή στά νότια τῆς Τρωάδας ὥς τή Σμύρνη καί στή Χερσόνησο τοῦ Μίμαντος, δέν κατέλαβαν ὅμως τήν ἴδια τήν Τρωά-

δα, πού τήν κατέκτησαν οἱ Ἕλληνες μόνο τόν 7ο αἰώνα (ἀσφαλῶς ὅμως ὄχι γιά πρώτη φορά , ὅπως δηλώνει ὁ μύθος τῆς Τρωϊκῆς ἐκστρατείας).

Τή Σμύρνη, τή Χερσόνησο τοῦ Μίμαντος καί τή Χίο οἱ βόρειοι Ἀχαιοί θά τίς ἀφήσουν ἀργότερα στούς Ἴωνες.Γενικά οἱ ἄποικοι θά μείνουν κοντά στίς ἀκτές.Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν δύο πόλεις μέ τό ὄνομα Μαγνησία, πού εἶχαν κτισθῆ μακριά ἀπό τήν ἀκτή, ἡ Μαγνησία ἡ ἐπί Μαιάνδρῳ, στήν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ Μαιάνδρου, καί ἡ Μαγνησία ἡ ὑπό Σιπύλῳ, κάτω ἀπό τό ὄρος Σίπυλος κοντά στόν ποταμό Ἕρμο.

Ἐδῶ, στή νέα μικρασιατική τους πατρίδα αὐτοί οἱ βόρειοι Ἀχαιοί ἀπέκτησαν μιά νέα ἐθνική ἤ φυλετική συνείδηση, ὅπως δείχνει τό γεγονός ὅτι ἐδῶ πῆραν τό συνολικό φυλετικό ὄνομα Αἰολεῖς, πού ἀσφαλῶς δέν τό ἔφεραν σάν σύνολο στή μητροπολιτική Ἑλλάδα καί πού εἶναι πολύ ἀμφίβολο ἄν τό ἔφερε ἀκόμη καί ἕνα μικρό τμῆμα τους. Τό πιθανότερο εἶναι πώς τό ὄνομα Αἰολεῖς δημιουργήθηκε γιά πρώτη φορά ἐπάνω στό μικρασιατικό ἔδαφος. Οἱ Αἰολεῖς σχημάτισαν μία ἕνωση δώδεκα πόλεων μέ θρησκευτικό χαρακτήρα (εἶδος Ἀμφικτυονίας) καί μέ κέντρο ἴσως τό ναό τοῦ Ἀπόλλωνος στό Γρύνειο.

Οἱ δώδεκα πόλεις τῆς Αἰολίδας ἦταν: Κύμη ἡ Φρικωνίς καλουμένη, Λήρισαι, Νέον Τεῖχος, Τῆμνος, Κίλλα, Νότιον, Αἰγιρόεσσα, Πιτάνη, Αἰγαῖαι, Μύρινα, Γρύνειον καί Σμύρνη (Ἡροδ. Ι, 149). Οἱ Αἰολεῖς κατεῖχαν ἐπίσης τήν Τένεδο, τίς Ἑκατοννήσους, τή Λέσβο καί τή Χίο -πού ἔγινε ἀργότερα ἰωνική- καί προνέμησαν στό ἐσωτερικό τῆς Μ. Ἀσίας ὥς τή "Μαγνησίαν τήν υπο Σιπυλωι".

4. Η ΙΩΝΙΑ

Νοτιώτερα ἐγκαταστάθηκαν Ἕλληνες ἀπό τήν Ἀττική, τήν Εὔβοια καί τήν Πελοπόννησο (Ἀργολίδα)· αὐτοί μιλοῦσαν στήν συντριπτική πλειοψηφία τους τήν ἰωνική διάλεκτο καί κατέλαβαν τίς Κυκλάδες, τή Χίο (πού τήν ἀφαίρεσαν ἀπό τούς Αἰολεῖς), τή Σάμο καί τή μικρασιατική ἀκτή νοτίως τῆς Χερσονήσου τοῦ Μίμαντος ὥς τήν περιοχή ἀνάμεσα στή Μίλητο καί τήν Ἁλικαρνασσό (πού ἀργότερα ἔγινε καί αὐτή ἰωνική, ἐνῶ ἀρχικά ἦταν δωρική). Ἐδῶ στή Μικρασία κι αὐτοί οἱ ἄποικοι πῆραν τό ὄνομα Ἴωνες, ὅπως ἀκριβῶς καί οἱ Αἰολεῖς. Ὅτι τά ὀνόματα Αἰολεῖς καί Ἴωνες δέν ὑπῆρχαν στή Μυκηναϊκή ἐποχή φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι δέν ἀναφέρονται πουθενά στά ὁμηρικά ἔπη.(1)

1. Ἡ μοναδική μαρτυρία τῶν Ἰώνων στόν Ὅμηρο (Ν 685) θεωρεῖται γενικά ὡς μεταγενέστερη προσθήκη. Βλ. παραπ. σ.80.

Οἱ Ἴωνες σχημάτισαν τό "κοινόν τῶν Ἰώνων", ἕνα σύνδεσμο δώδεκα πόλεων, τήν ἰωνική δωδεκάπολη μέ θρησκευτικό κυρίως χαρακτήρα, μέ άρχηγό ἕνα αἱρετό "βασιλέα" καί μέ θρησκευτικό κέντρο τό "Πανιώνιον", δηλ. το ἱερό τοῦ Ἑλικωνίου Ποσειδῶνος στή Μυκάλη. Ὁ σύνδεσμος αὐτός εἶχε ὅλα τά χαρακτηριστικά μιᾶς Ἀμφικτυονίας, ὄχι ὅμως καί τό ὄνομα.

Ἡ ἰωνική δωδεκάπολη ἀποτελέστηκε ἀπό τή Μίλητο, τήν Πριήνη, τήν Ἔφεσο, τήν Κολοφῶνα, τή Φώκαια, τή Σάμο, τή Χίο, τίς Ἐρυθρές, τίς Κλαζομενές, τήν Τέω, τή Λέβεδο καί τή Μυοῦντα (Ἡροδ. I, 142).

Ἀργότερα προστέθηκαν στίς ἰωνικές πόλεις ἡ Σμύρνη (ἀρχικά αἰολική) καί ἡ Ἁλικαρνασσός (ἀρχικά δωρική).

Ἡ Μυοῦς ἀργότερα συνενώθηκε μέ τή Μίλητο: δι' ὀλιγανθρωπίαν συμπεπόλισται (Στράβ.,14,636).

5. Η ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΔΩΡΙΔΑ

Ἀλλά καί οἱ Δωριεῖς, ἀφοῦ κατέλαβαν τήν Πελοπόννησο, γρήγορα ἐπιδίωξαν νά ἐπεκταθοῦν: ἔτσι μόλις ἀντιμετώπισαν πρόβλημα ὑπερπληθυσμοῦ, κατέλαβαν τά Κύθηρα, μέρος τῆς Κρήτης, τή Θήρα καί τή Μῆλο, τή Ρόδο καί τήν Κῶ, καί λίγο ἀργότερα ἴσως καί τή νοτιοδυτική ἀκτή τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀπέναντι ἀπό τήν Κῶ.

Ὅπως οἱ Αἰολεῖς καί οἱ Ἴωνες στή Μικρά Ἀσία, ἔτσι καί οἱ Δωριεῖς σχημάτισαν ἕνα χαλαρό θρησκευτικό σύνδεσμο, τή Δωρική ἑξάπολη, πού αποτελοῦσαν ἡ Ἁλικαρνασσός (ἀρχικά), ἡ Κνίδος καί ἡ Κῶς καθώς καί οἱ τρεῖς πόλεις τῆς Ρόδου, ἡ Λίνδος, ἡ Ἰαλυσσός καί ἡ Κάμιρος (Ἡρόδ.I,144) καί πού εἶχε ὡς κέντρο τό ἱερό τοῦ Τριοπίου Ἀπόλλωνος στο Τριόπιο ἀκρωτήριο, κοντά στήν Κνίδο.

Ἐπίσης Δωριεῖς ἄποικοι ἐγκαταστάθηκαν στήν Παμφυλία καί στήν Κύπρο, κοντά στούς Ἀχαιούς, πού ἦταν ἐγκατεστημένοι ἐκεῖ ἀπό τήν μυκηναϊκή ἐποχή. Στίς περιοχές αὐτές συγχωνεύτηκαν μέ τούς παλαιούς ἀποίκους καί μόνο μερικοί δωρισμοί στή διάλεκτό τους μαρτυροῦν τήν ἐγκατάστασή τους ἐκεῖ. Στήν Κρήτη ὅμως οἱ Δωριεῖς δέν ἀναμίχθηκαν μέ τούς Ἀχαιούς, τούς Ἐτεόκρητες, τούς Κύδωνες (πού κατοικοῦσαν στό δυτικό μέρος τοῦ νησιοῦ, στήν περιοχή τῶν σημερινῶν Χανιῶν) καί τούς Πελασγούς, λαούς πού ἀναφέρονται ἀπό τόν Ὅμηρο ὅτι κατοικοῦσαν ἐπίσης στό νησί (Ὀδυσ. τ, 175-178). Ἐκεῖ στήν Κρήτη οἱ Δωριεῖς διατήρησαν τή φυλετική τους αὐτοτέλεια, ὅπως δείχνει τό γεγονός ὅτι εἶχαν ἀργότερα θεσμούς πού ἔμοιαζαν πολύ μέ τούς σπαρτιατικούς.

6. Ο ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΚΑΙ Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Οἱ ἑλληνικές ἀποικίες στή Μικρά 'Ασία εἶχαν ἀρχικά γεωργικό χαρακτήρα. Οἱ ἄποικοι, φορεῖς τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἀναζητοῦσαν κυρίως τήν καλλιεργήσιμη γῆ - πού τούς στέρησε ἡ δωρική μετανάστευση. 'Αλλά ἐπάνω στό μικρασιατικό ἔδαφος καί στά μεγάλα νησιά πού πλαισιώνουν τή μικρασιατική ἀκτή, αὐτό τό πιό προχωρημένο τμῆμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀνέπτυξε γρήγορα ἀξιόλογο πολιτισμό. Ἔτσι γρήγορα δημιουργήθηκαν στό μικρασιατικό ἔδαφος, ἰδίως στήν 'Ιωνία, πραγματικές πόλεις μέ τήν ἔννοια τῆς πόλης-κράτους πού γνωρίζομε ἀργότερα καί στήν κυρίως 'Ελλάδα. Παράλληλα οἱ ἀποικίες αὐτές, ἰδιαίτερα οἱ ἰωνικές, ἐξελίχθηκαν σέ σημαντικά ἐμπορικά κέντρα. Σ'αὐτό βοήθησε πολύ ἡ ὕπαρξη ἑνός ὁδικοῦ δικτύου πού ξεκινοῦσε ἀπό τό ἐσωτερικό τῆς 'Ασίας καί ἔφθανε ὥς τίς ἐκβολές τῶν ποταμῶν Ἕρμου καί Μαιάνδρου, καθώς ἐπίσης καί ἡ διαρκής ἐπαφή τῶν 'Ιώνων, συνεχιστῶν τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, μέ τούς πολιτισμένους λαούς τῆς 'Ανατολῆς. Ἔτσι ἤδη ἀπό τόν 8ο αἰώνα οἱ ἰωνικές πόλεις ἀνέπτυξαν ἀξιόλογο ναυτικό καί ἐκτόπισαν ἀπό τό Αἰγαῖο τούς Φοίνικες, πού εἶχαν κυριαρχήσει ἐμπορικά μετά τή δωρική μετανάστευση καί ὥς τήν ἀνάπτυξη τῆς 'Ιωνίας (δηλ. 1000 περίπου ὥς 800 περίπου π.Χ.).

7. ΦΥΛΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΟΙ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΩΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΡΩΤΟ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟ

Μετά τήν ἐγκατάσταση τῶν Δωριέων καί τῶν Βορειοδυτικῶν 'Ελληνικῶν φύλων καί μετά τόν πρῶτο ἀποικισμό, ὁ φυλετικός καί διαλεκτικός χάρτης τῆς 'Ελλάδας διαμορφώθηκε ὁριστικά. Θά πρέπη ὅμως νά μή ξεχνοῦμε - παραφράζοντας ἐλαφρά τόν Bengtson - ὅτι "διάλεκτος καί φυλετική ταυτότητα εἶναι διαφορετικά μεγέθη καί δέν συμπίπτουν πάντοτε"[1] : ἔτσι οἱ Θεσσαλοί, δωρικό φύλο, μιλοῦσαν μιά αἰολική διάλεκτο.

Οἱ κύριες ἑλληνικές διάλεκτοι εἶναι τρεῖς : 1) ἡ ἰωνική-ἀττική' 2) ἡ ἀρκαδοαιολική (ἤ ἀχαϊκή) καί 3) ἡ δωρική-βορειοδυτική, πού ἀντιστοιχοῦν στίς τρεῖς μεγάλες φυλετικές ὁμάδες, πού μετανάστευσαν διαδοχικά στήν 'Ελλάδα, τούς Ἴωνες, τούς 'Αχαιούς καί τούς Δωριεῖς-ΒΔ. Ἕλληνες (βλέπε παραπάνω, σσ. 56-57).

1) <u>'Η ἰωνική-ἀττική διάλεκτος</u> ὑποδιαιρεῖται:

α) στή Μικρασιατική ἤ 'Ανατολική ἰωνική, πού μιλιόταν στήν 'Ιωνία , τή τή Χίο, τή Σάμο (καθώς ἀργότερα μετά τόν δεύτερο ἀποικισμό στίς ἀποικίες πού στάλθηκαν ἀπό αὐτές τίς περιοχές στή Θράκη, στήν Προποντίδα καί τόν Εὔξεινο Πόντο, στήν Κάτω 'Ιταλία κ.ἄ.). 'Η διαίρεση τῆς μικρασιατικῆς ἰωνικῆς σέ τέσσερεις μικρότερες ὑποδιαιρέσεις ('Ηρόδ. I, 142) δέν ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τά κείμενα (ἐπιγραφές κ.ἄ.) πού διασώζονται. Ἴσως νά ἦταν διαφορά μόνο στήν προφορά καί νά μή φαινόταν στήν ὀρθογραφία (Ph.-E.Legrand). Ἴσως νά μποροῦσε νά ἐξη-

γηθῆ ἀπό τή διαφορετική προέλευση τῶν ὁμάδων αὐτῶν ἀπό τήν Ἠπειρωτική Ἑλλάδα. Τήν ἰωνική αὐτή διάλεκτο τῆς ἰωνικῆς Δωδεκαπόλεως γρήγορα χρησιμοποίησαν οἱ Δωριεῖς τῆς Ἁλικαρνασσοῦ, οἱ Κᾶρες καί οἱ Λύκιοι καθώς καί οἱ Αἰολεῖς τῆς Σμύρνης.

β) στήν ἰωνική τῶν Κυκλάδων·

γ) στήν Δυτική ἰωνική, πού μιλιόταν στήν Εὔβοια (καί ἀργότερα φυσικά στίς εὐβοϊκές ἀποικίες : π.χ. Κύμη καί Νεάπολη στήν Νότια Ἰταλία, Ὄλυνθο κ.τ.λ. στή Χαλκιδική).

δ) στήν ἀττική διάλεκτο.

2) Η <u>ἀρκαδοαιολική διάλεκτος</u> ὑποδιαιρεῖται σέ δυό μεγάλες ὑποδιαιρέσεις: α) τήν ἀρκαδοκυπριακή ἤ νότια ἀχαϊκή διάλεκτο πού μιλιόταν, φυσικά, μέ παραλλαγές, στήν Ἀρκαδία, τήν Κύπρο καί τήν Παμφυλία (στήν τελευταία ἀναμειγμένη μέ πολλά ἄλλα στοιχεῖα)· καί β) στήν αἰολική (ἤ νότια ἀχαϊκή) διάλεκτο πού ἀποτελεῖται ἀπό τρεῖς ὑποδιαλέκτους : τήν μικρασιατική αἰολική (Λέσβος, Τρωάδα), τή θεσσαλική (ὡστόσο στίς ὀρεινές περιοχές τῆς Θεσσαλίας χρησιμοποιοῦσαν μιά δωρική διάλεκτο - στή Θεσσαλιώτιδα - ἤ μιά ἐκδωρισμένη διάλεκτο - στήν Ἀχαΐα - Φθιώτιδα) καί τή βοιωτική.

3) <u>Ἡ δωρική καί βορειοδυτική διάλεκτος</u> ὑποδιαιρεῖται:

1) σέ δωρική πού περιλαμβάνει τίς τοπικές διαλέκτους α) τῆς Λακωνίας (καί, ἀργότερα, τῶν σπαρτιατικῶν ἀποικιῶν του 2ου ἀποικισμοῦ - Τάρας)· β) τῆς Μεσσηνίας· γ) τῆς Ἀργολίδας καί τῆς Αἴγινας· δ) τῆς Κορίνθου (καί, ἀργότερα, τῶν ἀποικιῶν της - Κέρκυρα, Ἀμβρακία, Ἐπίδαμνος κ.ἄ. βλ. παρακ., σ. 103)· ε) τῶν Μεγάρων (καί ἀργότερα τῶν ἀποικιῶν τους - Βυζάντιον, Χαλκηδών)· στ) τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου : 1) Μήλου, Θήρας, (καί ἀργότερα τῆς ἀποικίας της Κυρήνης)· 2) Ἀνάφης, Ἀστυπάλαιας, Καλύμνου, Κῶ, Νισύρου, Κνίδου· 3) Ρόδου μέ τήν ἀπέναντί της μικρασιατική ~~ἀκτή~~ Δωρίδα (καί, ἀργότερα, τῶν ἀποικιῶν της στή Σικελία - Γέλα καί Ἀκράγας), Καρπάθου, Τήλου · ζ) Κρήτης.

2) σέ βορειοδυτική πού περιλαμβάνει τίς ὑποδιαιρέσεις : α) τῆς Ἠπείρου· β) τῆς Μακεδονίας (;)· γ) τῆς Ἀκαρνανίας, Αἰτωλίας, (μητροπολιτικῆς Δωρίδος, τῶν Αἰνιάνων καί τῶν Μαλέων· δ) τῶν Δελφῶν, τῶν Λοκρῶν (τῶν ἀνατολικῶν τῆς Ἀταλάντης καί τῶν δυτικῶν τῆς Ναυπάκτου) καί τῶν Φωκέων· ε) τῆς Ἤλιδος καί στ) τῆς Ἀχαΐας.

---

1. Bengtson, Ἱστ. Ἀρχ. Ἑλλ. σ. 40 (πρβ. παρακάνω, σ. 57) : "γλῶσσα καί ἐθνική ταυτότητα εἶναι διαφορετικά μεγέθη καί δέν συμπίπτουν πάντοτε".

IX. ΟΙ ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

'Ανάμεσα στή μυκηναϊκή ἐποχή καί τήν ἀκμή τῶν ἑλληνικῶν πόλεων-κρατῶν μετά τόν 8ο αἰ. ὑπάρχει ἕνα πραγματικό χάσμα στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ. 'Η ἀπουσία γραπτῶν πηγῶν καί ἡ ἀνεπάρκεια τῶν ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων ἀναπληρώνονται μόνο ἐν μέρει ἀπό τήν ὕπαρξη τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, πού πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται γιά τή γνώση τῆς ἐποχῆς μόνο μέ πολλή προσοχή. Μερικοί ἱστορικοί χρησιμοποίησαν γι' αὐτή τήν ἐποχή τόν ὅρο "'Ελληνικός Μεσαίωνας"[1]. 'Αλλά γιά νά ἀποφευχθῆ κάθε σύγκριση, πού εἶναι πάντα ἐπικίνδυνη παρά τίς ἀναμφισβήτητες ὁμοιότητες, μέ τόν Εὐρωπαϊκό Μεσαίωνα, εἶναι προτιμότερος ὁ ὅρος "Σκοτεινοί Αἰῶνες" γι'αὐτή τήν ἐποχή πού ἡ ἐλλιπής πληροφόρηση μᾶς ἐπιτρέπει μόνο τήν περιορισμένη γνώση της.

Μετά τή δωρική μετανάστευση καί τίς ἄλλες μετακινήσεις τῶν λαῶν, πού ἦταν τό ἐπακόλουθό της, ὁ φυλετικός χάρτης τῆς 'Ελλάδας πῆρε τήν ὁριστική του μορφή, αὐτή πού διατήρησε σέ ὅλη τήν ἀρχαιότητα· τά ἑλληνικά φῦλα εἴτε ἐπέτυχαν, καί αὐτά εἶναι τά λιγώτερα, νά παραμείνουν στήν περιοχή ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῆ μετά τήν πρώτη ἑλληνική μετανάστευση τοῦ 20ου αἰ., εἴτε ἀπέκτησαν μετά τή δωρική μετανάστευση νέες μόνιμες ἐγκαταστάσεις. Ἔτσι ἀποκαταστάθηκε σιγά σιγά μιά κατάσταση ὁμαλότητας καί ἀναπτύχθηκε μιά νέα ζωή καί ἕνας νέος πολιτισμός, πού σέ πολλά σημεῖα ἦταν διαφορετικός ἀπό τόν μυκηναϊκό. 'Η νέα αὐτή ζωή καί ὁ νέος πολιτισμός ἀναπτύχθηκαν παντοῦ στήν 'Ελλάδα ἐπάνω στά ἐρείπια τοῦ μυκηναϊκοῦ κόσμου, στίς ἀποικίες σάν ἄμεση συνέχεια τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ. Ὅπως παρατηρεῖ ὀρθά ὁ U.Wilcken ὁ νέος αὐτός πολιτισμός ἦταν ὡς πρός τό πνεῦμα καί τή μορφή του καθαρά ἑλληνικός[2].

Ι. Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ ΜΕΤΑ ΤΗ ΔΩΡΙΚΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ (1200-1000 π.Χ.)

'Η ἄφιξη τῶν Δωριέων ὑπῆρξε ὀλέθρια ἀπό πολλές ἀπόψεις· ἡ Πελοπόννησος, ὅπου ὁ μυκηναϊκός πολιτισμός εἶχε φθάσει στό ὑψηλότερό του σημεῖο, ἐρημώθηκε, οἱ Μυκῆνες καταστράφηκαν γύρω στά 1150· ὅσοι ξέφυγαν ἀπό τήν κατάκτηση κατέφυγαν στά βουνά τῆς 'Αρκαδίας. Χωρίς νά διαθέτουμε πολλά στοιχεῖα γιά νά σχηματίσουμε μιά σαφῆ εἰκόνα, ἡ ὑπόλοιπη 'Ελλάδα ἀναστατώθηκε· ἕνα τμῆμα τοῦ πληθυσμοῦ κατέφυγε σέ κατάσταση ἀπογνώσεως στά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί στίς Μικρασιατικές ἀκτές. Ἴσως νά ἔχη κάπως μεγαλοποιηθῆ ἡ κατάπτωση τοῦ πολιτισμοῦ,

---

1. Πρβλ. Ed. Meyer, G.d.A. III[2],σ.267κ.έ., U.Wilcken, 'Αρχ.'Ελλη.'Ιστ., 81-82.

2. U.Wilcken, 'Αρχ.'Ελλ.'Ιστ., σ.83.

κατάπτωση ἄλλωστε ἀναπόφευκτη μετά τίς σφαγές καί τίς καταστροφές τῆς κατακτήσεως. Εἶναι φανερό ὅτι τό σύνολο τῶν περιοχῶν πού κατοικοῦσαν οἱ Ἕλληνες ἐπανῆλθε σέ μιά οἰκονομία σχεδόν ἀποκλειστικά ἀγροτική. Τό ἐμπόριο καί οἱ τακτικές οἰκονομικές σχέσεις σέ μεγάλες ἀποστάσεις ἐξαφανίστηκαν σχεδόν ὁλοκληρωτικά. Ἡ νέα κατάσταση στήν Ἑλλάδα χαρακτηρίζεται ἀπό τήν πολιτική καί τήν οἰκονομική κατάτμηση.

Ἀλλά φυσικά ὅλα δέν ἦταν δυνατό νά καταστραφοῦν ἀπό τό κύμα αὐτό τῶν ἐπιδρομέων. Ἡ Κύπρος, πού διέφυγε στήν πραγματικότητα ἀπό τή δωρική ἐπιδρομή, διέσωσε τό μυκηναϊκό πολιτισμό. Χρησιμοποιοῦσε τήν ἀχαϊκή διάλεκτο καί ἕνα ἀρχαϊκό σύστημα γραφῆς (παράγωγο ἀπό τή γραμμική γραφή Β), πού πῆρε τή μορφή του μέσα στόν $11^{ο}$ αἰ. καί διήρκεσε ὥς τόν $3^{ο}$ αἰ. Στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα περιοχές ὅπως ἡ Βοιωτία καί ἡ Ἀττική διέφυγαν τήν ὁλοκληρωτική καταστροφή καί διατήρησαν ἕνα ἰσχυρό προδωρικό πληθυσμό καί τήν αἰολική ἤ ἰωνική διάλεκτό τους. Ἡ Πελοπόννησος ὑπῆρξε ἀσφαλῶς ἡ περιοχή πού καταστράφηκε περισσότερο ἀπό ὅλες τίς ἄλλες· ἀλλά ἡ δωρική κατοχή γρήγορα ὁδήγησε στή δημιουργία νέων ἀστικῶν κέντρων, στά ὁποῖα ἕνας νέος ἑλληνικός πολιτισμός πού συνένωνε τή μυκηναϊκή κληρονομιά καί τή δωρική συνεισφορά, ἔμελλε σχετικά σύντομα νά ἀκμάσῃ. Οἱ Μυκῆνες καί ἡ Τίρυνθα μέ δυσκολία ἀναγεννήθηκαν ἀπό τά ἐρείπιά τους· ἀντίθετα τό Ἄργος, νέα πόλη, πῆρε τή θέση τους ἤδη ἀπό τόν $10^{ο}$ αἰ. Οἱ Ἀμύκλες ἐξαφανίστηκαν, ἀλλά ἡ Σπάρτη τίς ἀντικατέστησε ἀμέσως. Ἡ ἐποχή τῆς ἀπογνώσεως καί τοῦ χάους δέν διήρκεσε πολύ χρόνο στόν ἑλληνισμό τῆς Μικρᾶς Ἀσίας: οἱ μετανάστες Αἰολεῖς, Ἴωνες καί Δωριεῖς γρήγορα δημιούργησαν τούς ἀπαραίτητους γιά τήν ἐπιβίωσή τους πολιτικούς καί ὁμοσπανδιακούς θεσμούς: σχημάτισαν πρῶτα θρησκευτικές ἑνώσεις ἤ ὁμοσπονδίες, τίς Ἀμφικτιονίες (οἱ Ἴωνες στά ἱερά τῆς Μυκάλης καί τῆς Δήλου, οἱ Δωριεῖς στό ἱερό τῆς Κνίδου καί οἱ Αἰολεῖς στήν Τρωάδα. Βλ. 8/-8).

Ἀλλά δέν χάθηκε ὁλόκληρη ἡ κληρονομία τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς: παρά τόν ἀποσπασματικό χαρακτήρα τῆς πληροφόρησής μας, φαίνεται βέβαιο ὅτι διατηρήθηκε ἡ ὁμιλουμένη πρίν ἀπό τόν $12^{ο}$ αἰ. ἑλληνική γλώσσα, ὅτι ἐπέζησαν οἱ δοξασίες καί τά θρησκευτικά ἔθιμα τῆς μυκηναϊκῆς θρησκείας γιά νά ἀποτελέσουν ἀργότερα τά θεμέλια τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας.

Πιστεύτηκε γιά μεγάλο χρονικό διάστημα ὅτι ἡ ἄφιξη τῶν Δωριέων συνοδεύτηκε ἀπό μιά πλήρη διακοπή τῶν παραδόσεων τῆς μινωο-μυκηναϊκῆς κεραμικῆς καί ἀποδόθηκαν στήν βαρβαρότητα τῶν σκοτεινῶν αἰώνων τά ἔργα τοῦ γεωμετρικοῦ ρυθμοῦ, πού χαρακτηρίζονται ἀπό τή χρήση εὐθειῶν καί τεθλασμένων γραμμῶν, ἀπό τήν σχηματοποιημένη ἀπόδοση τῶν μορφῶν τοῦ ἀνθρώπου καί τῶν ζώων, ἀπό τή συμμετρία τῶν ἀπεικονιζομένων θεμάτων· ἑπομένως ὁ ρυθμός τους ἐρχόταν σέ ἀντίθεση μέ τήν ἔκφραση τοῦ ζωντανοῦ καί τοῦ στιγμιαίου, πού προσιδιάζει στήν μινωο-μυκηναϊκή ἐποχή. Σήμερα ὅμως γνωρίζουμε καλύτερα τήν κεραμική τοῦ $12^{ου}$, $11^{ου}$ καί $10^{ου}$ αἰ. Ἔτσι φαίνεται ὅλο καί πιό βέβαιο ὅτι ἡ γεωμετρική κεραμική δέν ἀποτελεῖ ἕνα νεωτερισμό, πού ἐπέβαλαν βίαια καί ἀπότομα οἱ Δωριεῖς, ἀλλά ὅτι προετοιμάστηκε ἀπό μιά βραδεῖα ἐξέλιξη τῆς μυκηναϊκῆς κεραμικῆς ἀπό τήν ὁποία δια-

τήρησε τά θέματα άναπλάθοντάς τα σύμφωνα μέ τίς νέες διακοσμητικές ά-παιτήσεις: πολεμικά άρματα, ναυτικές σκηνές, ύδρόβια πουλιά κτλ. 'Επομένως ή έξέλιξη τών ρυθμών στήν κεραμική φαίνεται νά μαρτυρή μιά συνέχεια τοῦ πολιτισμοῦ άνάμεσα στό 13ο καί στόν 9ο αἰ.

Μέ τήν ἄφιξη τῶν Δωριέων ἡ ζωή στήν 'Ελλάδα πῆρε πολλές νέες ὄψεις κάί μερικές άπό τίς άλλαγές πού γνώρισε άποτέλεσαν σημαντική πρόοδο. 'Από τούς σκοτεινούς αίῶνες π.χ. χρονολογεῖται ἡ διάδοση τῶν ἐθίμων τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, πού ἦταν ἤδη πολύ διαδομένη στούς 'Ινδοευρωπαίους τῆς Μικρᾶς 'Ασίας (Χιττίτες καί Λουβίτες)· τά ἔθιμα αὐτά ξεκίνησαν άπό τήν περιοχή τοῦ Δούναβη καί κατέκτησαν μετά τή δωρική ἐπιδρομή ὅλα τά 'Ελληνικά φύλα. Οἱ Δωριεῖς ἔφεραν ἐπίσης στήν 'Ελλάδα τή χρήση τοῦ άλόγου μέ ἱππέα. "Ετσι δέν χρησιμοποιεῖται στό ἑξῆς μόνο ζευγμένο· βέβαια τό πολεμικό ἄρμα συνέχισε γιά πολύ χρόνο άκόμη νά ὑπάρχη προτοῦ ἐξαφανισθῆ. 'Ο πιό σημαντικός άπό ὅλους αὐτούς τούς νεωτερισμούς ὑπῆρξε ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ σιδήρου· γιά ἕνα μεγάλο διάστημα πίστευαν ὅτι οἱ Δωριεῖς ἔφεραν τό σίδηρο στήν 'Ελλάδα καί ὅτι οἱ νίκες τους σέ βάρος τῶν 'Αχαιῶν καί τῶν 'Ιώνων ὀφείλονταν στόν άνώτερό τους ὁπλισμό. Σήμερα φαίνεται φρονιμώτερο νά ποῦμε μόνο ὅτι ἡ ἄφιξη τῶν Δωριέων καί ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ σιδήρου εἶναι δύο σχεδόν σύγχρονα γεγονότα.

Σήμερα τείνουν νά δεχθοῦν ὅτι ἡ γενίκευση τῆς χρήσης τοῦ σιδήρου αὐτή τήν έποχή έξηγεῖται άπό τή διάλυση τῆς μεγάλης χιττιτικῆς αὐτοκρατορίας, αὐτοκρατορίας πού διατηροῦσε τό μονοπώλιο τῆς χρήσης τοῦ σιδήρου. Τότε, γύρω στό 1200 π.Χ., 'Ινδοευρωπαϊκοί λαοί — κυρίως οἱ Θράκες Φρύγες — πού εἰσέβαλαν στή Μικρά 'Ασία νίκησαν τούς Χιττίτες καί κατέστρεψαν τό κράτος τους (βλ.παραπάνω σ. 80). Συνέπεια αὐτῆς τῆς καταστροφῆς εἶναι ὅτι Μικρασιάτες μεταλλουργοί, γνῶστες τῆς έπεξεργασίας τοῦ σιδήρου μετανάστευσαν καί διασκορπίστηκαν πρός ὅλες τίς κατευθύνσεις καί πρός τό Αἰγαῖο καί τόν ἑλλαδικό χῶρο, φέρνοντας μαζί τους τήν τέχνη τους. Οἱ "Ελληνες φαίνεται ὅτι δέχθηκαν τά μαθήματά τους σχεδόν τήν ἴδια έποχή πού ἡ χώρα τους δεχόταν τούς Δωριεῖς έπιδρομεῖς. Η λέξη σίδηρος δέν ἔχει ἰνδοευρωπαϊκή έτυμολογία. Οἱ πρῶτοι "Ελληνες μετανάστες ("Ιωνες-'Αχαιοί) άσφαλῶς δέν τόν γνώριζαν,ὅταν ἦρθαν στήν 'Ελλάδα,άλλά καί οὔτε τόν βρῆκαν στή χώρα,ὅπου διαδόθηκε σχεδόν συγχρόνως μέ τή δωρική μετανάστευση.

'Από τόν 12ο ὥς τόν 9ο αἰ. ἡ 'Ελλάδα ἔζησε μιά πιό πρωτόγονη οἰκονομική ζωή· γνώριζε βέβαια τή ναυσιπλοΐα, άπαραίτητη σέ μιά κοινωνία πολεμιστῶν πάντοτε πρόθυμων γιά πειρατικές έκστρατεῖες· άλλά οἱ έμπορικές σχέσεις εἶχαν περιορισθῆ στό έλάχιστο. Οἱ Φοίνικες τότε βρῆκαν τήν εὐκαιρία νά ἐπεκτείνουν τή ναυτική καί ἐμπορική δραστηριότητά τους: άνέλαβαν τό ναυτικό ἐμπόριο μέ τή Δυτική Μεσόγειο καί ἔγιναν οἱ προμηθευτές πρώτων ὑλῶν καί ἐπεξεργασμένων προϊόντων ὅλων τῶν λαῶν τῆς 'Ανατολικῆς Μεσογείου, άκόμη καί τῶν 'Ελλήνων. Στό Αἰγαῖο ἵδρυσαν ἕνα μόνο ἐμπορικό σταθμό στόν "Ιτανο στήν Κρήτη. 'Αλλά τά πλοῖα τους προσήγγιζαν ὅλα τά λιμάνια· άνατολικά κοσμήματα άπό χρυσάφι καί ἐλεφαντόδοντο βρέθηκαν σχεδόν παντοῦ καί οἱ παραδόσεις γιά τούς ἱκανούς Φοίνικες,ὡς ἐμπόρους καί πειρατές, μαρτυροῦν τή θέση τους στήν ἑλληνική ζωή αὐτῆς τῆς ἐ-

ποχῆς. Ἀπό αὐτούς πῆραν οἱ Ἕλληνες, ὅπως θά δοῦμε, μιά νέα γραφή, πού ἀντικατέστησε τή γραμμική γραφή Β[1].

II. Η ΟΜΗΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (10ος-8ος αἰ.)

Τά ὁμηρικά ἔπη ἀποτελοῦν γιά τόν ἱστορικό ἀναντικατάστατη πηγή πληροφοριῶν, ἀλλά κανείς δέν μπορεῖ νά τά χρησιμοποιήση χωρίς αὐστηρό κριτικό ἔλεγχο[2]. Ὅλα θά ἦταν ἁπλά ἄν τά δύο ἔπη εἶχαν συνταχθῆ σέ ἕνα σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, σέ ἕνα γνωστό τόπο καί σέ μιά γνωστή χρονολογία. Ἀλλά ἤδη ἀπό τόν 17ο αἰ. μ.Χ. οἱ φιλόλογοι τόνισαν τήν ἔλλειψη ὁμοιογένειας τοῦ ὁμηρικοῦ ἔργου καί ἔθεσαν ἀκόμη σέ ἀμφιβολία τήν ὕπαρξη τοῦ Ὁμήρου.

Τά δύο ἔπη πρέπει νά συντέθηκαν στό κύριό τους μέρος ἤδη γύρω στά τέλη τοῦ 9ου αἰ. καί τό κείμενό τους ἴσως καταγράφηκε μέσα στόν 8ο αἰ. Οἱ συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες συντέθηκαν δικαιολογοῦν τήν ἐπιφυλακτικότητα τῶν ἱστορικῶν: τά ὁμηρικά ἔπη ἀναπλάθουν βέβαια παλιά θέματα καί στοιχεῖα, ἀλλά εἶναι δυνατόν κυρίως νά χρησιμοποιηθοῦν μόνο ἐν μέρει γιά ὅ,τι ἀναφέρεται στήν ἑλληνική κοινωνία ἀνάμεσα στό 1000 καί τό 800 π.Χ. Γιατί ὁ Ὅμηρος (ἤ οἱ ποιητές πού κρύβονται κάτω ἀπό τό ὄνομά του) τοποθετεῖ κυρίως τούς ἥρωές του στά κοινωνικά καί πολιτικά πλαίσια τῆς ἐποχῆς τῆς συνθέσεως τοῦ ἔπους. Ἐπομένως ὁ "ὁμηρικός κόσμος" εἶναι ὁ ἑλληνικός κόσμος ἀπό τόν 11ο ὥς τόν 9ο αἰ., πού τόν γνωρίζουμε ἐν μέρει ἀπό τήν ποίηση τοῦ Ὁμήρου, ὁ ὁποῖος φρόντισε περισσότερο νά περιγράψη τήν ἀριστοκρατική κοινωνία τῆς ἐποχῆς του (πού τήν χρησιμοποίησε ὡς πλαίσιο τῆς ζωῆς τῶν ἡρώων του) ἀπό τό νά ἀποδώση τήν ταπεινή καθημερινή ζωή τῶν ἀνθρώπων τοῦ μόχθου.

Κατά τούς "σκοτεινούς αἰῶνες" ἡ ἑλληνική κοινωνία κυριαρχεῖται ἀπό μιά ἀριστοκρατία μεγάλων γαιοκτημόνων καί κτηνοτρόφων. Ἡ οἰκονομική ζωή εἶναι κυρίως ἀγροτική καί ἡ ἀγροτική οἰκονομία παρέχει τά μέσα συντηρήσεως χωρίς τή βοήθεια τοῦ ἐμπορίου. Οἱ δραστηριότητες εἶναι ἁπλές, μέ μικρές διαφοροποιήσεις. Ὁ ὁμηρικός κόσμος ἀγνοεῖ τήν κατανομή τῆς ἐργασίας.

Σέ κάθε πολιτική μονάδα-βασίλειο ἤ πόλη, ἡ ἐξουσία ἀνήκει στόν βασιλέα, πού εἶναι ὁ πιό πλούσιος γαιοκτήμονας καί ὁ πιό γενναῖος πολεμιστής. Εἶναι ἀρχιερέας τῆς πολιτικῆς κοινότητας, ἀρχιδικαστής καί ἀρχιστράτηγος· ἔχει τό δικαίωμα νά φορᾶ πορφυρό χιτώνα, εἶναι ἰδιοκτήτης καί ἐκμεταλλεύεται ἕνα κτῆμα, πού τοῦ δόθηκε ἀπό τήν κοινή κτηματική περιουσία τῆς πόλης, καί μπορεῖ νά ἀπαιτήση ἀπό τούς ὑπηκόους του διάφορες παροχές ἤ φόρους. Ἀξιοπαρατήρητο προνόμιο τοῦ βασιλέως εἶναι ὅτι ἔχει δικαίωμα σέ διπλό μερίδιο ὅταν μοιράζεται ἡ πολεμική λεία.

---

1. Γιά τή νέα γραφή βλ. παρακάτω, σσ. 137-140.

2. Γιά τά ὁμηρικά ἔπη βλ. παρακάτω, σ. 142-144

Δέν γνωρίζομε τά ὅρια τῶν κρατῶν αὐτῆς τῆς ἐποχῆς: φαίνεται ὅμως ὅτι τά κράτη ἦταν μικρά: ἡ Ἑλλάδα παρουσιάζεται σάν μιά χώρα διαιρημένη στό ἔπακρο ἀνάμεσα σέ συχνά ἀντίπαλες πολιτειακές μονάδες. Ἐάν δεχθοῦμε τήν ὀργάνωση τῆς Τρωϊκῆς ἐκστρατείας, μιά ἐφήμερη πολιτική ἑνότητα ἦταν δυνατό νά συνενώση τούς μικρούς βασιλεῖς μέ τήν εὐκαιρία μιᾶς μεγάλης πολεμικῆς ἐπιχειρήσεως καί ὁ πιό δυνατός (ὅπως ὁ Ἀγαμέμνων στήν Τρωϊκή ἐκστρατεία) ἀσκοῦσε μιά πολύ τιμητική ἀλλά μᾶλλον ἀνίσχυρη ἐξουσία ἐπάνω στούς ἄλλους βασιλεῖς πού ἦταν ὅμοιοι καί ἴσοι του. Γιατί ὁ μοναρχικός θεσμός ἦταν γεμάτος ἀντιφάσεις: οἱ "διοτρεφεῖς ἤ διογενεῖς" βασιλεῖς — οἱ βασιλεῖς δηλ. πού κατάγονταν ἀπό τόν Δία — ἦταν περιβλημένοι μέ μιά ἐξουσία κυριαρχική ἀπό μερικές ἀπόψεις· ὡστόσο ἡ θέλησή τους μποροῦσε νά ὑλοποιηθῆ μόνο μέ τή συναίνεση τῶν ὁμοίων τους. Ἡ βασιλική δικαιοσύνη ὑποχωροῦσε ἐμπρός στή δικαιοσύνη τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν, πού ρύθμιζαν, ἡ κάθε μιά μονάχη της, τίς ὑποθέσεις πού δίχαζαν τά μέλη της. Ὁ βασιλεύς δέν μποροῦσε νά πάρη καμιά σημαντική ἀπόφαση χωρίς τή γνώμη τῆς βουλῆς τῶν γερόντων, πού τήν ἀποτελοῦσαν οἱ ἀρχηγοί τῶν μεγάλων οἰκογενειῶν. Ὑποχρεωνόταν ἐπίσης νά συμβουλεύεται ἤ τουλάχιστον νά πληροφορῆ τόν λαό, πού συγκεντρωνόταν στήν ἀγορά[1]. Ποτέ ὁ βασιλεύς δέν μπόρεσε νά ἀπαλλαγῆ ἀπό τή δύσκολη θέση τοῦ "πρώτου μεταξύ τῶν ἄλλων ἴσων του βασιλέων" τῆς πόλης ἤ τῆς φυλῆς (τοῦ primus inter pares): γιατί κάθε ἀρχηγός σημαντικῆς ὁμάδας, φυλῆς, φρατρίας(2) ἤ καί γένους, εἶχε τό δικαίωμα νά φέρη τόν τίτλο τοῦ βασιλέως, καί ὁ βασιλεύς πού βασίλευε στήν πόλη ἤ τή φυλή ἦταν ὅμοιος τους, μόνο πού ἦταν λίγο πιό σεβαστός, λίγο πιό δυνατός, λίγο πιό πλούσιος, ἀλλά ἦταν ἀνίσχυρος νά βασιλεύη χωρίς νά μοιράζεται τήν ἐξουσία μέ τούς ἄλλους βασιλεῖς, γιατί δέν διέθετε τά μέσα νά κυβερνᾶ: τά μόνα ὄργανα πού διέθετε μιά ἀκόμη πρωτόγονη μοναρχία ἦταν οἱ ἀνακτορικές ὑπηρεσίες στίς ὁποῖες οἱ γιοί τῶν εὐγενῶν οἰκογενειῶν (οἱ κοῦροι) ὑπηρετοῦσαν γιά λίγο χρόνο.[3]

Ὅλες οἱ σημαντικές προσωπικότητες τῆς πόλης, ὁ βασιλεύς καί οἱ ὅμοιοί του εὐγενεῖς, ζοῦσαν στά ἀνάκτορά τους· ἡ Ὀδύσσεια μᾶς δίνει τό πιό γνωστό παράδειγμα τῆς κατοικίας τῶν βασιλέων καί τῶν εὐγενῶν· ἡ περιγραφή της εἶναι ἰδιαίτερα πολύτιμη, γιατί μᾶς εἰσάγει στήν αὐλή ἑνός μικροῦ σέ δύναμη βασιλέως, τοῦ Ὀδυσσέα, πού ἡ κατοικία του καί ἡ ζωή του περιγράφονται μέ ἁπλότητα.

Τά ἁπλά ἀγροτικά ἤθη , κάποια καλωσύνη ἐπίσης στίς σχέσεις κυρίου καί ὑπηρετῶν, πού ζοῦσαν διαρκῶς μαζί, δέν ἐμπόδιζαν τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἀ-

---

1. Πολλές φορές ὁ Ἀγαμέμνων συσκέπτεται μέ τούς ἄλλους βασιλεῖς στήν ἀγορά (συνέλευση) ὅλων τῶν Ἑλλήνων. Ἡ στάση τους (ψίθυροι, σιωπή, ἐπιδοκιμασίες) ὑπολογιζόταν στήν τελική ἀπόφαση.
2. Πρβλ. τούς φυλοβασιλεῖς στήν Ἀθήνα (βλ. παραπ. σ. 51, σημ. 4).
3. Γιά τούς κούρους βλ. H. Jeanmaire, Couroi et Courètes, Λίλλη, 1939, σσ. 27-47 καί Χ. Πελεκίδη, Histoire de l'éphèbie attique, Παρίσι, 1962, σσ. 65-68.

ριστοκρατικῆς ζωῆς. Τά μέσα πού διέθετε ὁ κύριος τοῦ ἀνακτόρου-πύργου τοῦ ἐπέτρεπαν πολλές δραστηριότητες πού ἀπαγορεύονταν στούς ἄλλους. Πρῶτα ἀπό ὅλα τόν πόλεμο γιά τόν ὁποῖο μόνο ὁ εὐγενής μποροῦσε νά διαθέτη τόν δαπανηρό ὁπλισμό τοῦ πολεμιστῆ τοῦ ἔπους: θώρακα, περικεφαλαία, περικνημίδες, βαριά ἀσπίδα, ἅρμα — ζευγμένο μέ ἄλογα γιά νά φέρη ὥς τό πεδίο τῆς μάχης τόν πολεμιστή πού συνθλίβεται κάτω ἀπό τό βάρος τῶν ὅπλων του — ἀκολούθους κ.τ.λ. Καλοθρεμμένος, μέ τίς διασκεδάσεις του, ὁ εὐγενής ἔφερνε μαζί του μερικές δεκάδες ἤ ἑκατοντάδες ἄνδρες σέ γενικά σύντομες ἐκστρατεῖες γιά νά ἐκδικηθῆ μιά προσβολή, γιά νά λεηλατήση καί γιά νά πλουτίση σέ βάρος ἑνός γείτονα· πόλεμοι περιορισμένοι καί ἀνεξάρτητοι, ἀλλά σκληροί καί πολυδάπανοι σέ ἄνδρες καί ἀγαθά· στήν πειρατεία ἔδειχναν οἱ ἄνδρες τήν παλλικαριά τους καί στά λιμάνια ρωτοῦσαν τούς περαστικούς φιλοξενούμενους ἄν ἦταν αὐτό τό ἐπάγγελμά τους.[1]

Παρόμοιες πληροφορίες εἶναι πολύτιμες γιά νά γνωρίσουμε τίς ὄψεις τῆς ζωῆς τῶν εὐγενῶν σ'αὐτούς τούς παρωχημένους χρόνους, ἀλλά ἀκόμη περισσότερο γιατί καθορίζουν ἕνα ἰδανικό ζωῆς πού θά ἐπιζοῦσε ὥς τούς τελευταίους αἰῶνες τῆς ἀρχαιότητας. Ὁ εὐγενής ἦταν ἐκεῖνος πού ἐπιτύγχανε μέ τούς πόρους τοῦ πύργου του τήν ὑλική ἀνεξαρτησία, ἕνα ἀπαραίτητο ὅρο γιά τήν πλήρη φυσική καί πνευματική ἀνάπτυξη: οἱ εὐγενεῖς τῶν ἐπῶν εἶναι ἀθλητές, εἶναι γενναῖοι καί δυνατοί ἄνδρες, ἀλλά γίνονται ἥρωες μόνο ὅταν συνδυάσουν αὐτές τίς ἰδιότητες μέ μιά πνευματική καί ἠθική παιδεία· ἔχουν διαμορφώσει τήν αἰσθητική τους μέ τή γνώση τῆς μουσικῆς καί τῆς ποιήσεως. Ὁ Ἀχιλλέας συνθέτει ἐπάνω στή λύρα. Δέν ὑπάρχει συμπόσιο χωρίς ἀοιδό (δηλ. χωρίς ἐπαγγελματία ποιητή πού ἀπαγγέλλει ἔπη ἀπό τίς ἐπικές ἤ μυθολογικές συλλογές)· οἱ ἥρωες γνωρίζουν νά μιλοῦν ὡραῖα καί ἡ τέχνη τοῦ λόγου δέν εἶναι τό μικρότερο ὅπλο τοῦ πολυμήχανου Ὀδυσσέα. Ὁ εὐγενής ἀναγνωρίζεται τέλος ἀπό τήν ἠθική ἀγωγή του: γενναιόδωρος, φανερώνει τήν κοινωνική του θέση μέ τήν πλούσια φιλοξενία πρός τούς ὁμοιούς του καί τούς περαστικούς ξένους του· σέβεται τή γυναίκα τῆς τάξης του: οἱ χαριτωμένες γυναικεῖς μορφές πού συναντῶνται στήν Ὀδύσσεια, ἡ Πηνελόπη, ἡ Ναυσικᾶ, ἡ Ἑλένη, ἡ Ἀρετή, ἡ γυναίκα τοῦ Ἀλκινόου, τιμῶνται ἀπό τούς ἄνδρες πού τίς πλησιάζουν. Εὐγενικά εἶναι ἐπίσης τά συναισθήματα πού συνδέουν μεταξύ τους τούς ἄνδρες τῆς ἴδιας τάξης καί μέ τήν ἴδια παιδεία. Ὁ εὐγενής αὐτῆς τῆς ἐποχῆς δέν ζεῖ ἀπομονωμένος· ὁ βασιλιᾶς γίνεται μεγάλος καί δυνατός ἀπό τούς εὐγενεῖς νέους πού ἔρχονται νά τόν ὑπηρετήσουν στό ἀνάκτορό του καί νά μάθουν ἀπό τό παράδειγμά του τά στοιχεῖα τῆς ἀνατροφῆς τῶν εὐγενῶν. Κάθε γιός εὐγενοῦς οἰκογένειας περιστοιχίζεται ἀπό συντρόφους τῆς ἡλικίας του, μέ εὐγενική καταγωγή

1. Θουκ.,Ι,5,2: Δηλοῦσι δέ τῶν τε ἠπειρωτῶν τινές ἔτι καί νῦν, οἷς κόσμος καλῶς τοῦτο δρᾶν, καί οἱ παλαιοί τῶν ποιητῶν τάς πύστεις τῶν καταπλεόντων πανταχοῦ ὁμοίως ἐρωτῶντες εἰ λῃσταί εἰσιν, ὡς οὔτε ὧν πυνθάνονται ἀπαξιούντων τό ἔργον, οἷς τε ἐπιμελές εἴη εἰδέναι οὐκ ὀνειδιζόντων.

δπως ὁ ἴδιος, ἀλλά λιγώτερο πλούσιους, πού συνδέονται μαζί του μέ ἀκατάλυτους δεσμούς· μόνο ὁ θάνατος μπορεῖ νά σπάση αὐτούς τούς δεσμούς τῆς τιμῆς καί τῆς φιλίας. Ὁ Ἀχιλλέας ἔλεγε γιά τόν Πάτροκλο "ὅτι τοῦ ἦταν πιό ἀγαπητός καί ἀπό τήν ἴδια τή ζωή του".

Βέβαια θά ἐπιθυμούσαμε τό ἔπος νά μᾶς εἶχε διαφωτίσει ἐξ ἴσου γιά τό σύνολο τῆς κοινωνίας. Ἀσφαλῶς δέν ἀπουσιάζουν τά πορτραῖτα τῶν καλῶν καί τῶν κακῶν ὑπηρετῶν, οὔτε μαρτυρίες γιά ἡμερομίσθιους ἐργάτες ἤ δημιουργούς — ὀλιγάριθμους τεχνίτες,πού ταξίδευαν συχνά, πού ἡ παραγωγή τους ἦταν ἕνα συμπλήρωμα γιά τήν παραγωγή τῶν ἀνακτόρων. Ἀλλά δέν γνωρίζουμε τίποτα γιά τήν σημαντική τάξη τῶν μικρῶν ἐλεύθερων χωρικῶν καί,ὅταν τά ποιήματα τοῦ Ἡσιόδου (τέλος τοῦ 8ου αἰ. ἀρχή τοῦ 7ου) μᾶς ἐπιτρέπουν ἐπί τέλους νά τούς γνωρίσουμε, ἡ ὁμηρική κοινωνία ἀνήκει ἤδη στό παρελθόν καί ὁ Ἑλληνισμός ἔχει βγῆ ἀπό τούς "Σκοτεινούς Αἰῶνες".

X. Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ

1. ΤΑ ΑΙΤΙΑ

Ὁ ἑλληνικός χῶρος, δηλ. ὁ χῶρος μέσα στόν ὁποῖο ὁ ἑλληνισμός μεγάλωσε, ἀνδρώθηκε καί ἄκμασε, διαμορφώθηκε μόνο μέ τόν δεύτερο ἀποικισμό, πού τοποθετεῖται χρονολογικά ἀπό τό 800 ὥς τό 500 περίπου καί πού ἀποτελεῖ τό πιό σημαντικό γεγονός τῆς ἀρχαϊκῆς ἱστορίας.

Μιά χαρακτηριστική διαφορά ἀνάμεσα στόν πρῶτο καί τόν δεύτερο ἀποικισμό εἶναι ὅτι οἱ ἀποικίες τοῦ πρώτου ἀποικισμοῦ δέν εἶχαν μητροπόλεις· στόν πρῶτο ἀποικισμό οἱ ἄποικοι ἔφυγαν λίγο πολύ διωγμένοι ἀπό τήν Ἑλλάδα ἐξ αἰτίας τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως καί ἐγκαταστάθηκαν στό μικρασιατικό χῶρο, ὅπου ἀνακατεύθηκαν μεταξύ τους ἔτσι πού διασπάστηκε ἡ φυλετική ἑνότητα πού ὑπῆρχε στήν Ἑλλάδα. Ἕνας δεύτερος λόγος ἐξ ἴσου σημαντικός ἦταν ὅτι στήν ἐποχή τοῦ πρώτου ἀποικισμοῦ δέν ὑπῆρχαν πόλεις-κράτη στήν Ἑλλάδα, ἀλλά μᾶλλον φυλετικά κράτη μέ χαλαρή πολιτική ἑνότητα, διασπαρμένα σέ κῶμες. Τά κράτη αὐτά δέν ἦταν σέ θέση νά ἱδρύσουν ἀποικίες.

Εἴδαμε παραπάνω (σ.88) ὅτι μετά τόν πρῶτο ἀποικισμό στό μικρασιατικό ἔδαφος δημιουργήθηκε ὁ τύπος τῆς πόλης-κράτος πού κυριάρχησε στήν ἑλληνική ἱστορία ὥς τή μάχη τῆς Χαιρωνείας (338 π.Χ.). Ὁ θεσμός αὐτός τῆς πόλης-κράτους πέρασε καί στήν Ἑλλάδα, κυρίως στήν Ἀνατολική, ὅπου οἱ πόλεις ἀκολούθησαν περισσότερο ἤ λιγότερο τήν κοινωνική, πολιτική καί πολιτιστική ἐξέλιξη τῆς Ἰωνίας. Ἔτσι οἱ νέες ἑλληνικές ἀποικίες πού ἱδρύονται στήν περίοδο τοῦ β' ἀποικισμοῦ ἔχουν πραγματικά μητροπόλεις καί οἱ ἄποικοι ἔχουν δύο πατρίδες, τή μητρόπολη καί τή νέα τους πόλη στήν ἀποικία.. Οἱ μητροπόλεις αὐτές όργάνωναν τήν ἀποστολή τῶν ἀποικιῶν, ὅριζαν ποιοί θά ἀναχωροῦσαν γιά τήν ἀποικία, τούς ἔδιναν ἕνα ἀρχηγό, τόν <u>οἰκιστή</u>, συνήθως ἀπό μιά μεγάλη οἰκογένεια εὐγενῶν (ἀργότερα ὁ οἰκιστής μετά τό θάνατό του εἶχε στήν ἀποικία τιμές ἥρωα), τούς ἔδιναν τό ἱερό πῦρ ἀπό τήν Ἑστία τῆς πόλης τους, τούς θεούς - ἰδιαίτερα τόν πολιοῦχο - καί τίς λατρεῖες τους.

Οἱ αἰτίες αὐτοῦ τοῦ ἀποικισμοῦ εἶναι πολλαπλές· ὡστόσο ἡ κυριότερη αἰτία καί ἡ πρώτη ἀπό ἄποψη χρονολογική εἶναι τό δημογραφικό πρόβλημα σέ συνδυασμό ἀσφαλῶς μέ τήν ἀνεπάρκεια τῆς καλλιεργήσιμης γῆς· αὐτό φαίνεται κυρίως ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ παλαιότερες ἀποικίες, αὐτές πού ἱδρύ-

θηκαν στήν πρώτη, τήν καλαιότερη ἐποχή τοῦ β΄ἀποικισμοῦ, δηλ. ἀπό τό 800-650 περίπου (ἀπό τό 775 ὥς τό 675 κατά τόν Jean Bérard) ἔχουν ἔντονο ἀγροτικό χαρακτήρα· οἱ ἄποικοι ἀναζητοῦσαν ἐκτεταμένες καλλιεργήσιμες περιοχές στή Νότια Ἰταλία καί τή Σικελία, στήν Κυρήνη, στή Χαλκιδική καί στή Θράκη καί εἶχαν, ὅπως καί οἱ μητροπόλεις τους, ἀριστοκρατικό πολίτευμα, ἐνῶ οἱ σχέσεις τους μέ τίς μητροπόλεις ἦταν ἰδιαίτερα χαλαρές (οὐσιαστικά μόνο θρησκευτικές), πράγμα πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τίς σχετικά πιό στενές σχέσεις πού διατηροῦσαν οἱ ἀποικίες πού ἱδρύθηκαν στή δεύτερο περίοδο τοῦ δεύτερου ἀποικισμοῦ (650-500 περίπου) καί πού εἶχαν ἐμπορικό χαρακτήρα.

Ἀλλά, ἐκτός ἀπό τόν ὑπερπληθυσμό καί τή στενότητα τοῦ χώρου, οἱ πολιτικές ἀντιθέσεις (πού συχνά δέν ἦταν μόνο ἰδεολογικοί ἤ προσωπικοί ἀνταγωνισμοί ἀλλά ἀποτελοῦσαν τήν ἔκφραση βαθύτερων κοινωνικῶν ἀντιθέσεων ἤ καί ταξικῶν ἀγώνων) ἀνάγκαζαν πολλές χιλιάδες Ἕλληνες νά ἐγκαταλείψουν τίς πόλεις τους καί νά ἀναζητήσουν νέες πατρίδες στίς ἀποικίες. Ἔτσι γνωρίζουμε ὅτι οἱ Σάμιοι ἀντίπαλοι τοῦ τυράννου Πολυκράτη ἔκτισαν στήν Κάτω Ἰταλία τή Δικαιάρχεια ἤ Δικαιαρχία (Puteoli), τήν πόλη πού κυβερνοῦσε ἡ δικαιοσύνη. Στήν πόλη αὐτή θά ταίριαζε ἡ φράση τοῦ Θουκυδίδη:"καί στάσεις ἐν ταῖς πόλεσιν ὡς ἐπί πολύ ἐγίγνοντο, ἀφ'ὧν ἐκπίπτοντες τάς πόλεις ἔκτιζον" (Ι,12,2), πού ὅμως ὁ ἱστορικός τή χρησιμοποίησε γιά τίς πόλεις πού ἱδρύθηκαν κατά τήν ἐποχή τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου ἤ λίγο ἀργότερα. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Θουκυδίδης ἀποδίδει ἐδῶ τήν ἵδρυση πόλεων τοῦ πρώτου ἀποικισμοῦ σέ αἴτια πού ἴσχυαν γιά τό δεύτερο ἀποικισμό.

Οἱ μητροπόλεις ἀποικιῶν τῆς ἐποχῆς 800-650 εἶναι μικρές ἀγροτικές πόλεις τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδας μέ ἀριστοκρατικό καθεστώς: κυρίως ἡ Χαλκίδα, ἡ Ἐρέτρια καί τά Μέγαρα. Οἱ μεγάλες οἰκογένειες εὐγενῶν γαιοκτημόνων (οἱ <u>Γεωμόροι</u> στή Σάμο, οἱ <u>Γαμόροι</u> στή Σικελία) καί κτηνοτρόφων στήν Εὔβοια (οἱ <u>ἱπποβόται</u>: τρέφουν κυρίως ἄλογα) πού κυριαρχοῦσαν στίς πόλεις αὐτές, κατεῖχαν φυσικά ὅλη τήν καλλιεργήσιμη γῆ· ἔτσι γρήγορα σχηματίστηκε ἕνα πλῆθος ἀκτημόνων, στό ὁποῖο προστέθηκαν ἀκόμη καί οἱ γιοί τῶν ἰδίων τῶν γαιοκτημόνων, ἐπειδή σέ πολλές περιοχές κληρονομοῦσαν ὅλα τά πατρικά κτήματα μόνο οἱ πρωτότοκοι γιοί. Τό πλῆθος αὐτό τῶν ἀκτημόνων ἀναζήτησε νέες χῶρες μέ καλλιεργήσιμη γῆ. Ἀντίθετα περιοχές πού εἶχαν κάποια σχετική εὐρυχωρία , ὅπως ἡ Σπάρτη (πού ἀκριβῶς αὐτή τήν ἐποχή κατέκτησε τή Μεσσηνία) ἤ, τέλος, πόλεις πού μποροῦσαν νά στηρίξουν τήν οἰκονομία τους στήν ἐμπορική καί βιοτεχνική ἀνάπτυξη, ὅπως ἡ Αἴγινα, δέν στράφηκαν πρός τόν ἀποικισμό.

Ἀλλά οἱ μητροπόλεις δέν ἄργησαν νά ἀντιληφθοῦν τό κέρδος πού θά ἀ-

ποκόμιζαν από τήν ίδρυση εμπορικών αποικιών· έτσι μετά τό 675-650 περίπου οι νέες αποικίες πού ιδρύονται έχουν εμπορικό χαρακτήρα. Άλλωστε καί πολλές από τίς αποικίες πού ιδρύθηκαν μεταξύ 800 καί 650 αρχίζουν νά μεταβάλλωνται σέ εμπορικά κέντρα, χωρίς βέβαια νά αποβάλουν ολοκληρωτικά τόν αγροτικό τους χαρακτήρα. Ἡ ίδρυση τῶν εμπορικῶν αποικιῶν ἦταν συνέπεια τῆς αλλαγῆς τῆς οικονομίας στήν ίδια τήν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπως καί στήν Δυτική παράλια ζώνη τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὅπου πολλές ελληνικές πόλεις έπαψαν νά έχουν τή γεωργία σάν τή μοναδική οικονομική δραστηριότητα.

Τώρα οι αποικίες ιδρύονται σέ τοποθεσίες πού δεσπόζουν γεωγραφικά σέ ολόκληρες περιοχές, πού βρίσκονται σέ θέσεις-κλειδιά γιά τή συγκοινωνία, επάνω στους μεγάλους θαλάσσιους δρόμους. Οι Ἕλληνες αντιλαμβάνονται τή σημασία τῶν Στενῶν τῆς Μεσσήνης, τῶν Ἰονίων νήσων (γιά τήν Κέρκυρα γράφει ὁ Θουκυδίδης I, 36,2,"τῆς τε γάρ Ἰταλίας καί Σικελίας καλῶς παράπλου κεῖται", πρβλ. καί I,44,3) τοῦ Ἑλλησπόντου καί τῆς Προποντίδας. Ὁ Ἡρόδοτος αποκαλεῖ τούς Μεγαρεῖς τυφλούς, γιατί διάλεξαν γιά νά κτίσουν μιά πρώτη αποικία τή θέση τῆς Χαλκηδόνας καί ὄχι τοῦ Βυζαντίου: "οὐ γάρ ἄν τοῦ καλλίονος παρεόντος κτίζειν χώρου [=τοῦ Βυζαντίου], τόν αἰσχίονα [=τήν Χαλκηδόνα] ἑλέσθαι, εἰ μή ἦσαν τυφλοί" (IV,144,2).

Οι άποικοι προτοῦ αναχωρήσουν γιά τήν ίδρυση τῆς αποικίας, ζητοῦσαν συχνά τή γνώμη τοῦ δελφικοῦ Μαντείου· πολλοί πιστεύουν ὅτι τό δελφικό Μαντεῖο έπαιζε τό ρόλο τοῦ συντονιστῆ τοῦ αποικισμοῦ αυτή τήν εποχή, επιλέγοντας τίς πιό κατάλληλες τοποθεσίες. Τώρα κοντά στίς παλαιότερες μητροπόλεις (τή Χαλκίδα, Ἐρέτρια, Μέγαρα καί Κόρινθο), πού στό μεταξύ αναπτύχθηκαν σέ αξιόλογα εμπορικά καί βιομηχανικά κέντρα, προστέθηκαν καί οι μικρασιατικές πόλεις καί τά νησιά τῆς Ἰωνίας, ἡ Σάμος, ἡ Φώκαια καί προπαντός ἡ μεγάλη εμπορική πόλη Μίλητος, πού έστειλε, αυτή μόνη, ενενήντα περίπου αποικίες στήν Εὔξεινο Πόντο.

Ὁ δεύτερος αποικισμός (800-500) μετέβαλε τή Μεσόγειο καί τόν Εὔξεινο Πόντο σέ δύο μεγάλες ελληνικές λίμνες. Ἡ εικόνα πού παρουσίαζαν τότε ἦταν ἡ ακόλουθη.

2. ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ

Στόν αποικισμό τῆς Δυτικῆς Μεσογείου προηγήθηκαν οι Φοίνικες: κατά τήν παράδοση, ἤδη γύρω στό 1100 εἶχαν ιδρύσει τά Γάδειρα στίς ακτές τῆς Ν. Ἱσπανίας καί τήν Ὑτίκη στήν Τυνησία, ενῶ τό 814 έκτισαν τήν Καρχηδόνα. Ὡστόσο μερικοί νεώτεροι ερευνητές, αντίθετα από τήν παραπάνω άποψη, τοποθετοῦν τήν ίδρυση τῆς Ὑτίκης καί τῆς Καρχηδόνας στά τέλη τοῦ $8^{ου}$ αι., καί τῶν Γαδείρων στά τέλη τοῦ $6^{ου}$ αιώνα. Ὅπως κι ἄν έχη

τό πράγμα, ή κατάκτηση της Φοινίκης άπό τούς 'Ασσυρίους (876) καί ή καταστροφή της Σιδώνος (678) άπό τόν 'Ασσύριο 'Ασαρχαδών προκάλεσαν μιά ανάσχεση στήν έξάπλωση των Φοινίκων άπό τά μέσα του $7^{ου}$ αιώνα.'Ωστόσο ή παρουσία των Φοινίκων στή Δυτική Μεσόγειο ήταν πάντα αίσθητή, γιατί παρά τήν υποχώρηση του φοινικικού στοιχείου, ή Καρχηδόνα, πού άναπτύχθηκε ανεξάρτητα άπό τή μητρόπολή της, υπήρξε τό στήριγμα όλων των φοινικικών εγκαταστάσεων πού επέζησαν, καί ίδρυσε νέες αποικίες. Πάντως, μετά τά μέσα του $7^{ου}$ αί., οί Έλληνες μπόρεσαν, σχετικά ανενόχλητοι, νά ιδρύσουν αποικίες στή Δυτική Μεσόγειο.

Ήδη όμως μέσα στόν $8^{ο}$ αί. οί Έλληνες είχαν ιδρύσει αποικίες στήν Σικελία καί τήν Κάτω 'Ιταλία. Καί έδώ, όπως φανερώνουν οί μύθοι καί οί παραδόσεις καθώς καί τά μυκηναϊκά ευρήματα, οί Έλληνες είχαν έλθει πρίν άπό τή δωρική μετανάστευση, ήδη τόν $11^{ο}$ αιώνα. 'Αλλά τίποτα δέν επιτρέπει νά δεχθούμε τήν ίδρυση μόνιμων εγκαταστάσεων σέ μιά τόσο παλιά εποχή.

'Η Σικελία καί ή Κάτω 'Ιταλία βρίσκονται πολύ κοντά στήν 'Ελλάδα: 75 χιλμ. είναι ή απόσταση ανάμεσα στήν Κέρκυρα καί τό ακρωτήριο της 'Ιαπυγίας στό ανατολικό άκρο της Ν.'Ιταλίας.'Η φύση αυτών των περιοχών μοιάζει πάρα πολύ μέ τήν ελληνική.Οί χώρες αυτές παράγουν άφθονα σιτηρά. Είναι ενδεικτικό ότι ή Σικελία υπήρξε στήν αρχαιότητα ή κύρια αγορά σίτου της Ρώμης. Γι'αυτούς τούς λόγους οί Έλληνες αισθάνθηκαν τόν πειρασμό νά εγκατασταθούν στίς γειτονικές αυτές καί πλούσιες περιοχές, πού έμοιαζαν μέ προέκταση της χώρας τους. Στίς περιοχές αυτές οί Έλληνες είχαν νά αντιμετωπίσουν τούς ντόπιους λαούς καί επί πλέον στή Σικελία τούς Καρχηδονίους πού κατείχαν τό ΝΔ τμήμα της. Οί αγώνες των 'Ελλήνων της Σικελίας μέ τούς Καρχηδονίους υπήρξαν ιδιαίτερα σκληροί καί δέν σταμάτησαν παρά μέ τήν υποταγή των 'Ελλήνων καί των Καρχηδονίων στούς Ρωμαίους.'Αλλά οί πλούσιες ελληνικές αποικίες της Σικελίας καί της 'Ιταλίας μετέβαλαν τίς χώρες αυτές σέ ελληνικές.Έτσι άπό τήν αρχαιότητα ή Νότια 'Ιταλία ονομάστηκε Μεγάλη 'Ελλάδα, γιατί πουθενά αλλού στόν αποικιακό κόσμο ό 'Ελληνισμός δέν έφθασε σέ τόσο μεγάλη ακμή.

Εύβοείς - κυρίως άπό τή Χαλκίδα - πραγματοποίησαν τόν παλαιότερο αποικισμό της Σικελίας. Μιά γενιά περίπου αργότερα τούς ακολούθησαν οί Κορίνθιοι, πού γιά νά ελέγχουν τό θαλάσσιο δρόμο Κορίνθου-Σικελίας κατέλαβαν καί αποίκισαν μιά σειρά καταλλήλων θέσεων στόν Κορινθιακό καί τόν Πατραϊκό κόλπο καί στό 'Ιόνιο πέλαγος: άρχισαν μέ τόν αποικισμό της Κέρκυρας, πού ήταν ό τελευταίος σταθμός των πλοίων άπό τήν 'Ελλάδα πρός τή Δύση. Στήν Κέρκυρα, νησί ελληνικό, οί 'Ερετριείς είχαν ήδη

ἱδρύσει μιά ἀποικία γιά νά ἐλέγχουν τόν θαλάσσιο δρόμο πρός τήν 'Ιταλία. Οἱ Κορίνθιοι ἔδιωξαν τούς 'Ερετριεῖς ἀποίκους. 'Η κορινθιακή ἀποικία τῆς Κέρκυρας ἀναπτύχθηκε καί πλούτισε γρήγορα χάρη στά προϊόντα της (κρασί, λάδι, ἀμφορεῖς) καί στή δημιουργία μεγάλου ἐμπορικοῦ στόλου. Ἔτσι δέν ἄργησε νά γίνη οἰκονομική ἀντίπαλος τῆς μητρόπολής της.

Κόρινθος καί Κέρκυρα, μαζί ἤ χωριστά, ἀποίκισαν, ἀνάμεσα σέ ἄλλες μικρότερες ἀποικίες, τήν Χαλκίδα καί τό Μολύκριο ('Αντίρριο) στήν Αἰτωλία, τή Λευκάδα, τό Σόλλιο καί τό 'Ανακτόριο στήν 'Ακαρνανία, τήν 'Αμβρακία (Ἄρτα) στίς ἐκβολές τοῦ 'Αράχθου στήν Ἤπειρο καί τήν 'Απολλωνία καί τήν 'Επίδαμνο (Δυρράχιο) στήν 'Ιλλυρία. Ὅλες αὐτές οἱ ἀποικίες, μέ ἐξαίρεση τίς δύο τελευταῖες, ἱδρύθηκαν σέ ἑλληνικές χῶρες. Ἔτσι οἱ Κορίνθιοι ἐξασφάλισαν τόν ἔλεγχο τοῦ δρόμου πρός τή Δύση.

Στή Σικελία οἱ Χαλκιδεῖς ἀποίκισαν τό ἀνατολικό τμῆμα καί τόν 'Ισθμό τῆς Μεσσήνης, οἱ Κορίνθιοι τό νότιο τμῆμα, ὅπου ἵδρυσαν τίς Συρακοῦσες (733), πού ἐξελίχθηκαν σέ μιά ἀπό τίς πλουσιότερες καί ἰσχυρότερες πόλεις τοῦ κλασσικοῦ ἑλληνισμοῦ. Καί ἄλλες πόλεις ἵδρυσαν ἀποικίες ἐκεῖ, ὅπως τά Μέγαρα (πού ἔκτισαν τά 'Υβλαῖα Μέγαρα καί τή Σελινοῦντα), ἡ Ρόδος καθώς καί πόλεις τῆς Κρήτης (πού ἐγκαταστάθηκαν στή Γέλα καί στόν 'Ακράγαντα).

Χαλκιδεῖς ἐπίσης ἵδρυσαν ἀποικίες στή Νότια 'Ιταλία, στήν Καμπανία (Ἴσχια, Κύμη καί Παρθενόπη πού ἀργότερα ὀνομάστηκε Νεάπολη). Οἱ 'Αχαιοί τῆς Πελοποννήσου ἵδρυσαν στόν κόλπο τοῦ Τάραντα τή Σύβαρι καί τόν Κρότωνα. 'Η Σύβαρις ἵδρυσε μέ τή σειρά της ἄλλες ἀποικίες (π.χ. τό Μεταπόντιο καί τήν Ποσειδωνία). Οἱ Λακεδαιμόνιοι ἔκτισαν τόν Τάραντα (708), οἱ Λοκροί τῆς Ναυπάκτου τούς 'Επιζεφυρίους Λοκρούς καί οἱ Φωκαεῖς τήν 'Ελέα.

Στίς ἀκτές τῆς <u>'Ιβηρικῆς χερσονήσου</u> καί τῆς <u>Γαλατίας</u> οἱ Ἕλληνες ναυτικοί καί ἔμποροι ἀναζητοῦσαν τόν ἄργυρο, τό χαλκό καί τό μόλυβδο, πού παρήγαγαν τά μεταλλεῖα αὐτῶν τῶν χωρῶν. Στή χερσόνησο τῶν Πυρηναίων, ἀνάμεσα στό ἀκρωτήριο τῆς Νάο καί τή Γκαδιάνα, ἐκτεινόταν τό βασίλειο τῆς Ταρτησσοῦ μέ τήν ὁμώνυμη πρωτεύουσα καί μέ τά πλούσια μεταλλεῖα ἀργύρου καί χαλκοῦ. Σ'αὐτή τή χώρα κατέληγαν ἐπίσης οἱ δρόμοι τοῦ κασσιτέρου, πού ἦταν ἀπαραίτητος γιά τήν παρασκευή τοῦ ὀρειχάλκου. Τόν κασσίτερο ἔφερναν ἀπό τή Μεγάλη Βρετανία (Κορνουαλία;), πού πρέπει νά ταυτίζεται μέ τίς μυθικές Κασσιτερίδες νήσους. 'Από τίς ἀρχές τῆς πρώτης χιλιετηρίδας καί γιά πολύ χρονικό διάστημα τήν ἀποκλειστική ἐκμετάλλευση τῆς περιοχῆς εἶχαν οἱ Φοίνικες πού εἶχαν ἱδρύσει τά Γάδειρα (Κάδιξ) γιά νά

έμπορεύωνται μέ τήν Ταρτησσό.

Στόν άποικισμό αύτών τών περιοχών προηγήθηκαν Ρόδιοι έμποροι καί ναυτικοί καί τούς άκολούθησαν οί Φωκαεΐς, πού ϊδρυσαν μονιμότερες έγκαταστάσεις. Άργότερα τό άποικιστικό έργο τών Φωκαέων συνέχισαν οί άποικοι τους οί Μασσαλιώτες.

Γύρω στό 630 οί Φωκαεΐς ϊδρυσαν τή Μασσαλία στίς έκβολές τοΰ Ροδανοΰ, στή χώρα τών Λιγύρων. Ίδρυσαν έπίσης καί άλλες άποικίες στή Νότια Γαλλία καί στήν Ίσπανία: τό Μόνοικο (σημ. Μονακό), τήν Καλλίπολη - κοντά στή Βαρκελώνη -, τό Ήμεροσκόπιο καί τή Μαινάκη (Μαλάγα;). Τό 560 έκτισαν στήν Κορσική τήν Άλαλίη (Άλερία), όπου κατέφυγαν οί Φωκαεΐς μετά τήν κατάληψη τής Φωκαίας άπό τούς Πέρσες (γύρω στό 540).

Ώστόσο ή κυριαρχία τών Φωκαέων στήν Κορσική καί στόν κόλπο τοΰ Λέοντος (Μασσαλία) δέν διήρκεσε πολύ: οί ένωμένοι στόλοι τών Καρχηδονίων καί τών Έτρούσκων νίκησαν τούς Έλληνες κοντά στήν Άλαλίη (535 περίπου) καί οί Φωκαεΐς άναγκάστηκαν νά έγκαταλείψουν τήν Κορσική γιά νά έγκατασταθοΰν στήν Έλέα τής Κάτω Ίταλίας. Ή ναυμαχία αύτή προκάλεσε τήν άναδίπλωση τοΰ έλληνισμοΰ στή δυτική Μεσόγειο. Άκριβώς όμως αύτή τήν έποχή πού οί Φωκαεΐς σταματοΰν τόν άποικισμό, ή Μασσαλία άρχίζει μέ τή σειρά της νά ίδρύη άποικίες: τή Νίκαια (Nice), τήν Άντίπολη (Antibes) καί τό 550 μαζί μέ τούς Φωκαεΐς τίς Έμπορίες (Ampurias) στήν Ίσπανία.

3. ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΛΙΒΥΗΣ

Ή μεσογειακή ζώνη τής βόρειας Άφρικής δέν άποικίστηκε γενικά άπό τούς Έλληνες, άλλά έμεινε σχεδόν άποκλειστικά στή σφαίρα έπιρροής τών Φοινίκων καί τών Καρχηδονίων. Μόνο στήν Αίγυπτο καί στήν Κυρηναϊκή, χώρες πού βρίσκονται πολύ κοντά στήν Κρήτη καί πού ήδη άπό τή μυκηναϊκή έποχή είχαν άναπτύξει έμπορικές καί πολιτιστικές σχέσεις μέ τούς Άχαιούς, ίδρύθηκαν μόνιμες έλληνικές έγκαταστάσεις.

Στήν Αίγυπτο οί Έλληνες προσελκύονται άπό τούς Φαραώ τής 26ης σαϊτικής δυναστείας, πού είχαν άνάγκη άπό στρατιώτες. Γιά νά στηρίξη τό θρόνο του καί νά ύπερασπίση τή χώρα του άπό τούς άσιατικούς έχθρούς ό Ψαμμήτιχος Α΄(664-610) προσκάλεσε στήν Αίγυπτο Έλληνες καί Κάρες μισθοφόρους, πού άποτέλεσαν τήν πραγματική δύναμη κρούσεως τοΰ αίγυπτιακοΰ στρατοΰ. Μέ τή βοήθεια αύτών τών μισθοφόρων ό Ψαμμήτιχος έγινε κύριος τής Αίγύπτου γύρω στό 651. Έγκατέστησε τούς Έλληνες στίς Δάφνες, καί στά Στρατόπεδα. Τότε ίδρύθηκε καί τό Μιλησίων τεΐχος. Τούς στρατιώτες άκολούθησε ένα πλήθος άλλων Έλλήνων, ίδιαίτερα έμπόρων, πού έγκατα-

στάθηκαν στήν Αἴγυπτο. Ὁ Φαραώ Ἀπρίης (589-570) ἐνίσχυσε ἀκόμη περισσότερο τό σῶμα τῶν Ἑλλήνων καί Καρῶν μισθοφόρων, πού ἔφθασαν περίπου τίς 30.000.

Ἡ παρουσία τόσο μεγάλου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων μισθοφόρων καί ἐμπόρων προκάλεσε ἔντονη τήν ἀντίδραση τῶν Αἰγυπτίων καί τῶν Λιβύων, κι αὐτό εἶχε σάν ἀποτέλεσμα τήν πτώση τοῦ Ἀπρίη καί τήν ἄνοδο τοῦ Ἄμαση (570-526) στό θρόνο τῆς Αἰγύπτου. Τό πρόγραμμα τοῦ νέου Φαραώ ἦταν ὁ περιορισμός τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου, γρήγορα ὅμως ἀναγκάστηκε νά ἀκολουθήση μιά συγκεκαλυμμένη φιλελληνική πολιτική. Μετέφερε τό ἑλληνικό στρατόπεδο στή Μέμφιδα καί ἐνῶ ἀπαγόρευσε στούς Ἕλληνες ἐμπόρους τόν Πηλουσιανό βραχίονα τοῦ Νείλου τούς ἄνοιξε τόν Κανωπικό καί τούς παραχώρησε ὡς κέντρο ἐμπορικό τή Ναύκρατη, πιθανῶς στήν τοποθεσία, ὅπου ἤδη ἀπό τό 650 ὁ Ψαμμήτιχος Α' εἶχε ἐπιτρέψει τήν ἐγκατάσταση ἑνός μιλησιακοῦ ἐμπορίου, πού ὅμως ἀργότερα καταστράφηκε ἀπό πυρκαγιά καί ξανακτίστηκε γύρω στό 600.

Στούς χρόνους τοῦ Ἄμαση, κοντά στή Ναύκρατη ὑπῆρχαν δύο πόλεις, μιά αἰγυπτιακή καί μιά ἑλληνική. Στήν ἑλληνική εἶχαν ἐγκατασταθῆ ἄποικοι ἀπό τή Μίλητο, τή Σάμο καί τήν Αἴγινα. Ἀλλά μετά τό νόμο τοῦ Ἄμαση, πού ὅριζε τήν Ναύκρατη σάν ὑποχρεωτική διαμονή τοῦ αἰγυπτιακοῦ ἑλληνισμοῦ, Ἴωνες ἀπό τή Χίο, τήν Τέω, τή Φώκαια καί τίς Κλαζομενές, Δωριεῖς ἀπό τήν Κνίδο, τήν Ἁλικαρνασσό καί τή Φάσηλη, καί Αἰολεῖς ἀπό τή Μυτιλήνη ἵδρυσαν ἐκεῖ ἕνα κοινό ἱερό (τέμενος) τῶν Ἑλλήνων, τό Ἑλλήνιον, καί οἱ πόλεις αὐτές ὅριζαν τούς ἄρχοντες (προστάται) στή Ναύκρατη. Ἡ ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς ἀποικίας, πού ἀποτελοῦσε τυπικά μέρος τοῦ αἰγυπτιακοῦ κράτους, ἀλλά στήν πραγματικότητα ἦταν ἕνα ἑλληνικό κράτος μέσα στήν Αἴγυπτο, ὑπῆρξε πρωτοφανής. Στήν ξένη αὐτή γῆ οἱ Ἕλληνες αἰσθάνθηκαν ἀδελφωμένοι περισσότερο ἀπό ὅ,τι στήν ἴδια τους τήν πατρίδα καί δημιούργησαν ἕνα πολίτευμα στό ὁποῖο συνυπῆρχαν ἁρμονικά ἰωνικά καί δωρικά στοιχεῖα. Ἡ περσική κατάκτηση τῆς Αἰγύπτου ἔθεσε τέρμα στήν ἀκμή αὐτῆς τῆς ἀποικίας.

Στήν Κυρηναϊκή, Δωριεῖς ἄποικοι ἀπό τή Θήρα καί τήν Κρήτη ἵδρυσαν τήν Κυρήνη γύρω στό 631 μέ οἰκιστή τόν Ἀριστοτέλη, πού πῆρε ἀργότερα τό ὄνομα Βάττος. Ἡ Κυρήνη δέχτηκε γύρω στό 575 νέους ἀποίκους ἀπό τήν Πελοπόννησο, τήν Κρήτη καί τά Δωδεκάνησα καί ἀργότερα μέ τή σειρά της ἵδρυσε δύο νέες ἀποικίες, τή Βάρκα καί τίς Εὐεσπερίδες.

4. Ο ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟ ΑΙΓΑΙΟ

Στίς ἀκτές τοῦ Βόρειου Αἰγαίου ἵδρυσαν οἱ Ἕλληνες μιά μακριά σειρά ἀποικιῶν ἀπό τό Θερμαϊκό κόλπο ὡς τό Βόσπορο στήν Εὐρώπη καί ἀπό

τό Βόσπορο ὥς τήν Τρωάδα στή Μ.'Ασία.'Από τίς ἀκτές αὐτές ἦταν ἑλληνικές μόνον οἱ ἀκτές τῆς Μακεδονίας πού ὥς τούς Μηδικούς πολέμους τουλάχιστον ἐκτείνονταν ὥς τίς ἐκβολές τῶν ποταμῶν 'Αλιάκμονα καί 'Αξιοῦ. Τίς ἀκτές τῆς Θράκης, ἀπό τίς ἐκβολές αὐτῶν τῶν ποταμῶν ὥς τήν Προποντίδα, δηλ. ἀπό τή Θέρμη (πού κατεῖχε τή θέση τῆς σημερινῆς Θεσσαλονίκης) ὥς τό Βυζάντιο, τίς κατοικοῦσαν πρίν ἀπό τό 2ο ἀποικισμό οἱ Θρᾶκες, λαός ἰνδοευρωπαϊκός, συγγενής τῶν 'Ελλήνων."Αλλα θρακικά φύλα, Βιθυνοί καί Μυσοί, κατοικοῦσαν πρίν ἀπό τό 2ο ἀποικισμό στίς ἀκτές τῆς Τρωάδας καί τῆς Βιθυνίας, ὅπως ἄλλωστε καί στό ἐσωτερικό. Οἱ φυλές αὐτές εἶχαν πιθανώτατα ἐγκατασταθῆ στή ΒΔ. Μικρά 'Ασία ἀπό τόν 12ο π.Χ. αἰώνα.

Τά αἴτια τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ στό Βόρειο Αἰγαῖο εἶναι γνωστά: οἱ Έλληνες μποροῦσαν νά καλλιεργοῦν τίς γύρω ἀπό τίς πόλεις τους περιοχές, πού ἦταν ἰδιαίτερα εὔφορες σέ δημητριακά, καί νά ἐκμεταλλεύωνται τά χρυσωρύχεῖα καί ἀργυρωρυχεῖα τοῦ ὄρους Παγγαίου καί τά δάση πού ἔδιναν ξυλεία γιά τή ναυπήγηση τῶν πλοίων τους.'Επίσης ἀνέπτυξαν πολύ γρήγορα ἐμπορικές σχέσεις μέ τούς Θρᾶκες τοῦ ἐσωτερικοῦ, πού τούς προμήθευαν ἀγροτικά προϊόντα.

Δυτικά ἀπό τό Νέστο ἵδρυσαν ἀποικίες κυρίως οἱ Ίωνες τῆς Εὐβοίας, τῆς Άνδρου καί τῆς Πάρου, ἀνατολικά ἀπό αὐτό τόν ποταμό οἱ Ίωνες καί οἱ Αἰολεῖς τῆς Μ.'Ασίας. Οἱ 'Αθηναῖοι, πού ἀνέπτυξαν σχετικά ἀργά τό ναυτικό τους καί τό ἐμπόριο, ἐπιχείρησαν τήν ἵδρυση ἀποικιῶν ἐπίσης σχετικά ἀργά, ἀλλά πάντως πρίν ἀπό τούς Μηδικούς πολέμους: ἔτσι ὁ Μιλτιάδης ὁ Πρεσβύτερος ἀποίκισε τή θρακική Χερσόνησο (Καλλίπολη), ὁ Πεισίστρατος τήν περιοχή τῶν ἐκβολῶν τοῦ Στρυμόνα καί ὁ 'Ιππίας τό Σίγειον. Οἱ 'Αθηναῖοι ἐγκατέλειψαν αὐτές τίς θέσεις ἐξαιτίας τῶν περσικῶν ἐκστρατειῶν στή Θράκη, ἀλλά ἀποκαταστάθηκαν στίς περιοχές αὐτές μετά τούς Περσικούς πολέμους.

Στήν ἀκτή τῆς Μακεδονίας οἱ Εὐβοεῖς ἵδρυσαν στό δυτικό τμῆμα τοῦ Θερμαϊκοῦ κόλπου τήν Πύδνα καί τή Μεθώνη.'Ανατολικά τοῦ 'Αξιοῦ Ίωνες πιθανότατα (Εὐβοεῖς;) ἵδρυσαν τή Θέρμη.'Ανατολικότερα, μεταξύ 'Αξιοῦ καί Στρυμόνα ἡ Χαλκίδα καί ἡ 'Ερέτρια ἵδρυσαν ἕνα μεγάλο ἀριθμό ἀποικιῶν, πιθανότατα ἤδη ἀπό τόν 8ο αἰώνα.'Ο Στράβων (VIII, C 329,II) ἀναφέρει ὅτι μόνο στή χώρα τῶν Σιθώνων οἱ Χαλκιδεῖς εἶχαν κτίσει τριάντα πόλεις. Γι' αὐτό ἡ χερσόνησος αὐτή ὀνομάστηκε ἤδη ἀπό τόν 5ο αἰώνα Χαλκιδική.'Ανάμεσα στίς πόλεις πού ἵδρυσαν οἱ Χαλκιδεῖς εἶναι ἡ Σερμύλη, στόν Τορωναῖο κόλπο, καί ἡ Τορώνη στή χερσόνησο τῆς Σιθωνίας. Οἱ χαλκιδικές πόλεις ἔμειναν γενικά μικρές ἀγροτικές ἐγκαταστάσεις.'Εξαίρεση ἀποτέλεσε ἡ Όλυν-

θος, μικρό πόλισμα πρίν ἀπό τά Μηδικά, πού τό κατοικοῦσαν οἱ Βοττιαῖοι καί πού παραδόθηκε ἀπό τόν 'Αρτάβαζο τό 479 στούς πιστούς στούς Πέρσες Χαλκιδεῖς. Τό 432, μετά ἀπό συνοικισμό τριάντα περίπου πόλεων ἡ "Ολυνθος ἔγινε ἡ μεγάλη πρωτεύουσα τῆς χαλκιδικῆς ὁμοσπονδίας. Σέ μεγάλη πόλη ἀναπτύχθηκε ἐπίσης ἡ Ποτείδαια,ἡ μοναδική κορινθιακή ἀποικία στή Χαλκιδική, πού ἱδρύθηκε στήν ἐποχή τοῦ Περιάνδρου καί πού διατήρησε ἰδιαίτερα στενούς δεσμούς μέ τή μητρόπολή της. 'Η Ποτείδαια δέσποζε σ'ὁλόκληρο τό δυτικό τμῆμα τῆς Χαλκιδικῆς, χάρη στήν ἐξαιρετικά εὐνοϊκή της θέση καί ἦταν γι'αὐτό προορισμένη νά παίξη πολύ σημαντικό ρόλο στήν ἱστορία τοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς περιοχῆς.

Ἡ'Ερέτρια ἵδρυσε τίς περισσότερες ἀποικίες στή Χαλκιδική μετά τή Χαλκίδα: στήν Παλλήνη: τή Μένδη, τή Σκιώνη καί τήν'Άφυτη - καί στήν 'Ακτή ('Άθως) ἕξι πόλεις, στίς ὁποῖες οἱ Ἕλληνες ζοῦσαν μαζί μέ τούς παλαιότερους κατοίκους , Πελασγούς καί Θράκες, πού μιλοῦσαν καί ἑλληνικά, ἀφοῦ ὁ Θουκυδίδης (IV,109) τούς ὀνομάζει "βαρβάρους διγλώσσους".

Γύρω στό 655/4 οἱ "Ανδριοι ἔκτισαν ἀποικίες στήν 'Ανατολική Χαλκιδική, τήν "Ακανθο καί τή Στάγειρο, καί ἀνατολικότερα ἀκόμη,κοντά στό Στρυμόνα, τήν "Αργιλο, στή χώρα τῶν Βισαλτῶν.

'Ανατολικότερα ἀπό τή Χαλκιδική, ἡ πλούσια περιοχή τῶν ἐκβολῶν τοῦ Στρυμόνα καί τοῦ Παγγαίου ὄρους ἦταν γεμάτη ἀπό ἑλληνικές ἐγκαταστάσεις. 'Ο θρακικός πληθυσμός φαίνεται ὅτι ἦταν γενικά πρόθυμος νά συμβιώση εἰρηνικά μέ τίς ἑλληνικές ἀποικίες, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ 'Ηρόδοτος (V,23).

Γύρω στό 680 οἱ Πάριοι μέ ἀρχηγό τόν Τελεσικλῆ, τόν πατέρα τοῦ ποιητῆ 'Αρχιλόχου,ἀποίκισαν τή Θάσο, ὅπου ὅμως στήν ἀρχή συνάντησαν τήν ἔντονη ἀντίσταση τῆς θρακικῆς φυλῆς τῶν Σαΐων. Οἱ ἄποικοι, ἀφοῦ νίκησαν τούς Σαΐους, ἐγκαταστάθηκαν στή θρακική ἤπειρο (Περαία), ἀναζητώντας πάντα χρυσό καί ἄργυρο."Ετσι ἵδρυσαν τίς ἀποικίες τῆς Γαληψοῦ καί τῆς Οἰσύμης, καί ἐκμεταλλεύτηκαν τά χρυσωρυχεῖα τῆς Σκαπτῆς "Υλης."Ιδρυσαν ἐπίσης τή Στρύμνη, στούς πρόποδες τοῦ 'Ισμάρου. Στήν ἴδια περιοχή οἱ Χίοι ἵδρυσαν τή Μαρώνεια.

Στήν περιοχή τοῦ Παγγαίου κατέφυγε καί ἐγκαταστάθηκε ὁ Πεισίστρατος κατά τή δεύτερη (;) ἐξορία του ἀπό τήν 'Αθήνα,'Εκεῖ πλούτισε ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῶν χρυσωρυχείων. Οἱ 'Αθηναῖοι, πού εἶχαν πάντοτε βλέψεις στήν περιοχή καί κατεῖχαν τήν 'Ηιόνα, ἐπιχείρησαν νά τήν ἀποικίσουν. Μετά ἀπό ἄτυχες ἀπόπειρες ἀποικισμοῦ ἵδρυσαν ἀργά (τό 437) τήν 'Αμφίπολη στή θέση τῶν 'Εννέα 'Οδῶν.'Επίσης εἶναι γνωστό ὅτι ἵδρυσαν μιά ἀποικία (ἤ κληρουχία), τή Βρέα (μεταξύ 446/5 καί 437), ἴσως στή χώρα τῶν Βισαλ-

των, ἀλλά ἡ τοποθεσία τῆς ἀποικίας αὐτῆς δέν ἔχει ταυτιστῆ.

Στίς ἐκβολές τοῦ Νέστου οἱ Κλαζομένιοι ἵδρυσαν τό 654 τά Ἄβδηρα, ἀλλά διώχτηκαν ἀπό τούς Θράκες. Ἡ πόλη ἀποικίστηκε ξανά τό 545 ἀπό τούς Τήιους. Οἱ ἀποικίες πού ἱδρύθηκαν ἀνατολικότερα ἀπό τά Ἄβδηρα κτίστηκαν σχεδόν ἀποκλειστικά ἀπό Αἰολεῖς καί Ἴωνες τῆς Μ.Ἀσίας. Ἀπό τίς πόλεις τῆς Ἑλλάδας μόνο τά Μέγαρα πῆραν μέρος στόν ἀποικισμό αὐτῆς τῆς περιοχῆς. Στίς ἐκβολές τοῦ Ἕβρου, Αἰολεῖς ἀπό τή Μυτιλήνη καί τήν Κύμη ἵδρυσαν τήν Αἶνο, πόλη πού μαρτυρεῖται ἀπό τόν Ὅμηρο ὅτι εἶχε κατοικηθῆ ἀπό Θράκες. Στή Θρακική Χερσόνησο (Καλλίπολη) οἱ Ἕλληνες ἵδρυσαν πολλές ἀποικίες: στίς ἀρχές τοῦ 4ου αἰ. ὁ Ξενοφῶν ἀνεβάζει τόν ἀριθμό τῶν ἑλληνικῶν πόλεων σέ 11 ἤ 12 (Ἑλληνικά,III,2,10). Σημειώνουμε τήν Καρδία, ἀποικία τῆς Μιλήτου καί τῶν Κλαζομενῶν (6ος αἰ.), τήν Ἐλαιοῦντα, ἀποικία τῆς Τέω, στό ἄκρο τῆς Χερσονήσου τή Σηστό, ἀποικία τῆς Μιλήτου, τήν Κριθωτή καί τήν Ἀλωπεκόννησο, ἀποικία τῆς Λέσβου (δεύτερο τέταρτο 7ου αἰ.). Τό 560 οἱ Ἀθηναῖοι μέ ἀρχηγό τόν πρεσβύτερο Μιλτιάδη κατέκτησαν ὁλόκληρη τή Θρακική Χερσόνησο καί τήν ἀποίκισαν μέ Ἀθηναίους ἀποίκους. Οἱ Ἀθηναῖοι δέν θά πάψουν νά ἔχουν βλέψεις στήν περιοχή αὐτή τῆς Χερσονήσου καί τῶν Στενῶν ἀπό τό 479 ὥς τό 338: ἔτσι ἐκτός ἀπό τίς φρουρές καί τά πλοῖα πού συνεχῶς ἔστελναν στή ζωτική αὐτή περιοχή, γνωρίζομε ὅτι τουλάχιστον δύο φορές ἐγκατέστησαν στρατιωτικές ἀποικίες, κληρουχίες, μιά τό 447 (;) στή Χερσόνησο καί μιά στή Σηστό τό 352.

Στήν εὐρωπαϊκή ἀκτή τῆς Προποντίδας οἱ Σάμιοι ἵδρυσαν τήν Πέρινθο γύρω στό 600, τή Βισάνθη (Ραιδεστό) καί τό Ἡραῖον Τεῖχος, οἱ Μεγαρεῖς τή Σηλυμβρία (670) καί τό Βυζάντιο (663).

Στή μικρασιατική ἀκτή οἱ Ἕλληνες ἵδρυσαν μιά σειρά ἀποικιῶν: οἱ Μεγαρεῖς τή Χαλκηδόνα (687), ἀπέναντι στό Βυζάντιο, οἱ Μιλήσιοι τήν Κύζικο (676), τό Πάριον (700) κ.ἄ., οἱ Φωκαεῖς τή Λάμψακο (654), οἱ Μιλήσιοι τήν Ἄβυδο (πρῶτο μισό τοῦ 7ου αἰ.) ἀπέναντι ἀπό τή Σηστό, καί οἱ Λέσβιοι τό Σίγειον ἀπέναντι ἀπό τήν Ἐλαιοῦντα στήν εἴσοδο τῶν Στενῶν, πού οἱ Πεισιστρατίδες κατέλαβαν καί ἀποίκισαν τό 533. Ἐξάλλου Λέσβιοι καί Τενέδιοι κατέλαβαν καί ἀποίκισαν ἤδη μέσα στόν 8ο αἰ. τά παράλια τῆς Νότιας Τρωάδας, ἀπό τόν Ἑλλήσποντο ὥς τήν Ἴδη.

Ὁ ἀποικισμός τῶν ἀκτῶν τοῦ Βορείου Αἰγαίου ἀποτέλεσε τήν ἀπαρχή τοῦ ἐξελληνισμοῦ ὄχι μόνον τῶν ἀκτῶν τῆς Θράκης καί τῆς βορειοδυτικῆς Μ.Ἀσίας, ἀλλά καί τοῦ ἐσωτερικοῦ, τῆς ἐνδοχώρας αὐτῶν τῶν περιοχῶν. Στήν πολιτιστική ἐπίδραση τῶν ἀποικιῶν προστέθηκαν ἀσφαλῶς ἀργότερα καί ἄλλοι παράγοντες ἀποφασιστικότεροι: α) ἡ συνεχής πολιτική καί στρατιωτική ἀθηναϊκή παρουσία στό βόρειο αὐτό χῶρο κατά τόν 5ο καί 4ο αἰ. (α' καί β' Ἀθη-

ναϊκή συμμαχία), πού ἐκδηλώνεται κυρίως μέ τήν προσπάθεια νά κρατηθῆ κάτω ἀπό τόν ἀθηναϊκό ἔλεγχο ἡ ζωτική γιά τήν 'Αθήνα περιοχή τῶν Στενῶν, καί κυρίως β) ἡ κατάκτηση τῆς Θράκης ἀπό τούς βασιλεῖς τῆς Μακεδονίας καί ἡ δημιουργία τῆς θρακικῆς στρατηγίας (342) πού ἔφθανε ὥς τήν ὀροσειρά τοῦ Αἵμου. Μολονότι ἡ ὑπαγωγή τῆς Θράκης στό βασίλειο τῆς Μακεδονίας δέν ὑπῆρξε μόνιμη καί ἡ Θράκη ἀπέκτησε τήν ἀνεξαρτησία της, οἱ Μακεδόνες συνετέλεσαν ἀποφασιστικά στόν ἐξελληνισμό τῆς περιοχῆς ἱδρύοντας πόλεις, ὅπως π.χ. τή Φιλιππούπολη. 'Επίσης στόν ἐξελληνισμό τῆς Θράκης συνετέλεσε ἡ κατάταξη πολλῶν Θρακῶν στό μακεδονικό στρατό.

'Ο γλωσσικός τουλάχιστον ἐξελληνισμός τῆς Θράκης νοτίως τῆς ὀροσειρᾶς τοῦ Αἵμου φαίνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι ἡ συντριπτική πλειοψηφία τῶν ἐπιγραφῶν αὐτῆς τῆς περιοχῆς εἶναι ἑλληνική: πολύ λιγώτερες εἶναι οἱ λατινικές ἐπιγραφές, γραμμένες ἀπό Ρωμαίους. 'Ο ἀριθμός τῶν κειμένων σέ θρακική γλώσσα (μέ ἑλληνική γραφή) πού σώζονται δέν ξεπερνᾶ τή δεκάδα, ἐνῶ οἱ ἑλληνικές ἐπιγραφές πού ἔχουν βρεθῆ μόνο στό τμῆμα τῆς Θράκης πού εἶναι σήμερα βουλγαρικό ξεπερνᾶ τίς 2300.[1]

Βέβαια οἱ ἐξελληνισμένοι αὐτοί Θρᾶκες διατήρησαν πολλά ἀπό τά θρακικά τους ὀνόματα, καθώς καί τίς λατρεῖες τους. 'Αλλά ὁπωσδήποτε ὁ γλωσσικός ἐξελληνισμός τῶν Θρακῶν νοτίως τοῦ Αἵμου ἦταν πολύ προχωρημένος στή ρωμαϊκή αὐτοκρατορική ἐποχή.

---

1. Οἱ ἀριθμοί προέρχονται ἀπό πρόσθεση τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν, πού δημοσίευσε ὁ G. Michailov, Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae, τομ. I-IV, Σοφια, 1956-1966 [τομ. I; 2η ἐκδ.: 1970]. Βλ. καί Δ. Σαμσάρη, 'Ο Ἐξελληνισμός τῆς Θράκης κατά τήν ἑλληνική καί ρωμαική ἀρχαιότητα, Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 315, ὅπου πληρέστερα στατιστικά στοιχεῖα ἐπιτρέπουν τή σύγκριση τῶν ἀριθμῶν τῶν ἑλληνικῶν καί λατινικῶν ἐπιγραφῶν στήν ἀρχαία Θράκη κατά περιοχές. Στήν Θράκη - ἐκτός ἀπό τή Μικρή Σκυθία (=Δοβρουτσά) καί τήν Κάτω Μοισία πού εἶχαν ἐκρωμαισθῆ - σέ ἕνα σύνολο 5472 ἐπιγραφῶν οἱ 3962 (82,63%) εἶναι ἑλληνικές καί οἱ ὑπόλοιπες 1510 (17,37%) λατινικές. Καί μάλιστα ὁ ἀριθμός τῶν λατινικῶν ἐπιγραφῶν εἶναι σχετικά ὑψηλός, γιατί περιλαμβάνει καί τίς ἐπιγραφές τῆς περιοχῆς ἀνάμεσα στόν κάτω ρου τοῦ Στρυμόνα καί τοῦ Νέστου, ὅπου ὑπῆρχαν ρωμαϊκές ἀποικίες, στίς ὁποῖες οἱ λατινικές ἐπιγραφές εἶναι περίπου οἱ μισές (49,4%) τοῦ συνόλου.

5. Ο ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΕΥΞΕΙΝΟΥ ΠΟΝΤΟΥ

Τόσο τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα, ὅσο καί οἱ μῦθοι δείχνουν ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἤδη στή 2η χιλιετηρίδα ταξιδέψει μέ τά πλοῖα τους στόν Εὔξεινο[1] Πόντο. Ἀλλά μόνο στήν ἐποχή τοῦ β΄ ἀποικισμοῦ, τόν $7^{ο}$ αἰ. ἦρθαν ξανά σ'αὐτή τήν περιοχή γιά νά ἐγκατασταθοῦν μόνιμα καί ἔκτισαν μιά μακριά σειρά πόλεων κατά μῆκος τῶν ἀκτῶν της.

Τόν ἀποικισμό τῶν ἀκτῶν τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τῆς Φιλόξενης θάλασσας, ὅπως τήν ἀποκάλεσαν εὐφημιστικά, τόν πραγματοποίησαν σχεδόν ἀποκλειστικά οἱ Μιλήσιοι, πού, ὅπως εἴπαμε παραπάνω, ἵδρυσαν κάπου ἐνενήντα ἀποικίες, γιά τήν ἀνάπτυξη τῶν ὁποίων μᾶς ἔδωσαν πολλά νέα στοιχεῖα οἱ σοβιετικές ἀνασκαφές, πού διεξάγονται στήν Κριμαία καί τή Νότια Ρωσία. Οἱ Ἕλληνες προσελκύστηκαν ἰδιαίτερα στίς βόρειες ἀκτές, ἀπό τόν πλοῦτο τῶν χωρῶν αὐτῶν σέ σιτηρά καί ἁλιευτικά προϊόντα, μέταλλα, δέρματα καί γοῦνες. Τότε οἱ Μιλήσιοι ἵδρυσαν τή Σινώπη καί τήν Τραπεζοῦντα στή νότια ἀκτή, τήν Ἑρμόνασσα, τή Φαναγορία, τό Ποντικάπαιον στή βόρεια. Ὡστόσο οἱ μεταναστεύσεις τῶν Σκυθῶν καί τῶν Κιμμερίων ἐξαφάνισαν σχεδόν ὁλοκληρωτικά αὐτές τίς πρῶτες ἐγκαταστάσεις. Ὅταν ὅμως ἀργότερα μέσα στόν $7^{ο}$ αἰ. οἱ λαοί αὐτοί ἐγκαταστάθηκαν μόνιμα στίς χῶρες πού κατέλαβαν, οἱ φιλικές σχέσεις πού ἀνέπτυξαν μέ τούς Ἕλληνες ἐπέτρεψαν τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀποικισμοῦ.

Ἔτσι, μετά τό 650 περίπου, οἱ Μιλήσιοι ἵδρυσαν μερικά ἐμπόρια στή βόρεια ἀκτή τοῦ Εὐξείνου Πόντου, στή σημερινή νησίδα Berezan (Βορυσθενίδα νῆσο), στίς ἐκβολές τοῦ Βορυσθένη (Δνειπέρου) καί τοῦ Ὕπανη[2] καί στόν Κιμμέριο Βόσπορο. Ἀργότερα μετά τό 625, καθώς οἱ σχέσεις Ἑλλήνων καί ντόπιων ἐξελίχθηκαν εὐνοϊκά, ἱδρύθηκαν πραγματικές πόλεις: στίς δυτικές καί βορειοδυτικές ἀκτές καί στά νότια τοῦ Ἴστρου (Δούναβη) οἱ Μιλήσιοι ἵδρυσαν τήν Ἀπολλωνία (610), τήν Ὀδησσό (σημερινή Βάρνα, 575) καί τήν Τόμη, οἱ Μεγαρεῖς τῆς Ποντικῆς Ἡρακλείας τήν Κάλλατη (540) καί οἱ Βυζάντιοι καί οἱ Χαλκηδόνιοι τή Μεσημβρία (510). Στή βό-

---

1. Τό ἐπίθετο Εὔξεινος προῆλθε ἀπό τό <u>ἄξεινος</u> κατά εὐφημισμό, τό <u>ἄξεινος</u> ἀπό τόν τύπο <u>ἄζεινος</u> (πού μαρτυρεῖται), καί αὐτό εἶναι ἡ ἑλληνική ἀπόδοση τῆς ἰρανικῆς -σκυθικῆς λέξης axšaena , πού σημαίνει σκοῦρος, σκοτεινός. Πβ. Μαύρη θάλασσα.

2. ὁ Ὕπανις – Ὑπάνιος = Μπούγκ(;) ἤ Κουμπάν(;).

3. Πλίνιος, nat. 5,112: Ἡ Μίλητος εἶναι... Ioniae caput...super LXXXX urbium per cuncta maria genetrix.

ρεια ἀκτή τοῦ Εὐξείνου Πόντου (στά βόρεια τοῦ Δούναβη) οἱ Μιλήσιοι ἵδρυσαν σημαντικές πόλεις, κυρίως στίς ἐκβολές τῶν μεγάλων ποταμῶν, δηλ. σέ τοποθεσίες ὅπου κατέληγαν οἱ μεγάλοι ποτάμιοι δρόμοι πού συνέδεαν τό ἐσωτερικό μέ τή θάλασσα: τήν Ἴστρο (625) σέ κάποια ἀπόσταση ἀπό τίς ἑλώδεις ἐκβολές τοῦ Ἴστρου, τήν Τύρα στίς ἐκβολές τοῦ Τύρα (Δνειστέρου) στό πρῶτο μισό τοῦ 6ου αἰ., καί τήν Ὀλβία, πού ἀρχικά ὀνομαζόταν Βορυσθένη, στίς ἐκβολές τοῦ ὁμώνυμου ποταμοῦ (τοῦ σημ. Δνειπέρου) (625). Στήν Κριμαία, μέ τό ἤπιο κλίμα πού θυμίζει τήν Ἑλλάδα, τό Παντικάπαιον (σημ. Κέρτς, μιλησιακή ἀποικία τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ.) καί στήν ἀπέναντι σημερινή χερσόνησο τοῦ Ταμάν ἡ Φαναγορία (ἀποικία τῆς Τέω, τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ.), ἤλεγχαν τήν εἴσοδο τοῦ Κιμμερίου Βοσπόρου. Οἱ Μιλήσιοι εἶχαν ἐπίσης ἱδρύσει τόν 6ο αἰ. πολλές ἄλλες λιγότερο σημαντικές πόλεις στήν Κριμαία, τό Μυρμήκιον, τό Νυμφαῖον, τό Κιμμέριον καί τή Θεοδοσία. Ἀνατολικότερα, στή χερσόνησο τοῦ Ταμάν ἱδρύθηκαν ἡ Ἑρμόνασσα καί ἡ Γοργιππία, στό μυχό τῆς Μαιώτιδας λίμνης (σημ. Ἀζοφικῆς θάλασσας) στίς ἐκβολές τοῦ Τανάιδος (Δόν) ἡ παλαιότερη Ταναΐδα, στήν Κολχίδα ἡ Φᾶσις στίς ἐκβολές τοῦ ὁμώνυμου ποταμοῦ, καί στούς πρόποδες τοῦ Καυκάσου ἡ Διοσκουριάς καί ὁ Πιτνοῦς. Τέλος, στή νότια ἀκτή τοῦ Εὐξείνου οἱ Μιλήσιοι ἔκτισαν τή Σινώπη (625-600), τήν Τραπεζοῦντα (6ος αἰ.) καί τήν Ἀμισσό (564) καί ἄλλες πόλεις καί οἱ Μεγαρεῖς καί Ταναγραῖοι τήν Ἡράκλεια τοῦ Πόντου (560).

6. ΤΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΥ

Τό τέλος τοῦ β' ἀποικισμοῦ (γύρω στό 500) συμπίπτει μέ τή μεγάλη κρίση πού περνᾶ ὁ ἑλληνισμός ἀπό τή δημιουργία καί τήν ἀνάπτυξη τοῦ μεγάλου Περσικοῦ κράτους στήν Ἀνατολή καί ἀπό τίς προσπάθειες τῶν Καρχηδονίων καί τῶν Ἐτρούσκων νά ἀνακόψουν καί νά περιορίσουν τόν ἑλληνισμό τῆς Σικελίας καί τῆς Κάτω Ἰταλίας. Οἱ νίκες τῶν Ἑλλήνων στήν Ἀνατολή καί στή Δύση ἔσωσαν τόν ἑλληνισμό ἀπό τήν ὑποδούλωση, ἀλλά ἡ ἐπέκτασή του σταμάτησε ὥς τήν ἐποχή τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Βέβαια τό σταμάτημα τοῦ ἀποικισμοῦ δέν εἶναι ἀπόλυτο: ἡ Ἀθήνα π.χ. ἱδρύει μέσα στόν 5ο αἰ. τή Βρέα (γύρω στό 445 π.Χ. - Tod,44 =Meiggs-Lewis,49), τήν Ἀμφίπολη (437), καί, ἕνα αἰώνα ἀργότερα, τό 325/4, μία ἀποικία στήν Ἀδριατική (Tod,200) καί ἡ Ἡράκλεια τοῦ Πόντου τή Χερσόνησο στήν Κριμαία (422).

Με τό β' ἀποικισμό οἱ Ἕλληνες βρῆκαν τούς ἀπαραίτητους ὑλικούς πόρους, πού χωρίς αὐτούς οἱ μικρές πόλεις τῆς μητροπολιτικῆς Ἑλλάδας δέν θά μποροῦσαν μόνες της ποτέ νά ἐξασφαλίσουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ πολιτισμοῦ τους καί ἴσως καί τήν ἐπιβίωσή τους. Ἡ βιομηχανική, ἐμπορική καί ναυτική ὤθηση πού δόθηκε ἀπό τόν ἀποικισμό ἔφερε τούς Ἕλληνες στήν πρώ-

τη θέση στό θαλάσσιο μεσογειακό έμπόριο. Χάρη στόν άποικισμό ό μεσογειακός κόσμος άνοιξε γιά τούς Έλληνες καί τό άνοιγμα αύτό μεταμόρφωσε τόν έλληνισμό. Ό πλοῦτος καί ή εύημερία πολλῶν πόλεων (π.χ. τῆς Έρέτριας, τῆς Χαλκίδας, τῆς Μιλήτου καί τῆς Κορίνθου) βασίζονταν στή βιομηχανία καί τό έμπόριο. Ή διάδοση μέσα στόν 7ο αί. τοῦ νομίσματος, πού βρῆκαν οί Λυδοί, βοήθησε στήν άνάπτυξη τοῦ έλληνικοῦ κόσμου πού στηριζόταν στό έμπόριο, ένῶ παράλληλα συνετέλεσε στήν παρακμή καί τήν έξαφάνιση τῆς άρχαϊκῆς κοινωνίας τῶν εύγενῶν γαιοκτημόνων καί τῆς πρωτόγονης οίκονομίας της.

Στίς εὔφορες άποικιακές χῶρες ή οίκονομική άνάπτυξη ὑπῆρξε ταχύρρυθμη·τό μεγάλο έμπόριο όργανώθηκε καί στήν άνάπτυξή του, ὅπως καί στήν παράλληλη άνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, συνετέλεσε ή δημιουργία μιᾶς κοινῆς, ένιαίας μεσογειακῆς άγορᾶς. Κοινά οίκονομικά συμφέροντα, ὅπως καί άντιζηλίες καί οίκονομικοί άνταγωνισμοί (ὅπως π.χ. άνάμεσα στήν Κόρινθο καί τήν Κέρκυρα) άναπτύχθηκαν μέσα σ'αύτό τόν έκτεταμένο μεσογειακό χῶρο. Ἦταν φυσικό αύτή τήν έποχή νά δημιουργηθοῦν τεράστιες ίδιωτικές περιουσίες άπό τό έμπόριο καί τίς συναφεῖς οίκονομικές δραστηριότητες καί νά άναπτυχθοῦν μεγάλες πόλεις ὅπως ή Σύβαρις (μέ 300.000 κατοίκους), οί Συρακοῦσες (μέ 200.000) καί ό Άκράγαντας (μέ 100.000). Τίς πόλεις αύτές στόλιζαν ναοί πολύ μεγαλύτεροι καί πολύ πλουσιώτεροι άπό τούς ναούς τῶν πόλεων τῆς μητροπολιτικῆς Έλλάδας· ἔτσι π.χ. ό μεγάλος ναός τοῦ Άκράγαντα εἶχε διαστάσεις 105Χ 48 μ., ένῶ ό ναός τῆς Ἥρας στήν Όλυμπία μόνο 50Χ19 μ. καί ό Παρθενώνας 69,50Χ31 περίπου.

Στίς πόλεις τῆς Σικελίας καί τῆς Νότιας Ίταλίας άναπτύχθηκαν ίδιαίτερα ή ποίηση, τά γράμματα καί οί τέχνες· έκεῖ πήγαιναν σοφοί, ποιητές καί καλλιτέχνες άπό τήν Έλλάδα, ὅπως ό Βακχυλίδης, ό Πίνδαρος καί ό Αίσχύλος, πού πέθανε μάλιστα στή Σικελία· ό Πυθαγόρας δίδαξε στόν Κρότωνα καί ό Έμπεδοκλῆς στόν Άκράγαντα, γιά νά άναφέρωμε μόνο μερικά άπό τά πιό γνωστά όνόματα. Οί πρῶτοι ρήτορες καί σοφιστές εἶναι Σικελιῶτες: ό Κόραξ καί ό Τισίας άπό τίς Συρακοῦσες, ό Γοργίας άπό τούς Λεοντίνους.

Στόν πολιτικό τομέα οί ἄποικοι ἦταν γενικά πιό ριζοσπαστικοί, πιό νεωτεριστές καί προοδευτικοί άπό τούς Ἕλληνες τῆς μητροπολιτικῆς Έλλάδας· δέν εἶναι σύμπτωση ὅτι οί παλαιότεροι νομοθέτες έμφανίστηκαν στή Μεγάλη Έλλάδα καί στή Σικελία, ό Ζάλευκος στούς Λοκρούς καί ό Χαρώνδας στήν Κατάνη.

Οί άποικίες δέν έμπορεύονται μόνο μέ τήν ένδοχώρα, άλλά καί διαδίδουν σέ ὅλο τό μεσογειακό χῶρο καί στόν Εὔξεινο Πόντο τόν έλληνικό πολι-

τισμό· κλασσικό παράδειγμα ή διάδοση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου στούς λαούς τῆς 'Ιταλίας (στούς 'Ετρούσκους, στούς Ρωμαίους, τούς ἄλλους 'Ιταλικούς λαούς, στούς Μεσσαπίους κ.ἄ.) καί στούς λαούς τῆς Βαλκανικῆς (στούς Θράκες καί 'Ιλλυριούς). Φαίνεται παράδοξο ὅτι ἡ ἑλληνική πολιτιστική ἐπίδραση προχώρησε βαθιά στή Δύση, στή Γαλατία, πολύ μακριά ἀπό τήν παράλια ζώνη τῶν ἀποικιῶν: πολλά πολύτιμα ἤ χαρακτηριστικά ἀντικείμενα βρέθηκαν στήν 'Ανατολική Γαλλία καί στή Ρηνανία. Τά ἀντικείμενα αὐτά εἰσάχθηκαν πιθανότατα ἀπό τή Μασσαλία καί τίς ἄλλες ἀποικίες τῆς Νότιας Γαλλίας. Ἔτσι π.χ. σέ τάφους τῆς Βουργουνδίας, τῆς 'Αλσατίας καί τῆς Ρηνανίας βρέθηκαν ὀρειχάλκινες οἰνοχόες καί μελανόμορφα ἀγγεῖα. Ἕνας ὡραιότατος, μοναδικός ὀρειχάλκινος κρατήρας βρέθηκε σέ τάφο μιᾶς πριγκίπισσας τῆς Γαλλίας στό Vix (Χρυσῆ 'Ακτή).

Τέλος πρέπει νά σημειωθῆ ὅτι ὁ ἀποικισμός συνετέλεσε ἰδιαίτερα στή διαμόρφωση τῆς κοινῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως τῶν 'Ελλήνων στή γῆ τῶν ἀποικιῶν, μακριά ἀπό τήν 'Ελλάδα. Τό Ἑλλήνιον τῆς Ναυκράτιδος ἀποτελεῖ ἕνα κτυπητό παράδειγμα, ἴσως κι ἕνα σταθμό, στήν ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς κοινῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως.

XI. ΑΛΛΑΓΕΣ ΣΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΖΩΗ

1. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Μέσα στόν διευρυμένο άπό τόν άποικισμό έλληνικό χώρο οί συνθήκες τής ζωής μεταβλήθηκαν σιγά σιγά.Μιά άργή προσαρμογή σέ μιά πιό μόνιμη ζωή καί μιά νέα νοοτροπία διαμορφώνεται μέσα σ'αύτήν τήν κοινωνία πού βασίζεται στή γεωργία. Τά μεγάλα οίκογενειακά κτήματα, στά όποία είχε άρχικά μοιρασθή ή γή,κομματιάζονται· μιά έξέλιξη μέ οίκονομικό καί νομικό χαρακτήρα άφαίρεσε άπό τήν οίκογένεια στήν άρχή τήν κινητή περιουσία καί άργότερα τή γή, γιά νά τήν παραχωρήση στό άτομο: μετά τό θάνατο τού πατέρα, τά παιδιά μοιράζονται τήν περιουσία του. Μέ αύτή τή διανομή τό έδαφος άποκτά άξία καί ό ίδιοκτήτης του έπιδιώκει νά έχη άπό αύτό τήν καλλίτερη δυνατή άπόδοση· μεγάλες έκτάσεις — έγκαταλειμμένες άλλοτε στήν κτηνοτροφία, στή συλλογή βαλανιδιών καί στήν έκμετάλλευση τής ξυλείας — μεταβλήθηκαν τώρα σέ άγρούς καλλιεργημένους μέ σιτάρι ή κριθάρι, σέ έλαιώνες καί σέ άμπέλια. Ή πείρα δημιουργεί άγροτικές συνήθειες:στά όμηρικά έπη είναι ήδη γνωστά τά λιπάσματα, ή άγρανάπαυση, ή άρδευση τών άγρών. Βέβαια οί μέθοδοι είναι άκόμα πρωτόγονες· τό άροτρο πού περιγράφουν ό Όμηρος καί ό Ήσίοδος καί πού άναπαραστάνουν οί άρχαϊκές τερρακότες, είναι άσφαλώς έξ ίσου πρωτόγονο μέ αύτό πού συναντούσαμε πρίν άπό λίγα χρόνια — καί ίσως τό συναντούμε άκόμη καί σήμερα — σέ μερικές άπομονωμένες περιοχές τής Έλλάδας: τό ξύλινο ύνί του όργώνει μέ κόπο ένα άγονο έδαφος. Γι'αύτό ό καλλιεργητής άναπληρώνει μέ τό σκληρό του μόχθο τήν άγονη γή καί τά άκατάλληλα έργαλεία του.

Τά ""Εργα καί Ήμέραι" τού Ήσιόδου περιγράφουν τή σκληρή ζωή τού γεωργού.

2. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ

Άλλά ή γεωργία,μολονότι γνωρίζει μεγάλη άνάπτυξη, δέν είναι τό μοναδικό μέσος έπιβιώσεως. Ή ίδρυση πόλεων μετέβαλε τό πρωτόγονο καθεστώς.Σ'αύτό κάθε οίκογένεια καλλιεργούσε τά χωράφια της καί είχε αύτάρκεια: οί τροφές καί τά ένδύματα γιά τά μέλη της κατασκευάζονταν στό σπίτι· ό άνδρας ήταν κτίστης,ξυλουργός καί τσαγκάρης· ή γυναίκα μαγείρισσα, φουρνάρισσα, πλύντρια, έξενε, έγνεθε, ύφαινε καί κεντούσε. Ήδη στήν Ίλιάδα ό βοσκός καί ό γεωργός πήγαιναν στό γειτονικό χωριό γιά νά άνταλλάξουν τό γάλα καί τό σιτάρι τους μέ τά έρ-

γαλεῖα πού χρειάζονταν. Ὅσο ὁ ἑλληνικός κόσμος ἐπεκτεινόταν καί νέες χῶρες δέχονταν τήν ἐπίδρασή του, τόσο ἀναπτυσσόταν τό ἐμπόριο μέ μακρινές χῶρες. Οἱ ἀποικίες τῆς Σικελίας ἔκαναν ἐξαγωγή τοῦ σίτου καί τῆς ξυλείας πού τούς περίσσευαν· ἡ Κυρήνη τά μπαχαρικά της (σίλφιον) καί τό μαλλί της· οἱ πόλεις τοῦ Αἰγαίου ἔστελναν στίς ἀποικίες τοῦ Εὔξεινου Πόντου λάδι, σύκα καί κρασί — προϊόντα πού δύσκολα στερεῖται ἕνας Ἕλληνας ἀκόμη καί μακριά ἀπό τήν πατρίδα του — καί ἔπαιρναν ἀπό ἐκεῖ δημητριακά καί παστά. Σιγά σιγά δημιουργήθηκε μιά ἐμπορική τάξη, πού δέν φαίνεται νά ὑπάρχη ἀκόμη στά ὁμηρικά ἔπη, ὅπου ἡ λέξη ἔμπορος διατηρεῖ τήν ἀρχική της σημασία τοῦ "ταξιδιώτη" καί ὅπου τό μεγάλο ἐμπόριο ἦταν προνόμιο ἰσχυρῶν ἀνδρῶν, ὅπως τοῦ Μέντη, βασιλιᾶ τῶν Παφίων, πού ἐξήγαγε στήν Κύπρο σίδηρο γιά νά τόν ἀνταλλάξη μέ χαλκό. Ἀλλά ἤδη ἀπό τόν 7ο αἰώνα ὁ Ἡσίοδος γνώριζε στή Βοιωτία πλούσιους ἐμπόρους τῆς Αἴγινας· γνώριζε ἐπίσης τίς ἐποχές στίς ὁποῖες ἡ περιοδικότητα τῶν ἀνέμων ἐπέτρεπε τακτικές θαλάσσιες ἐμπορικές συναλλαγές.

3. ΤΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΩΝ ΜΕΤΡΩΝ ΚΑΙ ΣΤΑΘΜΩΝ. ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ

Οἱ συναλλαγές αὐτές ἀπαιτοῦσαν τή δημιουργία καί διάδοση ἑνός συστήματος μέτρων καί σταθμῶν. Οἱ λαοί τοῦ Αἰγαίου εἶχαν χρησιμοποιήσει τουλάχιστον τέσσερα τέτοια συστήματα[1]: τά συστήματα τῶν Ἑλλήνων, ὅπως καί τῶν Χαλδαίων καί τῶν Αἰγυπτίων, εἶχαν γιά βάση μιά μονάδα μήκους πού ὑπολογιζόταν ἀπό κάποιο μέλος τοῦ ἀνθρώπινου σώματος (πόδι, πῆχυς) καί πού χρησίμευε στό σχηματισμό πραγματικῶν ἤ θεωρητικῶν μονάδων ὄγκου, περιεχομένου καί βάρους. Ποτέ δέν συμφώνησαν πλήρως οἱ Ἕλληνες οὔτε γιά τό μέλος τοῦ σώματος πού ἔπαιρναν γιά βάση, οὔτε γιά τό ἀκριβές μῆκος του, οὔτε γιά τόν καθορισμό τῶν πολλαπλασίων καί τῶν ὑποδιαιρέσεών του, γιατί ταλαντεύονταν ἀνάμεσα στό δεκαδικό καί τό δωδεκαδικό σύστημα. Ἔτσι δημιούργησαν πολύπλοκα μετρικά συστήματα, πού προσπάθησαν, μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου, νά ἑνοποιήσουν καί νά ἁπλοποιήσουν, χωρίς ποτέ νά τό ἐπιτύχουν ἀπόλυτα.

---

1. Οἱ Αἰγαῖοι υἱοθέτησαν ὅλες τίς μονάδες πού χρησιμοποιήθηκαν διαδοχικά στήν Αἴγυπτο, κάνοντας ὡστόσο τίς τροποποιήσεις πού ἔκριναν χρήσιμες. Ἔτσι χρησιμοποίησαν διαδοχικά ἕνα ἐλαφρό "βαβυλωνιακό" στατήρα (7,91-8,33 γρ. μέσος ὅρος 8 γραμ.), ἕνα φοινικικό στατήρα (7,21-7,36 γρ.), ἕνα αἰγυπτιακό Kit (8,82-9,26 γρ.) καί μιά μονάδα χρυσοῦ (12,60 γρ.). Ὁ ἐλαφρός "βαβυλωνιακός" στατήρας εἶχε ὡς πολλαπλάσια τή μνᾶ (ἀπό 60 στατῆρες) καί τό τάλαντο (ἀπό 60 μνές). Τό τάλαντο ζύγιζε περίπου 28,800 χιλιόγραμμα (60 X 60 X 0,008). Τό σύστημα αὐτό διαδόθηκε στήν Κρήτη. Σέ μιά ἀποθήκη τῆς Κνωσοῦ βρέθηκε ὁ κορμός μιᾶς πυραμίδας ἀπό πορφυρίτη· σέ κάθε ὄψη τῆς πυραμίδας αὐτῆς, σέ ἀνάγλυφο, ἕνα χταπόδι ἅπλωνε τά πλοκάμια του. Τό βάρος τῆς πυραμίδας ἦταν 28,600 χιλιόγραμμα. Εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιά τό τάλαντο-κανόνα τῆς Κνωσοῦ. Πρβλ. G. Glotz, Civilisation égéenne, σ.222-227 καί Histoire Grecque, I, σ.44.

Μέσα στό 16ο αἰ. π.Χ. χρησιμοποιοῦσαν οἱ Κρῆτες στίς ἐμπορικές συναλλαγές πλάκες χρυσοῦ, χαλκοῦ καί ὀρειχάλκου.[1] Στίς ἀρχαιολογικές ἀνασκαφές βρέθηκαν στά ἀνάκτορα σημαντικές ποσότητες αὐτῶν τῶν μετάλλων, πού χρησίμευαν εἴτε ὡς πρῶτες ὕλες στούς χρυσοχόους καί μεταλλουργούς, εἴτε — χυμένα σέ πλάκες — ὡς ἕνα πρῶτο νόμισμα μέ πολύ δύσκολη χρήση. Οἱ πλάκες χαλκοῦ σέ σχῆμα τεταμένων δερμάτων ζώων — κυρίως βοδιῶν — εἶχαν βάρος 29 κιλῶν.[2] Τό σχῆμα αὐτῶν τῶν πλακῶν ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι σέ προηγούμενες ἐποχές — ἤ καί παράλληλα — δέρματα ζώων, κυρίως βοδιῶν, ἤ καί τά ἴδια τά ζῶα χρησιμοποιοῦνταν γιά τήν μέτρηση τῆς ἀξίας τῶν προϊόντων καί προφανῶς ἀκόμη καί ὡς μέσα πληρωμῆς.

Ἡ γλώσσα τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν διατήρησε τήν ἀνάμνηση μιᾶς πολύ παλιᾶς ἐποχῆς — προγενέστερης ἴσως ἀπό τήν ἐγκατάσταση τῶν Ἑλλήνων στή χώρα τους —, στήν ὁποία ἡ ἐμπορική ἀξία ἑνός πράγματος ἤ καί μιᾶς ἀνθρώπινης ζωῆς ὑπολογιζόταν μέ βάση τήν ἀξία τοῦ πιό ὠφέλιμου καί πολύτιμου ζώου, τοῦ βοδιοῦ : οἱ νέες κόρες τῆς Κρήτης, πού ὁ Ἥφαιστος παρουσίασε ἐπάνω στήν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέα, ὀνομάζονται ἀλφεσίβοιαι[3], γιατί ὁ γάμος τους θά ἔδινε πολλά βόδια στούς γονεῖς τους˙ ὁ Γλαῦκος ἀνταλλάσσει τή χρυσή πανοπλία του, πού ἀξίζει ἑκατό βόδια (ἑκατόμβοια τεύχεα), μέ τή χάλκινη πανοπλία τοῦ Διομήδη, πού ἀξίζει ἐννέα βόδια (τεύχεα ἐννεάβοια).[4] Ἀλλά στήν ἐποχή τῆς ὁριστικῆς συντάξεως τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, παράλληλα μέ τή χρησιμοποίηση στίς συναλλαγές πολύτιμων μετάλλων — χαλκοῦ, σιδήρου, χρυσοῦ, εἴτε μέ μορφή πλάκας (τάλαντον), εἴτε μέ μορφή ὅπλων (πέλεκυς) —, συνεχίζεται ἡ ἀνταλλαγή τῶν ἐμπορευμάτων μέ δέρματα ζώων, βόδια καί δούλους. Ἔτσι π.χ. στήν Ἰλιάδα Η 473, βλέπουμε ὅτι οἱ Ἀχαιοί ἀγοράζουν κρασί:

ἄλλοι μέν χαλκῷ, ἄλλοι δ'αἴθωνι σιδήρῳ,
ἄλλοι δέ ρινοῖς, ἄλλοι δέ αὐτῇσι βόεσσιν,
ἄλλοι δ'ἀνδραπόδεσσι˙

---

1. Ὁ κρητικός ὀρείχαλκος εἶχε πολύ καλή ἀναλογία: ἐννέα μέρη χαλκοῦ ἀντιστοιχοῦσαν σέ ἕνα μέρος κασσιτέρου, ὅπως στήν Τροία.

2. Στό ἀνάκτορο τῆς Ἁγίας Τριάδας, στήν αἴθουσα τοῦ θησαυροῦ, βρέθηκαν 19 τέτοιες πλάκες: ζύγιζαν ἀπό 27 ἕως 32 κιλά, οἱ περισσότερες ἀπό 29-29,500 χιλιόγραμμα, ὅπως τό τάλαντο-κανόνας τῆς Κνωσοῦ. Βλ. Rendiconti dell'Academia dei Lincei, XII, σ.344 κέ.

3. Ἡ λέξη εἶναι σύνθετη ἀπό τό ἀλφάνω (ἤ ἀλφαίνω-ἀόρ.β' ἦλφον),πού σημαίνει φέρνω κέρδος, ἀποκτῶ, καί ἀπό τό βοῦς. Οἱ "ἀλφεσίβοιαι παρθένοι" (Ἰλιάδ., Σ 593) ἔφερναν στούς γονεῖς τους πολλά πλούτη, τά βόδια, δῶρα (τά ἔδνα) τά ὁποῖα οἱ μνηστῆρες ἔδιναν στόν πατέρα τους καί μέ τά ὁποῖα ἀγόραζαν τή γυναίκα τους. Τό ἐπίθετο αὐτό, πού σημαίνει τήν Πολύτιμη, τήν Ἀκριβή, ἔγινε κύριο γυναικεῖο ὄνομα: Ἀλφεσίβοια ὀνομάζεται π.χ. ἡ πρώτη γυναίκα τοῦ μυθικοῦ Ἀλκμαίωνος (Προπέρτιος,Ι,15,15 κέ.).

4. Ζ 234-6: ἔνθ'αὖτε Γλαύκῳ Κρονίδης φρένας ἐξέλετο Ζεύς,
ὅς πρός Τυδεΐδην Διομήδεα τεύχε' ἄμειβε
χρύσεα χαλκείων, ἑκατόμβοι' ἐννεαβοίων.

῞Ας σημειωθῆ ὅτι ἡ ἐφεύρεση ἀργότερα τοῦ νομίσματος δέν ἔβαλε τέλος αὐτόματα στή χρήση τοῦ βοδιοῦ ὡς νομισματικῆς μονάδας σέ ὅλες τίς πόλεις τῆς ῾Ελλάδας. ῎Ετσι στήν ᾽Αθήνα (ὅπου ἡ παλαιότερη κοπή νομίσματος τοποθετεῖται γύρω στό 600 π.Χ.) ὁ Δράκων (624 π.Χ.) στή νομοθεσία του ὅριζε τίς ποινές σέ βόδια.

Γνωρίζουμε ἐπίσης ἀπό τή γραπτή παράδοση καί ἀπό τά ἀρχαιολογικά εὑρήματα τούς ὀβελούς ἤ ὀβολούς — μικρές μετάλλινες σοῦβλες — πού βρίσκονται εἴτε ἕνας-ἕνας,εἴτε ἑνωμένοι ἀνά ἕξι σέ δραχμές. (῾Η λέξη δραχμή, ἀπό τό ρῆμα δράττω σημαίνει ἀρχικά ἕξι ὀβολούς πού μποροῦσε νά πιάση,νά δράξη ἡ παλάμη.[1] Αὐτό τό σύστημα ἦταν, φαίνεται, σέ χρήση τόν 8ο καί 7ο αἰ.

᾽Αλλά μιά τεράστια πρόοδος συντελέσθηκε, ἴσως ἤδη ἀπό τά τέλη τοῦ 7ου αἰ., ὅταν οἱ πλάκες τοῦ μετάλλου (τάλαντα) — πού εἶχαν ἀποκτήσει μικρές διαστάσεις χάρη στή γενικευμένη χρήση πιό πολύτιμων μετάλλων καί ἔγιναν ἔτσι πιό εὔχρηστες καί πιό εὔκολες στή μεταφορά — σφραγίστηκαν μέ ἕνα σημάδι,γράμμα ἤ εἰκόνα, πού ἔβαζε τό ἐργαστήριο πού τίς κατασκεύαζε καί πού δήλωνε τό βάρος τους καί τήν ἀξία τους, καταργώντας ἔτσι τά ζυγίσματα γιά τόν ἔλεγχο καθώς καί τίς ἀμφισβητήσεις. ῎Ετσι δημιουργήθηκε τό νόμισμα. ῾Η ἐφεύρεση αὐτή πραγματοποιήθηκε στή Δυτική Μικρά ᾽Ασία, περιοχή μέ ἔντονη ἐμπορική ζωή. Στό μισοεξελληνισμένο βασίλειο τῆς Λυδίας ἔκοψαν στήν ἀρχή νομίσματα ἀπό ἤλεκτρο, ἕνα ἀσταθές φυσικό μίγμα χρυσοῦ καί ἀργύρου πού παρεῖχαν σέ ἀκατέργαστη κατάσταση μερικά κοιτάσματα, κυρίως ἀπό τούς ἄμμους τῶν προσχώσεων τοῦ Πακτωλοῦ. ᾽Αργότερα ἡ κοπή ἀργυρῶν νομισμάτων μέ σταθερή ποιότητα διαδόθηκε καί στήν ῾Ελλάδα, ὅπου τό μέταλλο αὐτό δέν εἶναι ἰδιαίτερα σπάνιο. Τέλος ὁ βασιλιάς τῆς Λυδίας Κροῖσος, πρῶτος ἐξέδωσε χρυσά νομίσματα. Συγχρόνως καί προοδευτικά ἡ ἔκδοση νομισμάτων ἔγινε κρατική ὑπόθεση. Οἱ κυβερνήσεις τῶν ἑλληνικῶν πόλεων ἀφαίρεσαν ἀπό τούς ἰδιῶτες τό δικαίωμα νά κόβουν νόμισμα καί κράτησαν μέ ἀποκλειστικότητα αὐτό τό πολύτιμο προνόμιο. Δημιουργήθηκαν διάφορα νομισματικά συστήματα : τό σύστημα τῆς Αἴγινας υἱοθετήθηκε ἀπό τίς περισσότερες πόλεις τῆς ἠπειρωτικῆς ῾Ελλάδας· τό σύστημα τῆς Εὔβοιας ἀπό τήν Κόρινθο, πού μέ τούς ἐμπόρους της τό διέδωσε μακριά στή Χαλκιδική, στήν Κυρηναϊκή, στή Σικελία, στή Μεγάλη ῾Ελλάδα. Μόνο πόλεις πολύ συντηρητικές,ὅπως ἡ Σπάρτη,διατήρησαν ὥς τόν 4ο αἰ. ἕνα δύσχρηστο βαρύ σιδερένιο νόμισμα. ᾽Αντίθετα ἀπό τούς Λυδούς, πού εἶχαν διμεταλλικό νομισματικό σύστημα (δηλ. καί χρυσά καί ἀργυρά νομίσματα), οἱ ῞Ελληνες τῆς ῾Ελλάδας χρησιμοποίησαν μονομεταλλικό νομισματικό σύστημα

1. Βρέθηκε στό ῾Ηραῖο τοῦ ῎Αργους μιά τέτοια δέσμη ὀβολῶν· βλ.G.Glotz, Histoire Grecque, I,σ.229,σημ.44.

(δηλ. μόνο ἀργυρά νομίσματα),[1] γιατί ἡ Ἑλλάδα ἔχει λίγα μεταλλεῖα χρυσοῦ καί πολλά μεταλλεῖα ἀργύρου. Ἀπό τήν Ἀνατολή ἦρθαν ἀργότερα στήν Ἑλλάδα χρυσά νομίσματα (στατῆρες καί δαρεικοί), ἀλλά ἡ χρήση τους γενικεύτηκε μόνο μετά τό τέλος τοῦ 5ου αἰ.

4. ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ : ΔΡΟΜΟΙ ΚΑΙ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΝΑΥΤΙΚΟ. Η ΑΛΙΕΙΑ

Γενικά οἱ συναλλαγές δέν γίνονταν ἀπό τήν ξηρά. Βέβαια ἡ ὕπαρξη ὁδῶν στήν ἀρχαϊκή Ἑλλάδα δέν ἀμφισβητεῖται: τά ὁμηρικά ἔπη ἀναφέρουν δρόμους, χωρίς νά τούς ὁρίζουν· ἴχνη ὁδοστρωμάτων, πού οἱ ἀρχαιολόγοι ἀνάγουν ἴσως λίγο αὐθαίρετα στή μυκηναϊκή ἐποχή, ἀνακαλύφθηκαν στήν Ἀργολίδα. Ἀλλά πρόκειται, φαίνεται, γιά δρόμους μέ μικρή σημασία, πού ὁδηγοῦν ἀπό τήν πόλη στούς ἀγρούς, στά γειτονικά χωριά ἤ σέ ἕνα πολυσύχναστο ἱερό. Ἡ Ἑλλάδα δέν ἀπέκτησε, οὔτε τότε οὔτε ἀργότερα, ἕνα ὁδικό δίκτυο πού νά μπορῆ νά συγκριθῆ μέ τό δίκτυο πού ἀπέκτησε ἡ Ἰταλία μετά τόν 3ο αἰ. Τά περισσότερα ἐμπορεύματα μεταφέρονται ἀπό τή θάλασσα. Στίς νέες ἀνάγκες ἀντιστοιχεῖ μιά ἐξέλιξη τῆς ναυτικῆς τέχνης. Κοντά στούς δρόμωνες, τά γρήγορα πολεμικά πλοῖα — πού, μέ τήν αὔξηση τῶν κωπηλατῶν, ἐπιδιώκεται νά αὐξηθῆ ἡ ταχύτητα καί ἡ ἐπιθετική ἰσχύς τους —, οἱ παραστάσεις τῶν ἀγγείων μᾶς δείχνουν πιό βαρειά πλοῖα πού κινοῦνται μέ πανιά, προγόνους τῶν σημερινῶν καϊκιῶν, πού τά χειρίζεται ἕνα μικρό πλήρωμα καί πού μεταφέρουν μέ μικρά ἔξοδα, ἀλλά πολύ ἀργά, δύσκολα μεταφερόμενα ἐμπορεύματα. Ἡ ναυσιπλοΐα εἶναι ἀκόμη μονάχα μιά ἀργή ἀκτοπλοΐα· κάθε βράδυ σύρουν τά πλοῖα στήν ξηρά σέ μιά ἀμμουδιά στήν ἀκτή· ἀλλά στήν ἀρχαία Ἑλλάδα δέν λογάριαζαν ποτέ τό χρόνο. Συγχρόνως μέ τό ἐμπορικό ναυτικό ἀναπτύχθηκε ἡ ἁλιεία. Τά ψάρια τῆς θάλασσας δέν ἦταν ἡ τροφή τῶν ἀρχόντων τῶν Μυκηνῶν καί τῆς Τίρυνθας· ἀλλά τά ὁμηρικά ἔπη (πού διατήρησαν τήν ἀνάμνηση αὐτῆς τῆς ἐποχῆς, ὅπου τά ψάρια θεωροῦνται ὡς κατώτερη τροφή) γνωρίζουν τό ψάρεμα μέ καμάκι καί μέ δίκτυ· τά ψάρια θά ἀποκτήσουν μιά αὐξανόμενη σημασία στή διατροφή τῶν Ἑλλήνων καί πολλές πόλεις, οἱ ἀποικίες τοῦ Εὐξεινου Πόντου κυρίως, θά πλουτίσουν ἀπό τό ἐμπόριο τῶν παστῶν.

5. Η ΒΙΟΤΕΧΝΙΑ

Τά ἐμπορικά πλοῖα δέν μετέφεραν μόνο ἀγροτικά καί δασικά προϊόντα ἤ ἀ-

1. Στά μονομεταλλικά νομισματικά συστήματα τά νομίσματα μέ κάποια σχετικά μεγάλη ἀξία ἦταν μόνο ἀπό ἕνα πολύτιμο μέταλλο (χρυσό ἤ ἄργυρο), στά διμεταλλικά ἀπό τά δύο πολύτιμα μέταλλα (ἀπό χρυσό καί ἀπό ἄργυρο). Παράλληλα κυκλοφοροῦσαν νομίσματα μικρότερης ἀξίας (ὑποδιαιρέσεις τῆς νομισματικῆς μονάδας) ἀπό ἄλλα μέταλλα, κυρίως ἀπό χαλκό (π.χ. στήν Ἀθήνα ὁ χαλκοῦς: 1/8 τοῦ ἀργυροῦ ὀβολοῦ καί τό δίχαλκον). Ἡ ἀξία τῆς νομισματικῆς μονάδας καθοριζόταν μέ βάση τό βάρος τοῦ πολύτιμου μετάλλου πού χρησίμευε γιά κανόνας: ἡ ἀττική δραχμή π.χ. ζύγιζε 4,36 γραμμάρια ἀργύρου.

κατέργαστα ὑλικά. Ἡ βιοτεχνική δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων ἀφυπνίζεται συγχρόνως μέ τήν ἐμπορική τους δραστηριότητα. Μέ τό τέλος τοῦ καθεστῶτος τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας, παρουσιάζονται οἱ ἐπαγγελματίες, εἰδικευμένοι ἐργάτες, πού συχνά ἀναλαμβάνουν τόσες πολλές παραγγελίες ὥστε ἀναγκάζονται νά πάρουν κοντά τους βοηθούς καί νά δημιουργήσουν ἐργαστήρια πού παράγουν πολλά ὅμοια ἀντικείμενα.

Στίς μικρασιατικές πόλεις ἀναπτύσσονται, ἔτσι, κάτω ἀπό τήν ἐπίδραση τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν — τοῦ λυδικοῦ καί τοῦ ἀσσυριακοῦ — ὑφαντουργεῖα πού τά λεπτά καί πλούσια στολισμένα προϊόντα τους διαδίδονται σέ ὁλόκληρο τόν ἑλλαδικό κόσμο.

Ἡ βιομηχανία τῶν μετάλλων ἀναπτύσσεται. Οἱ Ἕλληνες μαθαίνουν νά χρησιμοποιοῦν τά μεταλλεύματα τοῦ σιδήρου, πού εἶναι ἀρκετά ἄφθονα στή Μικρά Ἀσία καί στή Λακωνία. Ἀπό τή χρήση τοῦ σιδήρου προέκυψαν σημαντικές ἀλλαγές στόν ὁπλισμό. Ἡ παλιά δερμάτινη ἀσπίδα δέν ἀρκεῖ γιά νά ἀποκρούση τά σιδερένια ἀκόντια καί βέλη· μιά μικρή στρογγυλή ἀσπίδα, εὔχρηστη στήν ἄμυνα, μιά περικεφαλαία, ἕνας θώρακας ἀπό δέρμα καί ὀρείχαλκο, πού συμπληρώνονταν ἀπό τή μέση καί κάτω μέ μεταλλικά ἐλάσματα καί ὀρειχάλκινες περικνημίδες ἀποτελοῦσαν τώρα τόν ἀμυντικό ὁπλισμό τοῦ πολεμιστῆ. Σιδερένια ἐπιθετικά ὅπλα καί ἐργαλεῖα ἀναφέρονται στά νεώτερα τμήματα τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας.

6. ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Πολυάριθμα κοιτάσματα ἀργίλου εὐνοοῦν τήν ἀνάπτυξη ἐργαστηρίων κεραμικῆς, στά ὁποῖα ἡ διακόσμηση τῶν ἀγγείων ἀποκαλύπτει ἤδη ἀπό τήν πρώιμη ἐποχή μιά πραγματική ἀγάπη γιά τήν τέχνη: στήν Ἰωνία καί σέ μερικά μεγάλα λιμάνια, ὅπως στήν Κόρινθο, οἱ ἀναμνήσεις τῆς Κρητικῆς ζωγραφικῆς καί ἡ μίμηση τῶν ἀνατολικῶν ταπήτων προκάλεσαν τή γέννηση ἑνός μικτοῦ ρυθμοῦ, ὅπου ὁ φυτικός διάκοσμος, πού ἀποδίδεται μέ χάρη, τά φανταστικά ζῶα, οἱ μυθολογικές παραστάσεις συνθέτουν πλούσια σύνολα (ἀνατολίζων ρυθμός). Στή Βοιωτία καί κυρίως στήν Ἀττική τά ἀγγεῖα — πού ἡ μορφή καί τό συχνά μεγάλο μέγεθός τους μαρτυροῦν μιά μεγάλη τεχνική προσπάθεια — φέρουν μιά πιό ἀδέξια, ἀλλά καί πιό πρωτότυπη διακόσμηση, στήν ὁποία γεωμετρικά κοσμήματα πλαισιώνουν σκηνές μέ πολλά πρόσωπα. Ἡ ἀπόδοση τῶν σκηνῶν εἶναι ἀδέξια, ἀλλά φροντισμένη.

7. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΙΚΗ

Ἡ ἀρχιτεκτονική καί ἡ γλυπτική προοδεύουν ὅπως ἡ κεραμική. Ἀσφαλῶς εἶναι ἀρκετά τολμηρό νά ἐπιχειρήσουμε νά ἀποκαταστήσουμε σύμφωνα μέ τίς πολύ λίγο ἀκριβεῖς πληροφορίες τῆς Ἰλιάδας καί τῆς Ὀδύσσειας, τά ἀνάκτορα τοῦ Πριάμου καί τοῦ Ὀδυσσέως. Ὡστόσο οἱ ἀνασκαφές δείχνουν ὅτι, ἤδη ἀπό τόν 8ο αἰ.

οἱ ἀρχιτέκτονες γνωρίζουν νά καλύπτουν μεγάλες ἐπιφάνειες κάτω ἀπό τήν σαμαρωτή στέγη: ὁ σηκός τοῦ παλιοῦ ναοῦ τοῦ Ἡραίου, κοντά στό Ἄργος (8ος αἰ.), ἔχει μῆκος κάτι περισσότερο ἀπό 36 μ. καί πλάτος 8,5 μ. Ἡ κιονοστοιχία πού περιοριζόταν στήν πρόσοψη ἀναπτύχθηκε σέ περιστύλιο πού περιβάλλει τά οἰκοδομήματα καί προσθέτει μεγαλεῖο, χωρίς νά τά βαρύνη. Ἐνῶ οἱ ἀρχιτέκτονες χρησιμοποιοῦν ἀκόμη μόνο τό ξύλο, τόν πωρόλιθο καί τόν ἀσβεστόλιθο — πού συχνά συμπληρώνουν γιά λόγους οἰκονομίας μέ πηλό, ψημμένο ἤ ἄψητο —, οἱ γλύπτες πού ἔπαψαν νά ἐπεξεργάζονται τό ξύλο, προσπαθοῦν νά δώσουν μορφή στό μάρμαρο, μέ τό ὁποῖο ἀρχικά κατασκευάζουν ἄκαμπτα ἀγάλματα μέ τά χέρια κολλημένα στό σῶμα· ἀλλά ἤδη τά ἀνάγλυφα σέ πωρόλιθο διακοσμημένα μέ ζωηρά χρώματα, πού βρέθηκαν στήν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, μαρτυροῦν μιά ἀξιοπαρατήρητη προσπάθεια στήν ἀπόδοση τόσο στόν ἄνθρωπο ὅσο καί στά ζῶα πιό ζωηρῶν κινήσεων.

8. Ο ΠΛΟΥΤΙΣΜΟΣ ΚΑΙ Η ΤΙΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ὅλες αὐτές οἱ πρόοδοι στό ἐμπόριο καί στήν τεχνική ἔχουν σημαντικές κοινωνικές ἐπιπτώσεις. Ἡ δύναμη δέν στηρίζεται πιά ἀποκλειστικά στήν κατοχή ἑνός μεγάλου κτήματος· τά κληρονομικά κτήματα κομματιάζονται καί ὁ νόμος ἀρχίζει νά ἐπιτρέπη τήν πώλησή τους. Τό ἐμπόριο δημιουργεῖ τήν κινητή περιουσία πού διευκολύνεται ἀπό τή χρήση τοῦ νομίσματος. Οἰκογένειες ἀποκτοῦν ἀπό τό ἐμπόριο τεράστια ἔσοδα, πού τούς ἐπιτρέπουν νά διαδραματίσουν ἕνα σημαντικό ρόλο: ἕνα κτυπητό παράδειγμα ἀποτελοῦν στήν Κόρινθο οἱ <u>Βακχιάδες</u>, πλούσιοι πλοιοκτῆτες, μεγαλέμποροι καί πρῶτοι ἄρχοντες στήν πόλη τους. Εἶναι δύσκολο νά ποῦμε ἐάν πρόκειται γιά νεόπλουτους, πού παρουσίασαν μιά πλαστή γενεαλογία εὐγενῶν, ἤ γιά ἀριστοκράτες, πού ἐπέτυχαν νά προσαρμοσθοῦν στίς νέες συνθῆκες ζωῆς. Πάντως ἡ διαίρεση τῶν πολιτῶν σέ τάξεις στηρίζεται σέ ἐξωτερικά τεκμήρια πλούτου. Ἀσφαλῶς τά τεκμήρια αὐτά ἔχουν ἀκόμη συχνά ἕνα καθαρά ἀγροτικό χαρακτήρα: στήν Ἀθήνα ἡ πρώτη τάξη τῶν πολιτῶν, <u>οἱ πεντακοσιομέδιμνοι</u>, σύμφωνα μέ μιά διαίρεση πού ἀνάγεται ἴσως στόν 8ο αἰ., περιλαμβάνει ὅσους μπορουῦν νά ἔχουν συγκομιδή ἀπό τά χωράφια τους πεντακόσιους μεδίμνους σίτου· ἡ δεύτερη τάξη, οἱ <u>ἱππεῖς</u> ἤ <u>τριακοσιομέδιμνοι</u>, περιλαμβάνει ὅσους ἔχουν συγκομιδή τριακόσιους μεδίμνους σίτου ἤ ὑπηρετοῦν στό στρατό ὡς ἱππεῖς μέ δικό τους ἄλογο καί δικά τους ὅπλα· ἡ τρίτη, οἱ <u>ζευγῖται</u> ἤ <u>διακοσιομέδιμνοι</u>, ὅσους ὑπηρετοῦν ὡς ὁπλίτες μέ δικά τους ὅπλα ἤ ἔχουν παραγωγή διακόσιους μεδίμνους[1]· κάτω ἀπό

---

1. Ἡ ἑρμηνεία τοῦ ὅρου "ζευγῖται" ἀμφισβητεῖται: σύμφωνα μέ τή μιά ἄποψη σημαίνει ἐκεῖνος πού ἔχει ἕνα ζεῦγος βοδιῶν, ὁ γεωργός μέ τό ἄροτρο (ζυγόν, ὑποζύγιον) (πρβλ. Πολυδεύκης, Ὀνομαστικόν, VIII 132), σύμφωνα μέ τήν ἄλλη ἄποψη ὁ ὁπλίτης (<u>ζυγόν</u>: μέρος τῆς φάλαγγας· πρβλ. Πλουτ. Πελοπ. 23). Ἀπό τίς δυό ἀπόψεις ἐπικρατεῖ σήμερα ἡ δεύτερη. Βλ. Busolt-Swoboda, Griechische Staatskunde, II, 283, σημ.1, H.Bengtson, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος (ἑλληνική μετάφραση), σ.135 (σημ.136).

αὐτές τίς τρεῖς τάξεις ἦταν μιά τέταρτη, οἱ θῆτες (θής, θητός), οἱ ἡμερομίσθιοι ἐργάτες, οἱ μισθωτοί. Φαίνεται ὅμως ὅτι σχετικά γρήγορα υἱοθέτησαν ἕνα ἄλλο τρόπο διαιρέσεως σέ τάξεις, πού ἦταν καλύτερα προσαρμοσμένος στούς νέους οἰκονομικούς ὅρους καί στήν ὕπαρξη τοῦ νομίσματος· γιά νά κατανείμουν στίς τάξεις αὐτές τούς πλούσιους πολίτες πού δέν εἶχαν κτηματική περιουσία, ὑπολόγισαν τίς περιουσίες σέ χρῆμα, ὑπολόγισαν δηλ. ὅτι ἕνας μέδιμνος ἀντιστοιχοῦσε σέ μιά δραχμή. Τήν ἄποψη αὐτή ὑποστηρίζει ὁ U.Wilcken, πού ἀνάγει τό μέτρο στό Σόλωνα[1]. Ἔτσι σιγά σιγά ἡ κινητή περιουσία ἐπιβάλλεται στήν κοινωνική ἱεραρχία καί τό ἀριστοκρατικό καθεστώς πού εἶχε ἀντικαταστήσει τή βασιλεία μεταμορφώνεται σέ μιά πραγματική πλουτοκρατία. Τά χρήματα κάνουν τόν ἄνθρωπο, "χρήματ᾽ἀνήρ", λέει μιά παροιμία τῆς ἐποχῆς.

9. ΟΙ ΔΟΥΛΟΠΑΡΟΙΚΟΙ

Μέσα σέ μιά τέτοια κοινωνία ἡ θέση τῶν κοινῶν ἀνθρώπων ἦταν ἰδιαίτερα δύσκολη. Οἱ πλούσιοι μποροῦσαν νά κερδίζουν τεράστια ποσά ταυτόχρονα καί ἀπό τό ἐμπόριο καί ἀπό τά κτήματά τους, πού κανένας νόμος δέν περιόριζε τήν αὔξησή τους. Στήν Ἀττική π.χ. (πού ἔχει ἔκταση μέ τά νησιά της κάπου 2650 τετρ. χιλ.) πολλοί κτηματίες εἶχαν περισσότερα ἀπό 400 στρέμματα καλλιεργήσιμη γῆ. Τήν ἴδια ἐποχή οἱ φτωχοί χωρικοί ζοῦσαν ἀπό κτήματα πού μόλις ἀρκοῦσαν γιά τή συντήρηση τῶν οἰκογενειῶν τους καί οἱ δύσκολες δίκες, κληρονομικές ἤ γιά τήν ἀμφισβήτηση τῶν ὁρίων, καθιστοῦσαν ἐπισφαλῆ τήν κατοχή αὐτοῦ τοῦ κτήματος. Ἡ διάδοση τοῦ νομίσματος δέν βελτίωσε τή θέση τῶν φτωχῶν χωρικῶν. Τό ἀσήμι, σπάνιο ἀκόμη στόν 6ο αἰ., εἶχε τεράστια ἀγοραστική δύναμη· ἕνα βόδι πουλιόταν στήν ἐποχή τοῦ Σόλωνος πέντε δραχμές, πού ἀντιστοιχοῦν περίπου σέ πέντε χρυσές δραχμές τοῦ 1914. Ἀπό αὐτό προέκυψε μιά μεγάλη ὑποτίμηση τῶν ἀγροτικῶν προϊόντων. Γι᾽αὐτό, μετά ἀπό μιά ἀρρώστια ἤ ἀπό κακή συγκομιδή, συχνά ὁ ἀγρότης ἦταν ἀναγκασμένος νά δανεισθῇ γιά νά ζήσῃ· κατέφευγε σέ τοκογλύφους καί ὑποθήκευε τή μόνη περιουσία του, τά κτήματά του. Ἡ ὑποθήκη — συμφορά γιά τίς ἀγροτικές περιοχές — ὑπῆρχε ἀπό αὐτή τήν ἐποχή στήν Ἑλλάδα, πιθανῶς μέ τή μορφή τῆς πωλήσεως μέ τό δικαίωμα τῆς ἐπαναγορᾶς (πρᾶσις ἐπί λύσει)· οἱ παλαιότεροι "ὅροι" ὑποθηκῶν πού βρέθηκαν στήν Ἑλλάδα εἶναι τοῦ 6ου αἰ., ἀλλά ἡ χρήση τους εἶναι ἀσφαλῶς ἀκόμη παλαιότερη. Διωγμένος ἀπό τό χωράφι του, ὁ ἀγρότης μποροῦσε μόνο νά ὑποθηκεύσῃ τό σῶμα καί τά παιδιά του· ἔχανε τήν ἰδιότητα τοῦ ἐλεύθερου καί γινόταν δουλοπάροικος. Ἀσφαλῶς οἱ οἰκονομικές συνθῆκες πού ἐπικρατοῦσαν στήν Ἑλλάδα ἀπό τόν 7ο αἰ. δέν εἶναι ἡ μοναδική αἰτία

1. U. Wilcken, Hermes, 63, 1928, σ.236 κέ. ὅπου ἐπιφέρει μιά ἀνεπαίσθητη διόρθωση στό χωρίο τοῦ Πλουτ. Σολ. 23,3 (οὐσιῶν ἀντί θυσιῶν). Πρβλ. Bengtson, Ἱστ. Ἀρχ. Ἑλλάδος, σσ.114 καί 139 (σημ.203).

τῆς δουλοπαροικίας· ὡστόσο εὐνόησαν τήν διάδοσή της καί ἐνέτειναν τόν καταπιεστικό χαρακτήρα της. Ὁ θεσμός αὐτός πού δέν τόν γνώριζαν τά ἑλληνικά φύλα στήν ἐποχή τῆς ἐγκαταστάσεώς τους στήν Ἑλλάδα καί πού δέν ἀναφέρουν ἀκόμη ὁ Ὅμηρος καί ὁ Ἡσίοδος, ἀναπτύχθηκε πολύ πρίν ἀπό τόν 6ο αἰ. Μέ λεπτομερειακές διαφορές οἱ εἵλωτες τῆς Σπάρτης, οἱ πενέσται τῆς Θεσσαλίας, οἱ Μνωῖται καί οἱ κλαρῶται τῆς Κρήτης, ἴσως ἐπίσης οἱ πελάται καί οἱ ἑκτήμοροι[1] τῆς Ἀττικῆς ἔχουν γιά κοινό χαρακτηριστικό ὅτι ἀνῆκαν στή γῆ πού καλλιεργοῦσαν καί ὅτι πλήρωναν ἕνα ἐνοίκιο ἀνάλογο πρός τήν ἐτήσια συγκομιδή. Εἴδαμε ἤδη ὅτι δέν πρέπει νά τούς θεωρήσουμε ὡς ἀπογόνους ἑνός παλαιότερου λαοῦ πού ὑποδούλωσαν οἱ Ἕλληνες. Εἶναι πιθανό ὅτι μιά σειρά ἰδιωτικῶν συμβολαίων συνέδεσαν τίς οἰκογένειες τῶν φτωχῶν ἀνθρώπων μέ τούς εὐγενεῖς πού, ἔναντι αὐτῆς τῆς ὀφειλῆς, τούς ἐξασφάλιζαν πιθανῶς ἀρχικά βοήθεια καί προστασία. Τό καθεστώς αὐτό, πατριαρχικό καί προστατευτικό στήν ἀρχή του, ἔγινε μέ τόν χρόνο καταπιεστικό· ἡ πλουτοκρατία μετέβαλε τόν ἐνοικιαστή σέ δουλοπάροικο καί δημιούργησε μιά ἐξαθλιωμένη τάξη, δυσαρεστημένη, ἕτοιμη νά ἐπαναστατήση. Ἡ τάξη αὐτή ἔγινε στό τέλος ἕνας πραγματικός κίνδυνος γιά τά κράτη πού εἶχαν ὀλιγαρχικό πολίτευμα, ὅπως ἡ Σπάρτη καί ἡ Θεσσαλία, καί πού δέν ἐπέτυχαν μέ ἀποφασιστικά μέτρα νά τῆς δώσουν τήν ἐλευθερία.

10. ΟΙ ΔΟΥΛΟΙ

Κοντά στούς δουλοπαροίκους, οἱ κυρίως δοῦλοι — αὐτοί πού αἰχμαλωτίστηκαν στόν πόλεμο ἤ πουλήθηκαν ἀπό πειρατές σέ κάποια ἀγορά δούλων ἀπό αὐτές πού δημιουργήθηκαν στόν ἑλληνικό κόσμο ἰδιαίτερα στίς ἰωνικές πόλεις — ἀρχίζουν νά παίζουν ρόλο στήν ἀγροτική καλλιέργεια. Στήν Ἰλιάδα οἱ θεριστές πού παριστάνονται στήν ἀσπίδα τοῦ Ἀχιλλέως εἶναι ἀκόμη, ὅπως φαίνεται, ἐλεύθεροι ἐργάτες, ἔριθοι, καί πλάι σ'αὐτούς τούς ἡμερομίσθιους ὑπάρχουν ἐπίσης οἱ θῆτες, ἐλεύθεροι ἐργάτες πού συνδέονται μέ ἕνα διαρκές συμβόλαιο μέ τόν ἐργοδότη τους· ἀλλά στήν Ὀδύσσεια ὑπάρχουν πραγματικοί δοῦλοι, οἱ δμῶες, πού φύλαγαν τά κοπάδια τοῦ Ὀδυσσέως ἐνῶ ἄλλοι, στό σπίτι του, κάνουν τίς οἰκιακές ἐργασίες.

---

1. Θεωρεῖται σήμερα ὡς δεδομένο ὅτι "οἱ ὑποτελεῖς γεωργοί πού ἐργάζονταν στά κτήματα τῶν γαιοκτημόνων κυρίων τους ὄφειλαν βέβαια νά ἀποδίδουν σ'αὐτούς μόνο τό ἕνα ἕκτο τῆς ἐσοδείας (γι'αὐτό καί ὀνομάζονταν ἑκτημόριοι) ἦταν ὅμως ἀναγκασμένοι νά μένουν στόν ἴδιο τόπο καί ἐπομένως δέν εἶχαν πλήρη πολιτική ἐλευθερία (Wilcken, Ἀρχ. Ἑλλ. Ἱστ., σ.147). Πρβλ. ἐπίσης H. Bengtson, Ἱστορία τῆς Ἀρχ. Ἑλλάδος, σσ.112, 113, 137 (σημ.184, ὅπου ἡ τελευταία βιβλιογραφία), Bury καί Meiggs, σσ.185-186. Ἡ ἄποψη ὡστόσο ὅτι οἱ ἑκτήμοροι ἤ ἑκτημόριοι κρατοῦσαν γιά τή συντήρησή τους μόνο τό 1/6 τῆς παραγωγῆς τους καί ἔδιναν τά 5/6 στούς κυρίους τους, φαίνεται πιό πιθανή, γιατί στήν περίπτωση πού κρατοῦσαν τά 5/6 ἡ θέση τους δέν θά ἦταν καθόλου ἄσχημη. Τήν ἄποψη αὐτή ὑποστηρίζει μεταξύ ἄλλων ὁ G.Glotz, Histoire Grecque, I, σ.412.

Στήν πόλη οἱ πρόοδοι τῆς βιοτεχνίας ἔχουν σάν συνέπεια τήν δημιουργία μικρῶν ἐργαστηρίων· οἱ ἐλεύθεροι ἐργάτες καί οἱ δοῦλοι χρησιμοποιοῦνται, ὅπως φαίνεται, παράλληλα. Τό δίκαιο καί τά ἤθη κάνουν γενικά τή θέση τοῦ δούλου ἀρκετά ἀνεκτή στήν οἰκογένεια· ἐάν δέν ἔχη ἀκόμη αὐτή τήν ἐποχή τήν ἐλπίδα νά ἐλευθερωθῆ, τουλάχιστον τοῦ φέρονται γενικά χωρίς σκληρότητα καί συχνά μέ στοργή· ἔχει μιά σχετική ἀνεξαρτησία, κυρίως στά ἀγροτικά κτήματα, καί μπορεῖ νά συγκεντρώση λίγες οἰκονομίες. Ἡ θέση τοῦ δούλου φαίνεται ὅτι ἦταν πιό ἀνεκτή στήν ἀρχαϊκή Ἑλλάδα παρά στή Ρώμη τήν ἐποχή τοῦ Κάτωνος τοῦ πρεσβύτερου.

11. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Οἱ νέες οἰκονομικές συνθῆκες εὐνοοῦν τήν ἀνάπτυξη τῶν πόλεων.Στίς ἀκτές τοῦ Αἰγαίου ἀναπτύσσονται τά λιμάνια: Στήν Ἰωνία, ἡ Μίλητος στόν κόλπο τοῦ Λάτμου, κατάληξη τῆς κοιλάδας τοῦ Μαιάνδρου, καί ἡ Φώκαια πού δεσπόζει στήν κοιλάδα τοῦ Ἑρμοῦ καί ἐξυπηρετεῖ συγκοινωνιακά τήν βιομηχανική Λυδία. Στήν Κεντρική Ἑλλάδα, ἡ Χαλκίδα, πού ἐξουσιάζει τόν πορθμό τοῦ Εὐρίπου, τόσο σημαντικό σέ μιά ἐποχή ὅπου τά πλοῖα ἀπέφευγαν ἀκόμη τόν περίπλου τῆς Εὔβοιας·ἡ Αἴγινα, πού οἱ πειρατές της καί οἱ πλοιοκτῆτες της ἔπαιζαν μεγάλο ρόλο στήν ἀρχαϊκή Ἑλλάδα (ὅπως τόν 18ο αἰ. μ.Χ. οἱ πειρατές καί οἱ καραβοκύρηδες τῆς γειτονικῆς της Ὕδρας). Ἀπό τίς δυό πλευρές τοῦ Ἰσθμοῦ, τά δυό λιμάνια τῆς Κορίνθου (Λέχαιον καί Κεχραιαί), πού πλούτισαν ἀπό τό διαμετακομιστικό ἐμπόριο καί τά δικαιώματα ἀποθηκεύσεως. Τά Μέγαρα, πού ἵδρυσαν τόν 7ο αἰ. πολλές ἀποικίες στή Σικελία καί στόν Βόσπορο εἶναι μιά πλούσια πόλη. Ἡ μελλοντική της ἀντίζηλος, ἡ Ἀθήνα, πού τό λιμάνι της, ὁ Πειραιᾶς, δέν ἔχει ἀκόμη διαμορφωθῆ, παίζει ἀκόμη μόνο ἕνα μικρό ρόλο. Ὡστόσο φαίνεται ὅτι ἡ πόλη, πρίν ἀπό τόν 6ο αἰ., βγῆκε ἔξω ἀπό τό τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως καί ὅτι κτίστηκαν νέες συνοικίες τόσο στά Νότια πρός τήν πλευρά τοῦ Ἰλισσοῦ, ὅσο καί στά Βορειοδυτικά, ὅπου συγκεντρώθηκε ἕνα πλῆθος ἀγγειοπλαστῶν καί σιδηρουργῶν. Στήν Πελοπόννησο, τό Ἄργος διαδέχεται τήν Τίρυνθα καί τίς Μυκῆνες· στό κέντρο μιᾶς εὔφορης πεδιάδας παίζει ἕνα μεγάλο ἐμπορικό ρόλο ἀφοῦ προσάρτησε τό λιμένα τοῦ Ναυπλίου·τό ρόλο αὐτό μαρτυρεῖ ἡ δημιουργία, στήν ἐποχή τοῦ βασιλέως Φείδωνος (7ος αἰ.),ἑνός μετρικοῦ συστήματος πού δέχθηκαν πολλές ἑλληνικές πόλεις. Ἡ Σπάρτη, μολονότι βρίσκεται μακριά ἀπό τή θάλασσα, ἀπέκτησε, χάρη στό πολίτευμά της, μεγάλη δύναμη πού ἤδη ἀπό τήν ἀρχή φαίνεται ὅτι εἶχε σαφῶς στρατιωτικό χαρακτήρα.

Δέν διαθέτουμε ἐπαρκεῖς μαρτυρίες γιά νά σχηματίσουμε μιά ἰδέα σχετικά μέ τόν πληθυσμό τῶν μεγάλων πόλεων αὐτῆς τῆς ἐποχῆς. Οἱ ὑπολογισμοί πού κάνουν μερικοί ἱστορικοί γιά νά ὑποστηρίξουν ὅτι οἱ πιό σημαντικές πόλεις τῆς Ἑλλάδας εἶχαν, στόν 7ο αἰ., πληθυσμό 25.000 ὥς 30.000 κατοίκους, δέν ἔχουν στέρεες βάσεις.

12. ΟΙ ΝΟΜΟΘΕΤΕΣ

Παρά τή θλιβερή εἰκόνα αὐτῆς τῆς "ἐποχῆς τοῦ σιδήρου" (ὁ Ἡσίοδος, γύρω στό 700 π.Χ., πιστεύει ὅτι ἀνήκει στήν ἐποχή τοῦ "σιδηρείου γένους"),ὅπου σ'ὅλη τήν Ἑλλάδα μιά δυστυχισμένη πλειοψηφία δούλων καί θητῶν ζεῖ κάτω ἀπό τήν καταπίεση μιᾶς πλούσιας μειοψηφίας πού πλούτισε ἀπό τά ἀπέραντα κτήματά της καί ἀπό τό ἐμπόριο, ἡ φυσική ἐξέλιξη τῶν γεγονότων καθορίζει τήν πρόοδο ἀπό τήν ἄποψη τῆς ἠθικῆς καί τοῦ δικαίου. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ ἐνισχύει σέ βάρος τῆς ὀργανώσεως τῶν γενῶν τήν δύναμη τῆς πόλης. Ἕνα τεράστιο νομοθετικό ἔργο συντελεῖται ἀπό τόν 8ο αἰώνα καί ἑξῆς στόν ἑλληνικό κόσμο. Ἡ παράδοση διέσωσε τά ὀνόματα πολλῶν νομοθετῶν, γιά τούς ὁποίους δέν ἦταν γνωστό πιά, στήν κλασική ἐποχή, ἄν ἦταν – ὅπως λέει ἕνας δελφικός χρησμός γιά τόν Λυκοῦργο – θεοί ἤ ἄνθρωποι καί ἡ ἔννοια τῶν ὀνομάτων τους δηλώνει ἴσως τόν μυθικό χαρακτήρα τους.[1] Πάντως εἴτε ὑπῆρξαν πραγματικά οἱ δημιουργοί τῶν μεταρρυθμίσεων πού τούς ἀποδίδονται, εἴτε αὐτές οἱ μεταρρυθμίσεις εἶναι τό ἀποτέλεσμα μιᾶς ἀργῆς καί ἀνώνυμης διεργασίας, ἕνα εἶναι βέβαιο: ἕνα νέο πνεῦμα ἐκδηλώνεται στή νομοθεσία. Τό ἀρχαῖο δίκαιο πού βασιζόταν στήν οἰκογένεια πού ἦταν συνυπεύθυνη τόσο γιά τήν καταδίωξη τοῦ ἐνόχου, ὅσο καί γιά τήν εὐθύνη, παραχωρεῖ τή θέση του σέ πιό ἐκσυγχρονισμένες ἀντιλήψεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες τό ἄτομο δέν ἀντιμετωπίζει πιά τήν οἰκογένεια τοῦ διαδίκου (θύματος ἤ ἐνόχου), ἀλλά τό κράτος. Ἕνα ἀπό τά πιό σημαντικά κείμενα πού φανερώνουν καλύτερα τήν ἐπικράτηση αὐτῶν τῶν νέων ἀρχῶν εἶναι ἕνας νόμος (Fράτρα) χαραγμένος ἐπάνω σέ μιά ὀρειχάλκινη πλάκα πού οἱ Ἠλεῖοι ἀφιέρωσαν στό τέλος τοῦ 7ου αἰ. στό ναό τῆς Ὀλυμπίας. Ὁ νόμος αὐτός ὁρίζει τά δικαιώματα τοῦ κατηγορουμένου,τόν προστατεύει ἀπό κάθε παράνομη βία, ρυθμίζει τήν δικαιοδοσία τῶν δικαστηρίων,στά ὁποῖα εἶναι ὑπόλογος ὁ κατηγορούμενος, καί περιορίζει τά δικαιώματα τοῦ κατηγόρου πού σέ καμιά περίπτωση δέν μπορεῖ νά θίξη τήν οἰκογένεια ἤ τήν περιουσία τοῦ κατηγορουμένου. Ἔτσι πραγματοποιήθηκε μιά οὐσιαστική πρόοδος στό δίκαιο, ἡ κατάργηση τῆς ὁμαδικῆς, τῆς συλλογικῆς εὐθύνης, πού βάραινε τό γένος καί τήν πατριά ἤ τήν φρατρία τοῦ ἐνόχου.[2] Μέ τόν νόμο αὐτό τῆς Ἤλιδος ἀναγνωρίζονται στήν Ἀρχαία Ἑλλάδα τόν 7ο αἰ. π.Χ. γιά πρώτη φορά οἱ ἀτομικές ἐλευθερίες, πού στή Δυτική Εὐρώπη, στήν Ἀγγλία, ἐξασφαλίστηκαν τό 1679 (ἐπί Κα-

1. Στή Σπάρτη Λυκοῦργος ἀπό τό θέμα τοῦ lux-lucis, φῶς καί ἔργον=ὁ φωτοδότης – στούς Λοκρούς Ζάλευκος=ὁ πολύ λευκός, ὁ φωτεινός· στήν Ἀθήνα Δράκων=ὁ θεός ὄφις προστάτης τῆς Ἀκροπόλεως.

2. Dittenberger -Purgold, Inschriften von Olympia, n° 2. Πρβλ. G.Glotz, La solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce,Παρίσι 1904, σσ. 244-259.

ρόλου Β') μέ τό Habeas corpus Act.[1]

Στήν 'Αθήνα ή νομοθεσία τοῦ Δράκοντος (624 π.Χ.), πού εἶναι κυρίως κωδικοποίηση παλαιότερων νόμων, πολύ ἀπέχει ἀπό τό νά "ἔχει γραφῆ μέ αἷμα", ὅπως τήν παρουσιάζει μιά ἀστήρικτη μεταγενέστερη παράδοση· ἀντίθετα ἀποτελεῖ μεγάλη πρόοδο πρός τήν κατεύθυνση τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τοῦ ἀνθρωπισμοῦ· καί μεταξύ τῶν λίγο ἤ πολύ αὐθεντικῶν νόμων πού τοῦ ἀποδίδονται, ὁ πιό σημαντικός πιθανῶς εἶναι ἐκεῖνος πού ἐνῶ ἱδρύει κοντά στόν Ἄρειο Πάγο τό δικαστήριο τῶν 'Εφετῶν, συγχρόνως διακρίνει, τόσο ἀπό τήν ἄποψη τῆς ποινῆς, ὅσο καί τῆς δικαιοδοσίας, τόν φόνο ἐκ προθέσεως ἀπό τόν φόνο ἐξ ἀμελείας. Ἔτσι διακηρύσσεται ἴσως γιά πρώτη φορά στόν ἑλληνικό κόσμο, ἡ σημασία στή νομοθεσία τῆς ἀρχῆς τῆς ἠθικῆς εὐθύνης.

1. Habeas corpus (ad subjiciendum) σημαίνει "νά ἔχης τό σῶμα σου=νά εἶσαι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ σου (γιά νά ἐμφανισθῆς ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου)".Μέ τίς λέξεις αὐτές ἄρχιζε ἡ κλήση τήν ὁποία ἐπέδιδε ἡ ἁρμόδια δικαστική ἀρχή γιά νά ἀνακοινώση στόν κατηγορούμενο ὅτι ἔπρεπε νά παρουσιασθῆ ἐνώπιον τοῦ δικαστῆ ἤ τοῦ δικαστηρίου πού θά ἀποφάσιζε γιά τήν ἐγκυρότητα τῆς συλλήψεώς του. Κατ'ἐπέκταση Habeas corpus δηλώνει τήν ἴδια τή δικαστική κλήση (writ). 'Αργότερα (1679) Habeas corpus Act ὀνομάστηκε ὁ νόμος πού ἐξασφάλισε τήν ἀτομική ἐλευθερία στήν 'Αγγλία.

XII. Η ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ
ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ 6ου ΑΙ.

1. ΓΕΝΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ

Δέν εἶναι εὔκολο νά δώσουμε σέ λίγες γραμμές τά γενικά χαρακτηριστικά τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας — θρησκείας πού ποτέ δέν διατυπώθηκε σέ σταθερά δόγματα, ἀλλά ἀντίθετα διαρκῶς προσαρμοζόταν στήν πνευματική καί ἠθική ἐξέλιξη τοῦ ὀρθολογιστῆ, περιέργου καί νεωτεριστῆ λαοῦ πού τήν ἀσκοῦσε. Αὐτό κάνει ἰδιαίτερα δύσκολη τήν ἱστορία τῆς καταγωγῆς της. Οἱ πρῶτες γραπτές πηγές πού μᾶς ἐπιτρέπουν τή μελέτη της — τά Ὁμηρικά ἔπη καί ἡ Θεογονία τοῦ Ἡσιόδου — μᾶς παρουσιάζουν πολυάριθμους θεούς μέ σαφῆ χαρακτηριστικά. Θά ἦταν σφάλμα ἄν ἔβλεπε κανείς σ'αὐτόν τόν τόσο σαφῆ πολυθεϊσμό τήν παλαιότερη κατάσταση τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας, πού εἶναι ἤδη τό ἀποτέλεσμα μιᾶς μακρόχρονης διεργασίας. Πίσω ἀπό τίς καθαρές καί καλά σχηματισμένες μορφές τῶν θεῶν διαφαίνονται ἄλλες παλαιότερες λιγώτερο γνωστές. Τά Ὁμηρικά ἔπη δέν μπόρεσαν νά ἐξαφανίσουν ὅλα τά ἴχνη αὐτῶν τῶν μορφῶν καί μερικοί συγγραφεῖς τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, π.χ. ὁ Αἰσχύλος, τίς ἀπέδωσαν μερικές φορές ἰδιαίτερα ἔντονα. Τέλος μόνον αὐτές οἱ παλαιότερες μορφές μποροῦν νά ἐξηγήσουν εἰκαστικές παραστάσεις πολύ μεταγενέστερες, ὅπως καί θρησκευτικά ἔθιμα, πού διαιωνίστηκαν, ὥς μιά πολύ μεταγενέστερη ἐποχή, κάτω ἀπό μιά ταπεινή λιγώτερο γνωστή καί λαϊκή μορφή. Θά προσπαθήσουμε νά συνοψίσουμε τίς πιό πιθανές ὑποθέσεις πού διατυπώθηκαν στήν ἐποχή μας σχετικά μέ αὐτά τά παλαιότερα χαρακτηριστικά τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας καί τίς διαδοχικές μεταβολές πού τήν ὁδήγησαν ὥς τήν μορφή πού πῆρε στήν ἀρχή τῆς ἱστορικῆς ἐποχῆς.

2. ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΜΕ ΤΙΣ ΘΡΗΣΚΕΙΕΣ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΓΟΝΩΝ ΛΑΩΝ. ΙΧΝΗ ΠΑΛΑΙΑΣ ΖΩΟΛΑΤΡΙΑΣ

Ἐπί πολλά χρόνια εἶχε ἀμφισβητηθῆ, συχνά περισσότερο μέ πνεῦμα παρά μέ μέθοδο, ὅτι εἶναι δυνατόν νά ὑπάρχη κάτι κοινό ἀνάμεσα στίς θρησκεῖες τῶν λαῶν τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητας καί στίς θρησκεῖες ἄλλων λαῶν πού δέν ἔφθασαν σέ ἕνα τόσο προχωρημένο βαθμό πολιτισμοῦ. Ἦταν πραγματικό σκάνδαλο, ἔλεγαν, νά ἐπισημαίνωνται ὅμοια στοιχεῖα ἀνάμεσα στίς δοξασίες τῶν Ἑλλήνων καί σέ ἐκεῖνες τῶν "ἄγριων λαῶν". Φαίνεται ὡστόσο ὅτι τό "ἑλληνικό θαῦμα" εἶναι ἀκόμη μεγαλύτερο, ἐάν ἀφοῦ ξεκίνησαν ἀπό ἔννοιες πολύ λίγο διαφορετικές ἀπό τίς ἔννοιες πού βρίσκονται σήμερα στούς Κάφρους καί τούς Ἐρυθροδέρμους

τῆς 'Αμερικῆς, οἱ "Ελληνες ἐπέτυχαν νά φθάσουν σέ ἀντιλήψεις μιᾶς τόσο μεγάλης καλλιτεχνικῆς, ἠθικῆς καί φιλοσοφικῆς ἀξίας· οἱ ὑπερβολές τῆς συγκριτικῆς μεθόδου δέν πρέπει νά μᾶς κάνουν νά παραγνωρίσουμε τούς ἔντονους παραλληλισμούς καί τίς ὁμοιότητες, πού διαπίστωσε αὐτή ἡ μέθοδος. Πράγματι ξαναβρίσκουμε στήν ἑλληνική θρησκεία στοιχεῖα κοινά μέ τίς "πρωτόγονες" θρησκεῖες καί κυρίως μέ τήν ἰδιαίτερη ἔννοια τῶν θεϊκῶν ὄντων, πού ἀπέχουν πολύ ἀπό τούς θεούς μέ σταθερά χαρακτηριστικά καί πού μποροῦν νά ἐξελίσσωνται — δηλ. νά εἶναι παιδιά, νά φθάνουν στήν ὥριμη ἡλικία, νά γερνοῦν, νά πεθαίνουν καί νά ἀνασταίνωνται· ἀπό αὐτές τίς ἐξελισσόμενες θεϊκές μορφές προέρχονται οἱ θεοί - βρέφη, πού ἐξομοιώθηκαν ἀργότερα μέ τόν Δία ἤ μέ τόν Διόνυσο, αὐτοί οἱ θεοί ἤ ἥρωες πού ὑποφέρουν, ἐξαφανίζονται καί ἀνασταίνονται. 'Αντιστοιχίες, πού μετατράπηκαν ἀργότερα σέ γενεαλογίες, ὑπάρχουν ἀνάμεσα στό θεό, στήν ὁμάδα πού τόν λατρεύει καί στόν ἀρχηγό της· καί ἡ ἀρχή τῆς "ἐλέῳ θεοῦ βασιλείας" διατυπώθηκε στήν ἀρχή καί στό τέλος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας· τέλος, ἐνῶ δέν εἶναι φρόνιμο νά μιλοῦμε γιά τοτεμική λατρεία στήν 'Ελλάδα, εἶναι τουλάχιστον δύσκολο νά ἀρνηθοῦμε ὅτι ὑπάρχουν ἴχνη ζωολατρίας: τό ὁμηρικό λεξιλόγιο διατήρησε τήν ἀνάμνηση μιᾶς ἐποχῆς στήν ὁποία ἡ "Ηρα εἶχε πρόσωπο ἀγελάδας (βοῶπις), ἡ 'Αθηνᾶ πρόσωπο κουκουβάγιας (γλαυκῶπις) προτοῦ νά γίνουν θεότητες μέ πλήρη ἀνθρώπινη μορφή, πού ἕνα ζῶο, ὁ ἀετός τοῦ Δία, ἡ κουκουβάγια τῆς 'Αθηνᾶς, χρησιμεύει ὡς διακριτικό σύμβολό τους.

3. Η ΛΑΤΡΕΙΑ ΤΗΣ ΓΗΣ

'Από τό θεό αὐτό, πού βρίσκεται σέ στενή σχέση μέ τή φυλή ἤ τήν πόλη, ἐξαρτᾶται ὅ,τι οἱ ἄνθρωποι ἔχουν πιό πολύτιμο: τά κοπάδια τους, οἱ συγκομιδές τους. Μπορεῖ νά ἔχῃ τήν κατοικία του μέσα στή γῆ πού τρέφει ὅλους. Στίς ἐποχιακές γιορτές οἱ πιστοί τόν ἐπικαλοῦνται καί τόν ἐξιλεώνουν μέ μαγικές τελετές, στίς ὁποῖες σύμβολα, συχνά χονδροειδῆ, πού θυμίζουν τήν πράξη τῆς ἀναπαραγωγῆς, προορίζονται γιά νά ἐξασφαλίσουν τήν γονιμότητα τῶν ἀγρῶν καί τῶν ζώων· ὁ ρόλος τοῦ φαλλοῦ στή λατρεία τοῦ 'Ερμῆ — λατρεία πού ἀργότερα προσαρτήθηκε στόν Διόνυσο καί στίς μεγάλες θεές τῆς 'Ελευσίνας — δέν ἔχει ἄλλη προέλευση. Μιά στοιχειώδης φυσιολογία ἀναμιγνύεται πράγματι μέ αὐτές τίς θρησκευτικές ἀντιλήψεις: φαντάζονται τή γῆ σάν γυναίκα, στήν ἀρχή παρθένο (Κόρη), κατόπιν γόνιμη ἀπό τίς βροχές καί τίς καταιγίδες Μητέρα-Γῆ (Δη-μήτηρ)[1]. 'Ανάμεσα

---

1. Τό ὄνομα τῆς θεᾶς μαρτυρεῖται στόν "Ομηρο, δέν παρουσιάζεται ὅμως στίς μυκηναϊκές πινακίδες. 'Η λατρεία της φαίνεται νά ἀποτελῆται ἀπό ποικίλα στοιχεῖα, ἰνδοευρωπαϊκά καί παλαιότερα. 'Η πιό πιθανή, ὄχι ὅμως βέβαιη, ἐτυμολογία εἶναι τοῦ Kretschmer, Glotta 17, 1929, σ.240: δᾶ (γῆ) + μήτηρ. 'Αλλά ἀμφισβητεῖται ἡ ὕπαρξη τῆς λ. δᾶ. Βλ. P. Chantraine, Dictionnaire Etymologique de la langue Grecque, λ. Δημήτηρ.

στή Μητέρα Γῆ καί τούς συγχρόνους τους ἀνθρώπους φαντάσθηκαν γενιές τεράτων, τούς Τιτάνες καί τούς Γίγαντες, πού γεννήθηκαν κατ'εὐθεῖαν ἀπό τή γῆ. Καθώς συνεχίστηκε ἡ ἐξομοίωση τῶν θεϊκῶν σχέσεων μέ τίς ἀνθρώπινες, ὁ θεός τῆς φυλῆς ἔγινε ὁ πρόγονός της, ὁ "ἥρωας", πού τόν φαντάζονται μέ μορφή ὁλοένα πιό σαφῆ, ἀρχικά φείδι — τό πιό γήινο ζῶο —, ἀργότερα ἄνθρωπο· σιγά σιγά διαμορφώνεται ἡ ἱστορία του· σέ μιά μεταγενέστερη ἐποχή δείχνουν τόν τάφο του· πολυάριθμες ὅμως λεπτομέρειες προδίδουν τήν καταγωγή του: στήν Ἀθήνα ὁ ἥρωας Κέκρωψ, πού ἐκπολίτισε τή χώρα, διατήρησε, στήν ἀγγειογραφία καί στά ἀνάγλυφα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, τήν οὐρά τοῦ φειδιοῦ.

4. ΝΕΚΡΟΛΑΤΡΙΑ - ΝΕΚΡΙΚΑ ΕΘΙΜΑ

Παιδιά τῆς γῆς οἱ ἄνθρωποι ἐπιστρέφουν στή γῆ μετά τόν θάνατό τους· ὅπως ὁ πρόγονος τῆς φυλῆς, γίνονται ἥρωες· ὅπως ἐκεῖνος γίνονται ἀντικείμενα σεβασμοῦ καί λατρείας. Ἡ ἐπικοινωνία δέν διακόπτεται ἀνάμεσα στούς ζωντανούς καί τούς νεκρούς· οἱ ἀγροτικές γιορτές συνοδεύονται, ὅπως συμβαίνει μέ τά ἀθηναϊκά ἀνθεστήρια, ἀπό τελετές στίς ὁποῖες προσκαλοῦν τούς νεκρούς μέ μαγικές πράξεις ἤ φράσεις γιά νά τούς ξαναστείλουν πίσω μέ ἄλλες πράξεις καί φράσεις στίς ὑπόγειες κατοικίες τους. Γιατί ὁ νεκρός εἶναι ἕνα ὄν μέ δύο ὄψεις, σεβαστός καί εὐεργετικός, ἀλλά ἐπίσης ἐπικίνδυνος, κυρίως ὅταν ὑποφέρῃ· γι'αὐτό φροντίζουν νά τοῦ ἐξασφαλίσουν μιά καλή μεταθανάτια ζωή: ταρίχευση, προσφορές, αἱματηρές θυσίες. Τά ὁμηρικά ποιήματα ἔχουν διατηρήσει τή λίγο ἤ πολύ ἀκριβῆ ἀνάμνηση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐθίμων, μολονότι στήν ἐποχή πού γράφηκαν εἶχε ἤδη εἰσαχθῆ τό ἔθιμο τῆς καύσεως τῶν νεκρῶν, πού ὥς τώρα δέν ἔγινε δυνατό νά καθορισθῆ κάτω ἀπό ποιές συνθῆκες ἦρθε στήν Ἑλλάδα. Ἔχει διαπιστωθῆ μόνο ὅτι ἡ ταφή καί ἡ καύση συνυπῆρχαν ὥς τήν κλασική ἐποχή.

5. ΟΙ ΜΕΓΑΛΟΙ ΘΕΟΙ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἐπάνω ἀπ'αὐτό τό πρῶτο στρῶμα τῶν θεϊκῶν ὄντων, πού γεννήθηκαν ἀπό τά ὁμαδικά συναισθήματα καί τίς ὁμαδικές συγκινήσεις καί πού συνδέονταν μέ τή γῆ, οἱ πρόοδοι τῆς περιέργειας καί τοῦ ἐπιστημονικοῦ πνεύματος τοποθέτησαν ἕνα δεύτερο στρῶμα θεῶν πού ὀφείλει τήν καταγωγή του στήν ἀπαλλαγμένη ἀπό κάθε ὑλικό συμφέρον παρατήρηση τοῦ κόσμου.

Προτοῦ ἀκόμη ἀποσπασθοῦν ἀπό τόν κορμό τῶν Ἰνδοευρωπαίων, οἱ ἑλληνικές φυλές πού ἦρθαν στήν Ἑλλάδα εἶχαν ἤδη τόν Δία, ἕναν ἀνώτερο θεό τοῦ οὐράνιου θόλου πού σκεπάζει, περιβάλλει τόν κόσμο. Ὁ **Ζεύς** εἶναι ὁ παλιός ἰνδοευρωπαϊκός θεός τοῦ οὐρανοῦ καί τοῦ φωτός, γνωστός ἐπίσης στήν σανσκριτική, στήν ἰταλική καί στή χεττιτική γλῶσσα[1]. Στήν Ἑλλάδα νίκησε τίς παλιές χθόνιες θε-

1. Τό ὄνομα τοῦ Δία μαρτυρεῖται στίς μυκηναϊκές πινακίδες (Dive). Ἡ ὀνομαστική Ζεύς ἀντιστοιχεῖ ἀκριβῶς μέ τόν σανσκριτικό τύπο dyáuḥ, ἡ γενική

ότητες, τούς Τιτάνες καί τούς Γίγαντες, πού μάταια προσπάθησαν νά τοῦ ἀντισταθοῦν καί νά ἀναρριχηθοῦν στίς ψηλές κορυφές, ὅπου εἶχε τήν κατοικία του. Ἀλλά διατήρησε πολύ καιρό τόν χαρακτήρα τοῦ "νεόπλουτου", τοῦ περήφανου γιά μιά πρόσφατη καί ἀβέβαιη νίκη: ἔτσι παρουσιάζεται, ἀκόμη τόν 5ο αἰ., στόν **Προμηθέα** τοῦ Αἰσχύλου, ὡς θεός τοῦ οὐρανοῦ καί τῶν καταιγίδων, πάλλει τόν κεραυνό. Ἡ Ἥρα[1], ἀδελφή τοῦ Δία, ἔγινε γυναίκα του στήν κορυφή τῆς φρυγικῆς Ἴδας. Εἶναι ἡ προστάτιδα θεά τοῦ γάμου καί τῆς οἰκογένειας. Ὡστόσο ἀντίθετα ἀπό τόν ἄνδρα της Δία, ἡ καταγωγή της φαίνεται μᾶλλον προελληνική. Μιά θεά Παρθένος, ἡ Ἀθηνᾶ βρίσκεται στό πλευρό τοῦ πατέρα της Δία, κρατώντας τό δόρυ. Εἶναι ἀρχικά ἡ ἄγρια θέληση, ἀργότερα ἡ ὥριμη σκέψη τοῦ θεοῦ. Ἀπό ἄγρια Βαλκυρία στήν Ἰλιάδα μεταμορφώνεται στήν Ὀδύσσεια σέ σοφή σύμβουλο τῶν θεῶν καί τῶν ἀνθρώπων. Προστατεύει πόλεις, ἰδιαίτερα τήν Ἀθήνα, στήν ὁποία ἔδωσε ἴσως τό ὄνομά της[2].

Ὁ Ἥλιος, ὁ γιός τοῦ Τιτάνα Ὑπερίωνος, θεός τοῦ φωτός εἶχε μιά περιορισμένη λατρεία, ἑνώθηκε ὅμως μέ τόν Ἀπόλλωνα, τόν Φοῖβο (=τόν Φωτεινό)[3]. Ὁ διφορούμενος χαρακτήρας τοῦ Ἀπόλλωνα, πού εἶναι συγχρόνως εὐεργετικός καί ἐπικίνδυνος, ἐξηγεῖται ἀπό τά ἀποτελέσματα τοῦ φωτός καί τοῦ ἡλίου στό θερμό κλίμα τῆς Ἑλλάδας. Στό πλευρό του ἡ ἀδελφή του ἡ Σελήνη, ἡ **Φοίβη** (ἡ **Φωτεινή**) φέρνει ἐπίσης τό ὄνομα Ἄρτεμις, ἐξ ἴσου δυσεξήγητο ὅσο καί τό ὄνομα τοῦ ἀδελφοῦ της[4].

ΔιϜός μέ τόν τύπο divāh. Πρβλ. στά ἀρχαϊκά λατινικά τόν τύπο Diespiter καί τόν κλασικό Juppiter (dies=ἡ ἡμέρα τό φῶς· Diespiter=ὁ πατέρας τοῦ φωτός). Βλ. P. Chantraine, Dictionnaire Étymologique, λ. Ζεύς.

1. Ἡ ἐτυμολογία τοῦ ὀνόματός της εἶναι προβληματική· μιά προελληνική προέλευση τοῦ ὀνόματός της εἶναι δυνατή. Βλ. P.Chantraine, Dictionnaire Étymologique, λ. Ἥρα.

2. Ἡ Ἀθηνᾶ προέρχεται πιθανώτατα ἀπό τήν κρητική ἀνακτορική θεά μέ τήν ἀσπίδα (βλ. π.χ. Wilken, Ἀρχ.Ἑλλ.Ἱστ., σσ.56 σημ.1, 66). Στή μυκηναϊκή γλώσσα συναντᾶται τό ὄνομα τῆς θεᾶς στήν ἔκφραση atana potinija (πρβλ. Chadwick-Baumbach,167)= Ἀθηνᾶ πότνια. Στόν Ὅμηρο δέν συναντᾶται ὡς ἐπίθετο τῆς Ἀθηνᾶς ἀλλά πολλῶν ἄλλων θεῶν (Ἀρτέμιδος, Ἥρας, Ἥβης, Ἐνυῶς) καί τῆς Καλυψῶς καί τῆς Κίρκης. Ἡ ἐτυμολογία τῆς λ. Ἀθηνᾶ δέν ἔχει ἐξηγηθῆ. Ἔχει ὑποστηριχθῆ ὅτι ἡ θεά ἔφερε ἀρχικά τό ὄνομα Παλλάς (ἀπό τό πάλλω, ἐπειδή ἔπαλλε τό δόρυ) καί ὅτι τό Ἀθήνη ἤ Ἀθηναίη, πού συνόδευε τό ὄνομα τῆς θεᾶς (Παλλάς Ἀθήνη ἤ Ἀθηναίη. Α 78, α 125 κ.ά.) ἦταν ἐπίθετο: ἡ Παλλάς τῆς Ἀθήνας καί ὅτι ἀργότερα τό ἐπίθετο πῆρε τή θέση τοῦ ὀνόματος. Καί στήν περίπτωση αὐτή ἡ σχέση τῆς θεᾶς μέ τήν πόλη τῆς Ἀθήνας εἶναι προφανής.

3. Τό ὄνομα τοῦ Ἀπόλλωνος δέν μαρτυρεῖται ὡς τώρα στίς μυκηναϊκές πινακίδες καί ἡ ἐτυμολογία του παραμένει ἄγνωστη. Πάντως ὁ Ἀπόλλων ἔχει μικρασιατική προέλευση καί γι'αὐτό ὀρθά ἀναζητήθηκε ἡ καταγωγή τοῦ ὀνόματός του στή Μ. Ἀσία. Ὁ συσχετισμός μέ τόν Appaliuna τῶν Χιττιτῶν εἶναι πάρα πολύ ἀμφίβολος.

4. Τό ὄνομα τῆς Ἀρτέμιδος μαρτυρεῖται στίς μυκηναϊκές πινακίδες (Chadwick -Baumbach,176-177) καί στίς λυδικές ἐπιγραφές (Heubeck, Lydiaka 22-25). Μπορεῖ νά θεωρηθῆ ὡς μικρασιατική θεότητα (Wilamowitz, Glaube der Hellenen I,

Κάτω ἀπό τόν οὐράνιο θόλο ἐκτείνεται ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς καί τῆς θάλασσας πού τήν ὑποβαστάζει καί τήν συνταράσσει μερικές φορές μέ βίαιες κινήσεις ἕνας ἰσχυρός θεός, ὁ Ποσειδῶν[1], ἐπειδή ἀρχικά λατρευόταν στίς ἰδιαίτερα σεισμοπαθεῖς περιοχές (Βοιωτία καί Κορινθιακός κόλπος), διατήρησε τόν τίτλο τοῦ "γαιήοχου" ἤ "ἐνοσίχθονος" (τοῦ "φορέα" ἤ τοῦ "σείστη τῆς γῆς") ὥς τά ὁμηρικά ἔπη, ὅπου ὅμως ἡ ἐξουσία του περιορίζεται ἤδη στή θάλασσα.

Ἡ φωτιά (τό πῦρ), πού οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι θά τό θεωρήσουν ὡς ἕνα βασικό συστατικό στοιχεῖο τοῦ κόσμου, εἶναι ἐπίσης ἕνας θεός, πού κουτσαίνει καί κάνει μικρά πηδήματα, σάν τή φλόγα πού τρεμοσβήνει. Ἡ σημασία τῆς φωτιᾶς στήν κεραμική καί τή μεταλλουργία προκάλεσε τή λατρεία τοῦ Ἡφαίστου[2] κυρίως στά βιομηχανικά κέντρα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Ἑλλάδας, ὅπου ἔγινε ὁ δύσμορφος προστάτης τῶν σιδηρουργῶν.

6. ΠΡΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Ἡ θρησκεία τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν πρέπει νά ἐπηρεάστηκε ἀπό τή θρησκεία τῶν λαῶν πού βρῆκαν οἱ Ἕλληνες ἐγκαταστημένους στήν Ἑλλάδα. Συχνά οἱ νεώτεροι ἐρευνητές ἐπιχείρησαν νά ἀποδώσουν στούς Ἕλληνες, "Ἰνδοευρωπαίους καί βοσκούς" τίς θεότητες τοῦ Οὐρανοῦ, στούς Προέλληνες "γεωργούς μέ μόνιμη κατοικία" τίς ἀγροτικές καί χθόνιες θεότητες. Αὐτή ἡ ἁπλή καί θελκτική ὑπόθεση δέν ἐπιβεβαιώνεται, φαίνεται, ἀπό γλωσσολογικές καί ἀρχαιολογικές ἐνδείξεις: ἡ Δήμητρα, ἡ κυρίως ἀγροτική θεότητα, φέρει ἕνα ὄνομα καθαρά ἰνδοευρωπαϊκό καί οἱ ἀναπαραστάσεις τῶν οὐράνιων φαινομένων — διπλός πέλεκυς (λάβρυς) - βροντή, λόγχη-ἀστραπή, ἥλιος, σελήνη — δέν λείπουν στούς προελληνικούς πληθυσμούς τῆς Κρήτης καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Εἶναι στήν πραγματικότητα πολύ δύσκολο νά ξεχωρίσουμε τί ὀφείλει ἡ ἑλληνική θρησκεία στήν αἰγαιακή:τό περισσότερο πού μπο-

Στήν πραγματικότητα πολύ δύσκολα διακρίνονται στήν ἑλληνική θρησκεία τά αἰγαιακά δανεικά στοιχεῖα ἀπό τά ἀρχικά ἰνδοευρωπαϊκά. Τά βέβαια κρητικά στοιχεῖα εἶναι πολύ λίγα: π.χ. ὁ Θεός-Ταῦρος τῆς Κρήτης ἐμφανίζεται στίς λατρεῖες καί τούς μύθους τοῦ Δία, τοῦ Διονύσου καί τοῦ Ποσειδῶνα. Ἡ Βριτόμαρτις, Πότνια Θεά τῆς Κρήτης καί τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ταυτίστηκε -

---

324). Ἡ πιθανώτερη ἐτυμολογία ἀπό τήν ἑλληνική γλώσσα εἶναι ἀπό τή λέξη ἄρτος, δεύτερο τύπο τοῦ ἄρκτος, πράγμα πού ἀκριβῶς τήν καθιστᾶ ἰδιαίτερα δύσκολη κατά τόν P.Chantraine (Dictionnaire Étymologique, λῆμμα Ἄρτεμις). Ὡστόσο ἡ ἄρκτος εἶναι ἕνα ἱερό ζῶο συνδεδεμένο μέ τήν Ἀρτέμιδα (πρβλ. τήν ἀρκτεία στή λατρεία τῆς Βραυρωνίας Ἀρτέμιδος).

1. Ὁ Ποσειδῶν μαρτυρεῖται στίς μυκηναϊκές πινακίδες μέ τόν τύπο Padesao στήν ὀνομαστική = Ποσειδάων. Εἶναι πιθανή ἡ ἐτυμολογία τοῦ P. Kretschmer: Ποτει (κλητ. πρβλ. πόσις) + Δᾶς (ἀρχαῖο ὄνομα τῆς γῆς πρβλ. δᾶ, Δημήτηρ) = ὁ κύριος, ὁ σύζυγος τῆς γῆς (πρβλ. σημασιολογικά τό ἐπίθ.γαιήοχος). Βλ. P. Chantraine, Dictionnaire Étymologique, λ. Ποσειδῶν.

2. Τό ὄνομα τοῦ Ἡφαίστου φαίνεται ὅτι μαρτυρεῖται στίς μυκηναϊκές πινακίδες. Ἡ ἐτυμολογία του εἶναι ἰδιαίτερα σκοτεινή. Βλ. P. Chantraine,Dictionnaire Étymologique, λ. Ἥφαιστος.

ἄγνωστο πῶς- μέ τήν Φοίβη-Ἄρτεμη, πού ἔγινε νυκτερινή κυνηγός. Ἀντίθετα, ἡ Δήμητρα, ἡ Δημήτηρ, ἡ κυριώτερη ἀγροτική θεότητα, ἔχει καθαρά ἰνδοευρωπαϊκό ὄνομα (βλ. σ.128, σημ.1)- πράγμα πού δηλώνει κατ' ἀρχήν ἰνδοευρωπαϊκή προέλευση, ἀλλά δέν εξασφαλίζει ἀναγκαστικά τόν ένιαῖο ἰνδοευρωπαϊκό χαρακτήρα τῆς θεότητας, στήν ὁποία εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ἔχουν προστεθῆ αἰγαϊκά καί κρητικά στοιχεία.

Ἡ συγχώνευση Ἑλλήνων καί Προελλήνων στό θρησκευτικό τομέα φαίνεται ἰδιαίτερα στό γεγονός ὅτι οἱ ἰνδοευρωπαϊκοί θεοί τῶν Ἑλλήνων, πού εἶναι ἄρρενες στήν πλειοψηφία τους, ζευγαρώνονται συχνά μέ θηλυκές θεότητες, πού σχεδόν ὅλες εἶναι προελληνικές (π.χ. Ζεύς-Ἥρα:).

7. ΞΕΝΕΣ ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Στά σύνορα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου γεννήθηκαν θεότητες, μερικές ἀπό τίς ὁποῖες ἦρθαν ἀρκετά νωρίς στήν Ἑλλάδα, ἐνῶ διατήρησαν γιά πολύ χρόνο τόν ἐξωτικό τους χαρακτήρα. Τά φύλα τῆς Βόρειας Βαλκανικῆς Χερσονήσου, τά θρακικά φύλα, πού χρησιμοποιοῦσαν πολύ οἰνοπνευματώδη ποτά, λάτρευαν ἕνα θεό πού παρέχει τή μέθη, τόν Βάκχο-Βρόμιο, τόν Διόνυσο[1] γιό τοῦ Δία καί τῆς Γῆς-Σεμέλης, πού ἀνάηκε ἀπό τήν ἀστραπή τῆς θύελλας πού γονιμοποιεῖ. Μέ τή συνοδεία ἀγρίων ἀνδρῶν — τῶν Σατύρων καί Σειληνῶν — καί μαινομένων γυναικῶν — τῶν Μαινάδων —, ἔρχεται στήν Ἑλλάδα, ὅπου ἐξευγενίζεται καί πίνει κρασί ἀντί γιά μπύρα. Εἶναι ἀκόμη νιοφερμένος στά ὁμηρικά ἔπη, ὅπου παίζει ἐλάχιστο ρόλο.

Ἴσως ἀπό τόν Βορρᾶ προέρχεται ἐπίσης ὁ Ἄρης, πού στήν Ἰλιάδα εἶναι ἤδη ὁ θεός τοῦ πολέμου, ἕνα πραγματικό πολεμόχαρο θηρίο[2]. Παντρεύτηκε μέ τήν Ἀφροδίτη[3], τή θεά τοῦ ἔρωτα, πού ἴσως δέν εἶναι ξένη θεότητα (αὐτό φαίνεται νά δηλώνη ἡ διάδοση καί ἡ σπουδαιότητα τῆς λατρείας της στήν κεντρική καί τή βό-

---

1. Ὁ θεός Διόνυσος εἶναι ἕνας νέος, λαϊκός, θεός γιά τούς Ἕλληνες πού τόν πῆραν πιθανώτατα ἀπό τούς Θράκες. Ἡ θέση του εἶναι πολύ μικρή στά ὁμηρικά ἔπη, ἀλλά μαρτυρεῖται στίς μυκηναϊκές πινακίδες. Τό ὄνομά του εἶναι ἴσως σύνθετο: Διο(σ) (γενική τοῦ ὀνόματος τοῦ οὐρανοῦ στή θρακική γλώσσα) + Νῦσα (=γιός, στή θρακική γλώσσα κατά τόν Kretschmer). Βλ. P. Chantraine, Dictionnaire Étymologique, λ. Διόνυσος.

2. Τό ὄνομα τοῦ Ἄρη δηλώνει συχνά μετωνυμικά στήν Ἰλιάδα τόν πόλεμο, τή μάχη, τήν πολεμική ἀνδρεία (Ν 569, Ρ 529, Β 381: συνάγειαν Ἄρηα: συνάπτω μάχη). Μαρτυρεῖται ἴσως στίς μυκηναϊκές πινακίδες. Ἐτυμολογικά τό ὄνομά του σχετίζεται πιθανῶς μέ τήν "ἀρή, ἀρος" = "δυστυχία, συμφορά". Βλ. P. Chantraine, Dictionnaire Étymologique, λ. Ἄρης.

3. Τό ὄνομα τῆς Ἀφροδίτης δέν μαρτυρεῖται ὡς τώρα στίς μυκηναϊκές πινακίδες. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐτυμολογοῦσαν τό ὄνομά της ἀπό τόν ἀφρό (Πλατ. Κρατ. 406c: διά τήν τοῦ ἀφροῦ γένεσιν). Πρόκειται βέβαια γιά παρετυμολογία (ἤ γιά λαϊκή ἐτυμολογία). Ἀλλά καμιά ἐτυμολογία ἀπό ὅσες ἔχουν προταθῆ ὡς τώρα — ἰδιαίτερα ἐκείνη ἀπό τή σημιτική θεά τῆς γονιμότητας Astoret: Ἀστάρτη, παρά τίς ὁμοιότητες τῆς Ἀφροδίτης μέ τήν τελευταία καί παρά τό γεγονός ὅτι ἡ θεά

ρεια Ἑλλάδα, ἰδιαίτερα μάλιστα στή Θεσσαλία), ἀλλά πῆρε τήν ὁριστική της μορφή στά νησιά, ἰδιαίτερα στήν Κύπρο (γι'αὐτό καί ὀνομάζεται Κύπρις) κάτω ἀπό ποικίλες ἐπιδράσεις, ἀπό τίς ὁποῖες ἡ σημαντικώτερη εἶναι τῆς φοινικικῆς Ἀστάρτης, ἀστρικῆς θεότητας πού συγγενεύει μέ ἄλλες θεές τῆς Συρίας καί τῆς Χαλδαίας. Στή λατρεία καί στίς παραστάσεις αὐτῶν τῶν θεοτήτων ἐκφράζονται, συχνά μέ ὠμότητα, οἱ ἰδέες τῆς γονιμότητας καί τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἡ Ἀφροδίτη εἶναι ὥς τήν κλασική ἐποχή ἡ μόνη ἑλληνική θεότητα, πού χρεωστᾶ ἀσφαλῶς κάτι στίς σημιτικές θρησκεῖες.

8. Η ΟΜΗΡΙΚΗ ΚΑΙ ΗΣΙΟΔΕΙΑ ΜΥΘΟΛΟΓΙΑ

Ἡ ἑλληνική θρησκεία ἑπομένως στήν ἀρχή τῆς πρώτης χιλιετίας ἦταν ἕνα πολύ περίπλοκο σύνολο δοξασιῶν καί ἐθίμων ποικίλων προελεύσεων καί χαρακτήρων. Αὐτό τό ἑτερογενές καί πυκνό ὑλικό σιγά σιγά ἀποσαφηνίστηκε καί ὀργανώθηκε χάρη σέ μιά ἀργή διαδικασία πού ἀπέληξε γύρω στόν 8ο αἰ. στήν ὁμηρική καί ἡσιόδεια μυθολογία. Μέ αὐτή τήν ἔννοια μποροῦμε νά συμφωνήσουμε μέ τόν Ἡρόδοτο ὅτι ὁ Ὅμηρος καί ὁ Ἡσίοδος "ἔπλασαν τή θεογονία τῶν Ἑλλήνων, ἔδωσαν τά ὀνόματά τους στούς θεούς, καθόρισαν σέ καθένα τόν τομέα του καί τούς ἔδωσαν τή μορφή τους"[1]. Σ'αὐτή τή φάση τῆς νέας ἐξελίξεώς τους οἱ θεοί, ἐνῶ παίρνουν ὁριστικά καί ἀποκλειστικά ἀνθρώπινη μορφή, ἀπομακρύνονται ὅλο καί περισσότερο ἀπό τήν ἀνθρωπότητα: ἡ θρησκεία χάνει τόν χαρακτήρα τῆς συγκινησιακῆς ἐπικοινωνίας τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν θεό γιά νά γίνη ὑλικό γιά λόγιες συνθέσεις, γιά λογοτεχνικά θέματα, γιά καλλιτεχνική δημιουργία. Οἱ μεταμορφώσεις καί περιπέτειες τοῦ θεοῦ γίνονται δραματικά γεγονότα, ἀνάλογα ἀσφαλῶς μέ ἐκεῖνα πού συνταράζουν τή ζωή τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά πού τοποθετοῦνται σέ ἕνα ἀπώτερο παρελθόν ἤ στίς ἀπρόσιτες κορυφές τοῦ Ὀλύμπου. Τά παλιά ἔθιμα πού προορίζονταν νά ἐξασφαλίσουν τή γονιμότητα μετατρέπονται σέ σεμνούς γάμους, ἤ τουλάχιστον σέ ποιητικούς ἔρωτες ἤ διασκεδαστικές ἱστορίες μοιχείας, ὅπως τοῦ Ἄρη καί τῆς Ἀφροδίτης. Κατασκευάζονται γενεαλογίες καί δημιουργεῖται μιά ἱεραρχία θεῶν. Οἱ πάλιοί θεοί τῆς φυλῆς πού ἦταν συνδεδεμένοι μέ τή γῆ, γίνονται ἥρως μέ χαρακτήρα ἀνθρώπινο, πού ζοῦν, ὑποφέρουν καί πεθαίνουν· ὁ μύθος τους, πού παίρνει ἱστορική μορφή, ξαναπλάθεται σύμφωνα μέ τά ἔθιμα τῆς λατρείας τους. Μερικές φορές ἐπιχειροῦν ἐπίσης νά τούς ταυτίσουν μέ τούς μεγάλους θεούς: ὁ Ἀγαμέμνων,[2] θεός τῆς Θεσσαλίας πού πέρασε σέ πολύ παλαιά ἐποχή στήν Πελοπόννησο, ἔγινε στό ἔπος ὁ θριαμβευτής βασιλιάς, ἀργότερα δυστύχησε, ἀλλά πάντοτε λα-

---

φαίνεται σέ πολλούς ὅτι κατάγεται ἀπό τήν Ἐγγύς Ἀνατολή — δέν μπορεῖ νά ἀποδειχθῆ. Βλ. P. Chantraine, Dictionnaire Etymologique, λ.: Ἀφροδίτη.

1. Ἡροδ. II,53,2: οὗτοι δέ [Ἡσίοδος καί Ὅμηρος] εἰσι οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἕλλησι καί τοῖσι θεοῖσι τάς ἐπωνυμίας δόντες καί τιμάς τε καί τέχνας διελόντες καί εἴδεα αὐτῶν σημήναντες.

2. U. v. Wilamowitz, Der Glaube der Hellenen, II, σ.10, 3.

τρευόταν στή Λακωνία ώς Ζεύς 'Αγαμέμνων. Οί μεγάλοι 'Ολύμπιοι θεοί πού ή μορφή τους πλουτίζεται μέ νέες ίδιότητες, σύμβολα καί δανεισμένα άνέκδοτα, άποτελοῦν μιά κοινωνία άθανάτων, πού βασίζεται, όπως ή κοινωνία τῶν θνητῶν, στήν άρχή τῆς οίκογένειας καί τῆς μοναρχίας· ό Δίας είναι ό πατέρας καί ό κύριός τους, κατοικεῖ στό άνάκτορό του στόν Όλυμπο, όπως ό Πρίαμος στό άνάκτορό του στήν Τροία, καί όπως όφείλει νά κάνη ένας κοινοβουλευτικός ήγεμόνας συγκαλεῖ τήν συνέλευση τῶν θεῶν, τήν άγορά, όταν πρόκειται νά πάρη άπόφαση.

'Η φωτεινή αύτή μυθολογία μποροῦσε νά ταιριάζη στήν άγάπη τῶν 'Ελλήνων γιά σαφήνεια, άλλά δέν ίκανοποιοῦσε πιά τήν περιέργειά τους. Οί παλαιές θεότητες τῆς άρχαϊκῆς κοινωνικῆς όμάδας, πού τίς θεωροῦσαν σέ διαρκή έξέλιξη, άρκοῦσαν γιά νά έξηγήσουν τή διαδοχή τῶν φαινομένων πού μποροῦσε ό άνθρωπος νά θεᾶται. Οί νέοι θεοί, πού είχαν πάρει μιά σταθερή καί άμετάβλητη μορφή δέν μποροῦσαν νά δώσουν καμιά έξήγηση. 'Η άφύπνιση τοῦ φιλοσοφικοῦ πνεύματος έκδηλώνεται σέ μιά προσπάθεια νά πλουτισθῆ ή θρησκεία μέ φιλοσοφικές έννοιες. Ό 'Ησίοδος τοποθετεῖ στήν άρχή τῆς Θεογονίας του ένα δοκίμιο κοσμογονίας, όπου ή Γῆ, τό Χάος καί ό Έρως — πιθανῶς μιά παλιά χθόνια Βοιωτική θεότητα τῆς γονιμότητας — θεωροῦνται ώς ή άρχή τῶν πραγμάτων. Πάνω άπό τούς θεούς ό Όμηρος τοποθετεῖ τίς Μοῖρες, πού ούτε ό ίδιος ό Δίας δέν μπορεῖ νά κάμψη, άλλά άναγκάζεται νά έκτελῆ τή θέλησή τους.

9. Η ΛΑΤΡΕΙΑ

Συγχρόνως μέ τή θρησκεία, όργανώνεται καί ή λατρεία. Οί Έλληνες, όταν ήρθαν στή χερσόνησο τοῦ Αἷμου είχαν πιθανῶς ώς ίερεῖς μόνο τούς άρχηγούς τῶν φυλῶν τους, πού έξ αίτίας τῆς θείας καταγωγῆς τους ήσαν οί ένδεδειγμένοι μεσολαβητές άνάμεσα στήν όμάδα-φυλή καί στό θεό της. Ό Νέστωρ, μιά άπό τίς πιό άρχαϊκές μορφές τῆς 'Οδύσσειας, θυσιάζει ό ίδιος στήν 'Αθηνᾶ μέ τή βοήθεια τῶν γιῶν του. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά τήν έξαφάνιση τῆς μοναρχίας μερικές βασιλικές οίκογένειες διατηροῦν ίερατικά άξιώματα. Στήν 'Αθήνα (καί προφανῶς καί σέ άλλες πόλεις) μετά τήν κατάργηση τῆς βασιλείας, έξακολούθησε νά ύπάρχη ένας άρχων "βασιλεύς", πού περιοριζόταν σέ θρησκευτικές άρμοδιότητες, όπως στή Ρώμη ό rex sacrificulus ή rex sacrorum. 'Αλλά καί πρίν άπό τήν κατάργηση τῆς βασιλείας φαίνεται ότι ένα πραγματικό ίερατεῖο είχε σχηματισθῆ πλάι στούς βασιλεῖς-ίερεῖς. 'Η 'Ιλιάδα άναφέρει ήδη ίερεῖς, άνδρες καί γυναῖκες, πού — πράγμα άξιοσημείωτο καί παράδοξο — άπαντοῦν μόνο στούς Τρῶες, ποτέ στόν έλληνικό στρατό: Οί Έλληνες έχουν φέρει μαζί τους μόνο μάντεις πού έρμηνεύουν τά σημεῖα πού δηλώνουν τή θέληση τῶν θεῶν, ίδιαίτερα τό πέταγμα τῶν πουλιῶν.

10. ΟΙ ΘΥΣΙΕΣ

'Ενῶ σχηματίζεται τό ίερατεῖο, τό τυπικό τῆς λατρείας γίνεται άκριβέστε-

ρο καί ἐκκαθαρίζεται. Οἱ μαγικές τελετές,πού ἀπέβλεπαν νά ἐξασφαλίσουν τήν ὕπαρξη καί τήν εὐημερία τῆς φυλῆς καί τοῦ θεοῦ της,παραχώρησαν τή θέση τους — στό μέτρο πού ὁ θεός αὐτός ἀποκτᾶ μιά πιό καθορισμένη προσωπικότητα καί ἀπομακρύνεται ἀπό τούς πιστούς του — σέ θυσίες πού ἀποσκοποῦν, μέ μιά κατάλληλη προσφορά, νά ἐξασφαλίσουν σ'αὐτόν πού τίς προσφέρει τήν εὔνοια καί τήν βοήθεια τοῦ θεοῦ σέ μιά συγκεκριμένη περίσταση. Οἱ ἀνθρωποθυσίες, οἱ αἱματηρές τελετές, στίς ὁποῖες οἱ πιστοί κατασπάρασσαν καί ἔτρωγαν τά θύματα — τελετές πού ἔχουν ἐξήγηση ὅταν τό πρόβλημα ἦταν ἡ ἐπικοινωνία μέ τόν θεό μέ τή μεσολάβηση ἑνός καλά ἐπιλεγμένου ἀτόμου — ἔδωσαν τή θέση τους σέ ἀθῶα ὑποκατάστατα, σέ θυσίες ζώων, σέ προσφορές γλυκισμάτων, καρπῶν καί κρασιοῦ. Ἡ περιοδικότητα τῶν γιορτῶν, πού ξανάρχονται μαζί μέ τίς ἐποχές τοῦ ἔτους,προκάλεσε τή δημιουργία ἱερῶν ἡμερολογίων. Ὁ ἀγροτικός τους χαρακτήρας περιορίστηκε σιγά σιγά ἀπό τήν πρόοδο τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς.

11. ΟΙ ΤΟΠΟΙ ΤΗΣ ΛΑΤΡΕΙΑΣ: ΤΑ ΙΕΡΑ, ΟΙ ΝΑΟΙ

Τέλος ἡ λατρεία ἐπικεντρώνεται σέ οἰκοδομήματα πού προορίζονταν εἰδικά γι'αὐτό τόν σκοπό. Οἱ παλαιότεροι Ἕλληνες δέν ἔκτιζαν ναούς γιά τούς θεούς τους. Λάτρευαν μόνο στίς ἑστίες τῶν σπιτιῶν τους τούς προγόνους τους καί γνώριζαν ἀφιερωμένους τόπους, τούς ὁποίους εἶχαν διαλέξει γιατί ἕνα φυσικό φαινόμενο — ὅπως μιά πηγή, ὑψηλά δένδρα, ἀναθυμιάσεις ἤ μιά πτώση κεραυνοῦ — εἶχαν φανερώσει τήν παρουσία ἐκεῖ ἑνός θεοῦ· μερικοί ἀπό αὐτούς τούς ἱερούς τόπους συνέχισαν νά ὑπάρχουν ὥς τήν κλασσική ἐποχή· ἕνας πέτρινος περίβολος καί μιά ἐπιγραφή τούς προστάτευε ἀπό κάθε βεβήλωση. Εἶναι δυνατόν οἱ Ἕλληνες νά πῆραν ἀπό τούς Κρῆτες καί τά εἴδωλα καί τά ἱερά τους ὅπου τοποθετοῦσαν τά ὁμοιώματα καί σύμβολα πού παρίσταναν τούς θεούς. Ἤδη ἀπό τόν 8ο αἰ., ἡ πρόοδος τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, πού ἀπέδιδε στήν θεότητα τή μορφή καί τίς συνήθειες τῶν πιστῶν της, εἶχε μεταβάλει αὐτές τίς εἰκόνες σέ ἀνθρωπόμορφα ἀγάλματα,συχνά σέ μεγάλο μέγεθος, πού κατοικοῦσαν σέ κτήρια ἀνάλογα μέ ἐκεῖνα στά ὁποῖα κατοικοῦσαν οἱ ἄνθρωποι καί ἀρκετά μεγάλα γιά νά δεχθοῦν μαζί μέ τόν θεό τίς προσφορές πού τοῦ ἀφιερώνονταν. Ὁ ἑλληνικός ναός εἶναι στήν οὐσία του μιά ἐπιμήκης αἴθουσα, σάν τήν αἴθουσα τοῦ "μεγάρου" τοῦ μυκηναϊκοῦ ἀνακτόρου, μέ προσανατολισμό γενικά (ὅπως ἡ χριστιανική ἐκκλησία) ἀπό Α. πρός Δ. Δύο σειρές ἐσωτερικῶν κιόνων ὑποστήριζαν τή στέγη. Μιά ἐξωτερική κιονοστοιχία τόν περιβάλλει καί προστατεύει τούς πιστούς, πού δέν εἰσέρχονται στήν κατοικία τοῦ θεοῦ· οἱ τελετές, στίς ὁποῖες οἱ πιστοί εἶχαν τό δικαίωμα νά παρευρίσκωνται ἤ νά συμμετέχουν, γίνονται στό ὕπαιθρο, γύρω ἀπό τόν βωμό, πού ὑψώνεται ἐμπρός ἀπό τήν ἀνατολική πρόσοψη τοῦ ναοῦ. Ἐπάνω σ'αὐτό τό πρότυπο ἔχουν κτισθῆ οἱ πα-

λιοί ναοί τῆς Ἥρας στό Ἄργος καί στήν Ὀλυμπία. Γιά νά μπορῆ νά ἀντιμετωπίση τά ἔξοδα τῆς λατρείας, τό ἱερατεῖο ἔχει στήν κυριότητά του ἱερά κτήματα πού ἐκμεταλλεύεται, ἐνῶ πολύτιμα ἀφιερώματα συσσωρεύονται στίς ἀποθῆκες τῶν ναῶν.

12. ΤΑ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΑ ΙΕΡΑ. ΟΙ ΑΜΦΙΚΤΙΟΝΙΕΣ

Ἔτσι σχηματίστηκαν τόποι προσκυνήματος, ὅπου συνέρρεαν οἱ πιστοί, καί μάλιστα περισσότερο γιατί ὁ θεός τούς γνωστοποιοῦσε συχνά τή θέλησή του καί ἀποκάλυπτε τό μέλλον. Στή Δωδώνη ἀνάμεσα στά δάση τῆς Ἠπείρου σέ ἕνα πραγματικό ἱερό, ἴσως προελληνικῆς καταγωγῆς, οἱ ἱερεῖς ἑρμήνευαν σάν ἕνα σημάδι τῆς θέλησης τοῦ Δία τό θόρυβο τῶν φύλλων τῶν ἱερῶν δρυῶν. Στούς Δελφούς, κοντά στό δρόμο πού σήμερα ἀκόμη ὁδηγεῖ ἀπό τή βόρεια Ἑλλάδα στόν Κορινθιακό κόλπο, ὁ Φοῖβος-Ἀπόλλων, πού ἦρθε ἀπό τόν Βορρᾶ, ἀντικατέστησε μιά παλαιότερη χθόνια θεότητα μέ μορφή φειδιοῦ, τόν Πύθωνα, γιό τῆς Γῆς. Ἡ παρουσία του φανερωνόταν μέ ἀναθυμιάσεις πού προκαλοῦσαν σέ ἐπιλεγμένα ἄτομα νευρικές κρίσεις, πού θεωροῦνταν προφητικές. Ὁ νέος θεός, ὁ Ἀπόλλων, ἔδιωξε τόν παλιό,τόν Πύθωνα καί ἰδιοποιήθηκε τό μαντεῖο του. Ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου ἁπλοί ἰδιῶτες, ὅπως καί ἀπεσταλμένοι πόλεων καί βασιλέων, πήγαιναν νά συμβουλευθοῦν τήν Πυθία. Στήν Ὀλυμπία ὁ Δίας παίρνει ἐπίσης τή θέση τοπικῶν θεοτήτων καί ἡ λατρεία του ἑνώνεται μέ τή λατρεία τῆς Ἥρας, παλιᾶς θεᾶς τῆς Πελοποννήσου. Στή Δῆλο οἱ Ἴωνες τῶν Κυκλάδων συγκεντρώθηκαν γύρω ἀπό τό ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος καί ἀποτέλεσαν μιά θρησκευτική κοινότητα (ἀμφικτιονία).[1] Στό ἀκρωτήριο τῆς Μυκάλης, οἱ Ἴωνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἵδρυσαν παρόμοια λατρευτική κοινότητα μέ κέντρο τό ἱερό τοῦ Ποσειδῶνος.[2] Κέντρο μιᾶς θρησκείας ἀπό τήν ὁποία ἐξαφανίζεται σιγά σιγά, ὅπως εἴδαμε, κάθε συναισθηματικό στοιχεῖο (καί θά μπορούσαμε νά ποῦμε καί κάθε θρησκευτικό στοιχεῖο μέ τήν σημερινή σημασία τῆς λέξης) ἐπιτρέπει νά παίζουν αὐτά τά μεγάλα ἱερά μόνο μικρό ρόλο στήν ἠθική ζωή τοῦ ἔθνους. Ἀντίθετα, ἡ πολιτική τους ἐπίδραση θά εἶναι μερικές φορές σημαντική καί ἡ ὕπαρξή τους θά εὐνοήση ἰδιαίτερα τή λογοτεχνική καί καλλιτεχνική ἀνάπτυξη τῆς Ἑλλάδας.

---

1. Βλ.σσ. 151 και 153.
2. Παρόμοια θρησκευτικά κέντρα ὑπῆρχαν καὶ στήν Αἰολίδα καί στή Δωρίδα, στή Μικρά Ἀσία (βλ. σσ. 87-88).

XIII. ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ. ΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΗ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ

I

1. ΤΟ ΝΕΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΛΦΑΒΗΤΟ

Ἡ ὑλική πρόοδος, πού συντελέστηκε στήν ἀρχή τῆς πρώτης χιλιετίας, εὐνόησε τήν πνευματική ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους· σημαντικό ἀποτέλεσμά της, αλλά συγχρόνως καί βασική προϋπόθεσή της, ὑπῆρξε ἡ γενίκευση τῆς χρήσης ἀπό τούς Ἕλληνες μιᾶς νέας καί εὔκολης γραφῆς.

Ἀσφαλῶς οἱ Ἕλληνες γνώριζαν γραφή ἀπό τή Μυκηναϊκή ἐποχή: εἶχαν χρησιμοποιήσει ἤδη τή γραμμική γραφή Β (ἁπλοποίηση τῆς γραμμικῆς γραφῆς Α). Εἶναι πιθανή ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ γραμμική γραφή Β ἐπινοήθηκε ἀκριβῶς γιά νά γίνη δυνατή ἡ γραπτή ἀπόδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, γιατί ἡ γραμμική Α χρησίμευε γιά νά ἀποδίδεται γραπτά ἡ γλώσσα τῶν Προελλήνων τῆς Κρήτης. Δέν ὑπάρχει ἡ παραμικρή ἀμφιβολία ὅτι οἱ Ἕλληνες πῆραν -πιθανώτατα στήν ἀρχή τοῦ 9ου αἰ., ἄν ὄχι νωρίτερα μέσα στόν 10ο αἰ.- τό νέο αὐτό ἀλφάβητό τους ἀπό τούς Φοίνικες: αὐτό μαρτυροῦν τόσο ἡ μορφή ὅσο καί τά ὀνόματα τῶν γραμμάτων, τά ὁποῖα ὁ Ἡρόδοτος (V, 58) καί μία ἐπιγραφή τῆς Τέω (γύρω στό 470)[1] ὀνομάζουν φοινικήϊα γράμματα. Τό γεγονός ὅτι οἱ Ἕλληνες δέχθηκαν τότε τό φοινικικό ἀλφάβητο[2] ἀποτελεῖ μιά μεγάλη πρόοδο σέ σχέση μέ τίς παλαιότερες γραφές, γιατί τό νέο αὐτό ἀλφάβητο, ὅπως τό τελειοποίησαν οἱ Ἕλληνες, ἦταν πολύ πιό κατάλληλο γιά τή γραπτή ἀπόδοση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας καί πολύ πιό εὔκολο ἀπό τή γραμμική Β, γιά νά γίνη γνωστό καί νά χρησιμοποιηθῆ ἀπό πλατιά στρώματα τοῦ πληθυσμοῦ καί ὄχι μόνο ἀπό μιά μικρή ὁμάδα προνομιούχων καί μορφωμένων γραφέων ὅπως ἡ γραμμική Β.

Οἱ Ἕλληνες ἐπέφεραν στό ἀλφάβητο μιά ἐπαναστατική τελειοποίηση: στή φοινικική γραφή δέν ὑπῆρχαν φωνήεντα· οἱ Φοίνικες ἔγραφαν μόνο τά σύμφωνα τῶν λέξεων καί στήν ἀνάγνωση γιά νά διαβάσουν ἔπρεπε νά μαντεύουν τα φωνήεντα, πού εἶχαν παραλειφθῆ. Οἱ Ἕλληνες προσέθεσαν τά φωνήεντα καί ἔτσι ἀπέδιδαν μέ γράμματα ὅλους τούς φθόγγους τῆς γλώσσας τους· πῆραν μερικά γράμματα τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου πού ἀπέδιδαν ἡμίφωνα τῆς φοινικικῆς γλώσσας ἄχρηστα γιά τήν ἑλληνική γλώσσα, πού δέν εἶχε ἀντίστοιχους φθόγγους, καί τούς ἔδωσαν νέα φωνητική ἀξία ὥστε νά ἀποδίδουν τά φωνήεντα τῆς ἑλληνικῆς. Παρά τήν ὁλοκληρωτική ἔλλει-

1. R.Meiggs καί D.Lewis, A Selection of Greek Historical Inscriptions, Ὀξφόρδη 1969, ἀριθ. 30, στ. 37-38.

2. Ἡ παλαιότερη ὥς τώρα ἑλληνική ἐπιγραφή πού ὀνομάζεται "τό ποτῆρι τοῦ Νέστορος" ἔχει βρεθῆ στή νησίδα Ἴσχια (Πιθηκοῦσαι) κοντά στήν Κύμη καί ἀνήκει στό δεύτερο μισό τοῦ 8ου αἰ. π.Χ. Βλ. R.Meiggs καί A.Lewis, A Selection, ἀριθ. 1.

ψη μαρτυρίας γραπτῶν κειμένων στήν περίοδο μετά τή δωρική μετανάστευση καί ὡς τήν εἰσαγωγή τοῦ νέου ἀλφαβήτου τόν 9ο αἰ., δέν θά πρέπη νά δεχθοῦμε τήν ἄποψη πού ἐπικρατεῖ γενικά ὅτι σταμάτησε τελείως μετά τή δωρική μετανάστευση ἡ χρήση τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β (πράγμα πού θά ἦταν μιά συνέπεια τῆς γενικῆς ὑποχώρησης τοῦ πολιτισμοῦ ἐξ αἰτίας τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως). Ἡ ἀπουσία κειμένων σέ γραμμική γραφή Β θά πρέπη μᾶλλον νά ἐξηγηθῆ μέ τήν πλήρη ἀπώλεια τοῦ ὑλικοῦ ἐπάνω στό ὁποῖο ἔγραφαν ἤ χάραζαν τά κείμενα αὐτά. Ἄλλωστε τά κείμενα τά γραμμένα σέ γραμμική Β - οἱ πήλινες πινακίδες τῆς Κνωσσοῦ καί τῆς Πύλου - διατηρήθηκαν ἀπό καθαρή σύμπτωση, γιατί ψήθηκαν κατά τίς πυρκαγιές τῶν ἀνακτόρων.[1]

Ἀσφαλῶς δέν ὑπῆρξε ἐξαφάνιση τῆς γραμμικῆς Β, ἀλλά μετά τήν εἰσαγωγή τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου στήν Ἑλλάδα, ἀκολούθησε μιά περίοδος ταυτόχρονης χρήσης καί τῶν δύο γραφῶν (δηλ. τῆς γραμμικῆς Β καί τῆς νέας ἑλληνικῆς γραφῆς), στό τέλος τῆς ὁποίας ἐπεκράτησε φυσικά τό νέο ἀλφάβητο, γιατί ἦταν ευκολώτερο καί πρακτικώτερο.

2. Η ΔΙΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

Τά πιό ἀρχαῖα κείμενα πού ἔχουν γραφῆ στήν ἑλληνική γλῶσσα, πού ἔχουν διατηρηθῆ, εἶναι οἱ ἐπιγραφές ἐπάνω σέ πέτρα ἤ πηλό, πού χρονολογοῦνται ἀπό τό πρῶτο μισό τοῦ 8ου αἰ. Δέν εἶναι ἐξακριβωμένο ἄν οἱ γνήσιοι κατάλογοι τῶν νικητῶν τῶν ἀγώνων, τῶν βασιλέων ἤ τῶν ἱερέων, πού συνέτασσαν καί κρατοῦσαν στά ἀρχεῖα τους μερικές ἑλληνικές πόλεις, ἦταν παλαιότεροι ἀπό τόν 8ο αἰ. Εἶναι πολύ πιθανό ὅτι ἡ γραφή παρέμεινε γιά πολύ χρόνο τό προνόμιο, ὄχι βέβαια μιᾶς μικρῆς κλειστῆς κοινωνικῆς ὁμάδας προνομιούχων, ἀλλά μιᾶς μειοψηφίας παιδευμένων ἀνθρώπων.

Ἡ φοινικική γραφή ὑπῆρχε ἤδη κατά τόν 14ο αἰ. π.Χ., ἄν ὄχι καί νωρίτερα. Ἀλλά δέν ὑπάρχει συμφωνία γιά τήν ἐποχή τῆς εἰσαγωγῆς της στήν Ἑλλάδα· μερικά θραύσματα γεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς Κορίνθου καί τῆς Ἀττικῆς (πού βρέθηκαν στόν Ὑμηττό) χρονολογοῦνται γύρω στό 750 καί φέρουν δείγματα πολύ ἐξελιγμένης μορφῆς. Ἐπειδή τά δείγματα αὐτά προϋποθέτουν μιά δοκιμαστική περίοδο, θά μπορούσαμε νά τοποθετήσουμε τό ἀργότερο γύρω στό 900 π.Χ. τίς παλαιότερες ἀπόπειρες τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου στήν Ἑλλάδα.[2]

---

1. Γιά τή Γραμμική γραφή Β, βλπ. παρακ. σσ. 33, 67 κ.ἑ. Ἐπικρατεῖ ἡ ἄποψη ὅτι μιά συνέπεια τῆς δωρικῆς μεταναστεύσεως ὑπῆρξε ἡ ἐξαφάνιση τῆς γραμμικῆς Β: βλπ. π.χ. D.L. Page, Ἡ ἱστορία καί ἡ ὁμηρική Ἰλιάδα, ἑλλ. μετάφραση, σ. 180, σημ. 20. Ἔτσι ὁ Albin Lesky (Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, ἔκδ. 2, 1963, ἑλλ. μετάφρ. Α. Τσοπανάκη, σ. 36) γράφει: "Ἡ γνώση αὐτοῦ τοῦ συστήματος γραφῆς (= τῆς γραμμικῆς Β), θά χάθηκε μέ τήν καταστροφή πού ἔφερε ἡ "δωρική" μετανάστευση. Οἱ Ἕλληνες χρειάστηκε ν' ἀρχίσουν καί σ' αὐτό τό σημεῖο ἀπό τήν ἀρχή" καί παραπέμπει στόν Sterling Dow, Am. Journ. Arch., 58, 1954, 77, σημειώνοντας ὅτι ὁ A.J.B. Wace νομίζει ὅτι διατηρήθηκε ἡ γραμμική Β.

2. Βλ. Bengtson, Ἱστ. Ἀρχ. Ἑλλ., σ. 59, σημ. 208 (σ. 73). Ὡστόσο

Πραγματικά ἡ εἰσαγωγή τῆς φοινικικῆς γραφῆς στήν 'Ελλάδα πρέπει να τοποθετῆται μέσα στήν περίοδο τῆς ναυτικῆς παρουσίας καί ὑπεροχῆς στό Αἰγαῖο πού συμπίπτει μέ τήν 'Ομηρική ἐποχή (ἐποχή πού ὀνομάζεται ἐπίσης 'Ελληνικός Μεσαίωνας ἤ Σκοτεινοί Αἰῶνες: 11ος - 8ος αἰ.: ἀπό τή δωρική μετανάστευση ὥς τήν ἀνάπτυξη τοῦ ναυτικοῦ τῶν ἰωνικῶν πόλεων).

'Υπάρχουν πολλές ὑποθέσεις γιά τήν περιοχή στήν όποία δημιουργήθηκε τό πρῶτο ἑλληνικό ἀλφάβητο: τό πιθανώτερο εἶναι ὅτι οἱ "Ελληνες πῆραν τήν φοινικική γραφή στίς ἀποικίες τῆς Μικρᾶς 'Ασίας (στήν 'Ιωνία), τό ἀργότερο, ὅπως εἴπαμε, στίς ἀρχές τοῦ 9ου αἰώνα ἄν ὄχι νωρίτερα.

Κάθε πόλη, κάθε περιοχή διαμόρφωσε ἕνα τοπικό ἀλφάβητο, συχνά μέ μικρές παραλλαγές καί ἰδιομορφίες. Καί αὐτά ἀκόμη τά ποικίλα τοπικά ἀλφάβητα,εἶναι, φυσικά, ἀπόρροια τοῦ τοπικισμοῦ καί τῆς ἰδιομορφίας πού διακρίνει σέ ὅλες τίς ἐκφάνσεις τῆς ζωῆς τούς "Ελληνες.[1]

Πάντως τό ἀλφάβητο διαδόθηκε εὐρύτερα ἀπό τόν 8ο αἰ. καί ἑξῆς: "Ελληνες μισθοφόροι τοῦ φαραώ Ψαμμειτίχου Β' (595-589) χάραξαν ἐπάνω σέ ἕνα ἀπό τούς κολοσσούς τοῦ Abou-Simbel ἐπιγραφές,[2] στό σύνολό τους καλογραμμένες, πού μᾶς ἀναφέρουν, μαζί μέ τά ὀνόματά τους,τήν ἐκστρατεία τῆς Αἰθιοπίας στήν όποία ἔλαβαν μέρος. Τό γεγονός αὐτό δείχνει χωρίς ἀμφιβολία ὅτι γύρω σ'αὐτή τήν ἐποχή (ἀρχές 6ου αἰ.) ὅλες οἱ τάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας - καί ὄχι μόνο στίς πόλεις μέ προχωρημένο πολιτισμό καί μέ μεγάλη οἰκονομική ἀνάπτυξη - χρησιμοποιοῦσαν τή γραφή. Στά λιμάνια τῆς 'Ιωνίας τελειοποιήθηκε ταχύτερα καί προσαρμόστηκε πληρέστερα στίς ἀλλαγές τῆς προσφορᾶς. "Ηδη ἀπό τόν 7ο αἰ. καί ἑξῆς, τό ἀλφάβητο, πού ἡ Χαλκίδα εἶχε δώσει στήν ἀποικία της Κύμη, τῆς Νότιας 'Ιταλίας, εἶχε μεταδοθῆ στούς 'Ετρούσκους τῆς Καμπανίας καί ἀπό αὐτούς στούς Ρωμαίους καί σέ ὅλους τούς λαούς τῆς 'Ιταλίας.

Τό 403, μετά τήν πτώση τῶν <u>τριάκοντα τυράννων</u> (ἐπί ἄρχοντος Εὐκλείδου) οἱ 'Αθηναῖοι ἀντικατέστησαν τό παλαιότερο ἀττικό ἀλφάβητο μέ τo ἰωνικό.[3] Η υἱοθέτηση τοῦ ἰωνικοῦ ἀλφαβήτου ἀπό τήν 'Αθήνα συνέβαλε ἀποφασιστικά στήν ἐπικράτηση του σέ ὁλόκληρο τόν ἑλληνικό κόσμο, πράγμα πού εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τή χρήση ἑνός ἑνιαίου ἀλφαβήτου (δηλ. μέ τίς ἴδιες μορφές γραμμάτων) ἀπό ὅλους τούς "Ελληνες.

τελευταῖα ἔγινε ἀπόπειρα νά τοποθετηθῆ ἡ εἰσαγωγή τοῦ ἀλφαβήτου πρίν ἀπό τό 1300 π.Χ. Κατά τόν Robert R.Stieglitz οἱ Μυκηναῖοι θά εἶχαν γνωρίσει τό φοινικικό ἀλφάβητο μέ τή μεσολάβηση τῶν ἀραμαϊκῶν.(Πρβ.REG, 97, 1984, σ. 128, ἀριθ. 280).

1. 'Ωστόσο γιά πιθανούς τόπους δημιουργίας τοῦ πρώτου ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου προτάθηκαν ἡ Θήρα, ἡ Ρόδος καί ἡ Κρήτη. Βλέπε Bengtson,'Ιστ.'Αρχ. 'Ελλ.σ. 59 καί σημ.203 (σ. 73) καί G. Klaffenbach,Griechische Epigraphik,ἔκδ. 2, Göttingen, 1966, σ. 34.

2. R.Meiggs καί D.Lewis, A Selection..., ἀριθ. 7.

3. Θεόπομπος, FGrHist 115 F 155: τούς δέ 'Αθηναίους ἔπεισε χρῆσθαι τοῖς τῶν 'Ιώνων γράμμασιν 'Αρχῖνος ἐπ'ἄρχοντος Εὐκλείδου (404/3).

3. ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΙΑΔΟΣΗΣ ΤΗΣ ΓΡΑΦΗΣ

Ἡ διάδοση τῆς γραφῆς διευκόλυνε τίς κάθε εἴδους σχέσεις, ἰδιαίτερα τῶν οἰκονομικῶν, μεταξύ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων, πού εἶχαν ἱδρυθῆ χάρη στόν ἀποικισμό μετά τόν 8ο αἰ, ἀπό τίς Ἡράκλειες στῆλες (Γιβραλτάρ) στή Μεσόγειο ὥς τόν Φάσι ποταμό, στόν Εὔξεινο Πόντο. Ἐξ ἄλλου ἡ δημόσια διοίκηση δέν ἦταν ὑποχρεωμένη πιά νά ἐμπιστεύεται μόνο τήν προφορική μαρτυρία. Δημιουργήθηκαν ἀρχεῖα, τά ὁποῖα μποροῦσαν νά συμβουλεύωνται οἱ χρονογράφοι, καί ληξιαρχεῖα μέ ὑποχρεωτική ἐγγραφή τῶν πολιτῶν· ἡ πόλη συνειδητοποίησε σαφέστερα τήν ὕπαρξή της καί τό παρελθόν της. Ἀλλά τά ἀποτελέσματα τῆς χρήσης τῆς γραφῆς εἶναι ἀκόμη πιό αἰσθητά στή λογοτεχνία· ἡ γραφή ἐπιτρέπει τή σύνθεση μεγάλων ἔργων συνταγμένων μέ βάση ἕνα εὐρύ σχέδιο, πράγμα ἀδύνατο, ὅσο οἱ συγγραφεῖς ἔπρεπε νά ἐμπιστεύωνται μόνο στή μνήμη τους.

4. Η ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΗ ΕΠΙΚΗ ΠΟΙΗΣΗ

Ἀρχικά ἡ ἑλληνική ποίηση περιοριζόταν ἴσως σέ τραγούδια τῆς δουλειᾶς, πού ἀποκτοῦσαν ρυθμό μέ τήν ἐναλλαγή βραχειῶν καί μακρῶν συλλαβῶν, ὅπως ἀκριβῶς καί στούς ἄλλους ἰνδοευρωπαϊκούς λαούς, καί σέ θρησκευτικούς ὕμνους, πού τούς συνόδευαν μέ λύρα καί φλογέρα (αὐλός), μουσικά ὄργανα πού εἶχαν πιθανῶς δανειστῆ ἀπό τόν μινωϊκό πολιτισμό. Ἀργότερα ἡ ἀνάπτυξη μιᾶς ἀριστοκρατικῆς κοινωνίας μέ ἀγάπη γιά τήν πολυτέλεια καί τίς διασκεδάσεις πρέπει νά εὐνόησε, ἤδη ἀπό τό τέλος τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τή σύνθεση ἐπῶν μέ κάποια ἔκταση πού προορίζονταν νά διασκεδάσουν τούς εὐγενεῖς μέ τίς ὡραῖες ἱστορίες τους σέ ποιητική γλώσσα.

Οἱ ἀοιδοί αὐτοσχεδίαζαν τά μικρά αὐτά ἔπη καί τά ἀπήγγελλαν μέ συνοδεία τῆς φόρμιγγος, εἴδους κιθάρας· ἦταν συγχρόνως ἐπαγγελματίες τραγουδιστές καί αὐτοσχέδιοι ποιητές, πού ἔβρισκαν ἐγκάρδια φιλοξενία στίς αὐλές τῶν βασιλέων καί τῶν εὐγενῶν, ὅπως οἱ τροβαδοῦροι τόν Μεσαίωνα στή Δυτική Εὐρώπη. Ἡ ποίησή τους δέν εἶχε λαϊκό ἤ αὐθόρμητο χαρακτήρα. Ὁ ἀρχικός προορισμός τῶν ἐπῶν ἦταν, ὅπως φαίνεται, νά τραγουδιοῦνται στίς αὐλές τῶν εὐγενῶν τῆς Θεσσαλίας· ἀργότερα ὅμως, μετά τόν πρῶτο ἀποικισμό, τά ἔπη τραγουδήθηκαν στά ἀρχοντικά τῶν πλούσιων καί τῶν ἰσχυρῶν τῶν μεγάλων λιμανιῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας· εἶχαν συνταχθῆ σέ μιά γλώσσα τελείως τεχνητή, στήν ὁποία ἐπικρατοῦσε ἡ ἰωνική διάλεκτος ἐμπλουτισμένη μέ πολλούς αἰολισμούς (δηλ. μέ αἰολικά διαλεκτικά στοιχεῖα). Τά ἔπη ἦταν γεμάτα μέ ἐκφράσεις, ἀπό τίς ὁποῖες πολλές, ὅπως στερεότυπα τέλη στίχων καί ἐπίθετα γιά τή φύση, πέρασαν στά ὁμηρικά ἔπη· ἦταν συνταγμένα σ'ἕνα δακτυλικό στίχο, πού γρήγορα ἔγινε ἑξάμετρος μέ τομή (caesura), δηλ. μιά παύση στή μέση περίπου τοῦ στίχου γιά ἀναπνοή, ἀπαραίτητη στήν ἀπαγγελία. Ἀντίστοιχο στίχο δέν ἔχουν οἱ ἄλλοι Ἰνδοευρωπαϊκοί λαοί. Μόνο οἱ Ρωμαῖοι πολύ ἀργότερα, ὅταν δημιούργησαν κατά τά ἑλληνικά πρότυπα ἐπική ποίηση, δανείστηκαν ἀπό τούς Ἕλληνες τό δακτυλικό ἑξάμετρο.

'Επειδή ή έπική γλώσσα είναι ή ίωνική διάλεκτος έμπλουτισμένη μέ αίολισμούς, ύπέθεσαν ότι τά όμηρικά έπη δημιουργήθηκαν έκεί όπου ήταν φυσικό νά πραγματοποιηθή αύτή ή άνάμειξη τών δύο διαλέκτων, δηλ. στήν περιοχή τής **Σμύρνης**,άπό όπου οί "Ιωνες είχαν έκτοπίσει τούς Αίολείς. 'Η ύπόθεση ότι τά έπη είχαν συνταχθή άρχικά στήν αίολική διάλεκτο (άφού έξυμνούσαν τά κατορθώματα τών 'Αχαιών τής Μυκηναϊκής έποχής) καί ότι άργότερα μεταγλωττίστηκαν άπό τούς "Ιωνες στή διάλεκτό τους, άπορρίπτεται γενικά, γιατί στήν άρχαία έλληνική λογοτεχνία ίσχύει ό κανόνας, σύμφωνα μέ τόν όποίο ή διάλεκτος στήν όποία δημιουργείται γιά πρώτη φορά ένα νέο λογοτεχνικό είδος χρησιμοποιείται διαρκώς γι'αύτό τό είδος.[1]'Ωστόσο, τό πιθανώτερο είναι, κατά τή γνώμη μου, ότι τά παλαιότερα έλληνικά έπη τά μυκηναϊκά, ήταν κι αύτά γραμμένα στήν ίωνική διάλεκτο, άφού στόν "Ομηρο μέ τό γενικό όνομα 'Αχαιοί δηλώνονταν όλοι οί "Ελληνες, δηλ. τόσον οί 'Αχαιοί τής Πελοποννήσου καί τής Θεσσαλίας, όσον καί οί "Ιωνες. "Ετσι δέν θά πραγματοποιήθηκε ποτέ μεταγλωττισμός τών έπών άπό τήν αίολική στήν ίωνική διάλεκτο, άλλά ή ίωνική διάλεκτος ύπήρξε άπό τήν άρχή ή γλώσσα στήν όποία γράφηκε τό έλληνικό έπος. "Ομως στό πλαίσιο αύτής τής ύποθέσεως μένει άδιευκρίνιστο άν ό έμπλουτισμός μέ αίολικά στοιχεία έγινε στήν περιοχή τής Σμύρνης, ή άν είναι παλαιότερος άπό τόν πρώτο άποικισμό.

5. ΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΩΝ ΜΙΚΡΩΝ ΕΠΩΝ

Μπορούμε νά σχηματίσουμε μιά ίδέα γι'αύτά τά μικρά έπη άπό έκείνα πού ό "Ομηρος ένέταξε στήν'Οδύσσεια,όταν παρουσιάζη τούς άοιδούς νά τραγουδούν τούς έρωτες τής'Αφροδίτης καί τού"Αρη (θ 276-281) ή τήν φιλονικία τού 'Οδυσσέως καί τού'Αχιλλέως (θ 75-82). Τά μεγάλα γεγονόταν τών περασμένων χρόνων (πού τά διέσωζε[1] ή προφορική παράδοση) καί ίδιαίτερα οί άγώνες, πού έξασφάλισαν στούς"Ελληνες τήν κατοχή τών άκτών τού Αίγαίου, χρησίμευσαν ώς θέματα άγαπητά γιά έπη έπιδείξεως. "Ενα γεγονός, πού, όπως είδαμε, δέν είναι δυνατόν νά άμφισβητηθή, ή κατάληψη τής Τροίας, έδωσε στούς άοιδούς θέματα πού ή έπιτυχία τους έξηγείται άπό τή σπουδαιότητα, τή διάρκεια καί τά άποτελέσματα τής έκστρατείας. 'Υπέθεταν ότι όλα τά έλληνικά έθνη έλαβαν μέρος σ'αύτόν τόν πόλεμο' ό Τρωϊκός πόλεμος χρησίμευσε τελικά ώς κεντρικό σημείο στίς διηγήσεις τής κατακτήσεως άλλά καί τών άγώνων μεταξύ τών'Ελλήνων, καθώς κατελάμβαναν γιά μόνιμη διαμονή τό έλληνικό έδαφος. Παραδέχθηκαν ότι τά κατορθώματα καί οί φιλονικίες τού 'Αχιλλέως, τού Διομήδη, τού 'Αγαμέμνονος, τού Αΐαντος, τού "Εκτορος έγιναν έμπρός στά τείχη τής Τροίας. "Ετσι έφθασαν στό σημείο νά θεωρούν ώς έχθρούς τών

1. Πρβλ. U.Wilcken, 'Αρχ.'Ελλ.'Ιστ.. 90.

1.'Εφόσον προϋπήρχε ή γραμμική γραφή Β έπιτρέπεται ή άμφιβολία άν τά μικρά αύτά έπη διασώζονταν μόνο άπό τήν προφορική παράδοση.

Ἑλλήνων καί νά κατατάσσουν μεταξύ τῶν ὑπερασπιστῶν τῆς Τροίας μερικούς ἀπό τούς ἥρωες, ὅπως π.χ. τόν Ἕκτορα, μολονότι τό ὄνομά του καί ἡ μορφή του ἦταν ἑλληνικά. Ἀλλά οἱ ἀοιδοί πού τραγουδοῦσαν τά **κλέα τῶν ἀνδρῶν**, τά κατορθώματα τῶν ἡρώων, δέν ξεχνοῦσαν τούς θεούς. Μολονότι δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποδειχθῆ μέ βεβαιότητα, εἶναι δυνατόν νά ὑποπτευθῆ κανείς τολμηρές μεταφορές: Ὅπως στό γερμανικό ἔπος, πλάι στόν Ἀττίλα καί τόν Θεοδώριχο βλέπει κανείς νά παρουσιάζωνται ὁ Siegfried, νικητής τοῦ δράκου, καί ἡ Βαλκυρία πού ἱππεύει στόν ἀέρα, ἔτσι, στά ὁμηρικά ἔπη, πλάι στίς διηγήσεις γιά τήν κατάληψη τῆς Τροίας, πού ἔχουν μιά ἀληθινή βάση, οἱ περιπέτειες τῆς Ἑλένης θά μποροῦσαν νά εἶναι οἱ περιπέτειες μιᾶς θεᾶς, τῆς Σελήνης, πού, ἀφοῦ ἁρπάχθηκε ἀπό δυνάμεις τοῦ κακοῦ, ἐπέστρεψε κατόπιν πιό λαμπρή ἀπό πρίν. Ἐπίσης εἶναι δυνατόν νά δῆ κανείς στόν Ὀδυσσέα ἕναν ἡλιακό θεό, πού ἐπίσης ἐξαφανίζεται στή χώρα τῶν νεκρῶν καί τῶν σκιῶν, στή χώρα τῶν Κιμμερίων καί Φαιάκων, καί πού στήν ἐπιστροφή του ἐξοντώνει τούς ἐχθρούς του μέ τά ἀνελέητα βέλη του, σάν ἄλλος Φοῖβος-Ἀπόλλων.

6. Η ΣΥΝΤΑΞΗ ΚΑΙ Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΩΝ ΟΜΗΡΙΚΩΝ ΕΠΩΝ

Ἡ ὕπαρξη τῆς γραφῆς ἐπέτρεψε νά ταξινομηθοῦν σέ μεγάλα σύνολα αὐτά τά ἔπη πού εἶχαν περιορισμένο θέμα. Ἡ ἐργασία αὐτή συντελέστηκε κατά τόν 8ο καί 7ο αἰ. Ἀνταποκρινόταν στίς νέες συνθῆκες τῆς θρησκευτικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς. Οἱ μεγάλες αὐτές ἐπικές συνθέσεις δέν εἶχαν συνταχθῆ γιά νά τέρπουν μεμονωμένα ἄτομα (ἀκροατές ἤ ἀναγνῶστες) ἤ γιά νά τραγουδιοῦνται στίς αὐλές τῶν ἡγεμόνων ἤ τῶν εὐγενῶν, ἀλλά γιά νά ἀπαγγέλλωνται στίς μεγάλες γιορτές στά φημισμένα πανελλήνια ἱερά, ὅπου ἤδη ἀπό αὐτή τήν ἐποχή συγκεντρώνονταν οἱ Ἕλληνες ἀπό ὅλα τά μέρη τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἐκεῖ οἱ **ραψωδοί**, πού ἀντικατέστησαν τούς τραγουδιστές ἀοιδούς, ἀπήγγελλαν τά ἔπη κρατώντας στό χέρι ἕνα ραβδί. Οἱ ἀλλαγές αὐτές (ἀπαγγελία ἀπό τούς ραψωδούς στά ἱερά στή θέση τοῦ ᾄσματος μέ συνοδεία φόρμιγγος ἀπό τούς ἀοιδούς στίς αὐλές τῶν ἡγεμόνων) εἶναι συνέπειες τῶν κοινωνικῶν μεταβολῶν τοῦ 8ου αἰ. Ἡ βασιλεία ἔδωσε τότε τή θέση της σέ πιό ἀνοικτά στό λαό πολιτεύματα (τήν ἀριστοκρατία στήν ἀρχή καί τήν ὀλιγαρχία ἀργότερα)· ἔτσι τό κέντρο τῆς πολιτικῆς ζωῆς μεταφέρθηκε ἀπό τό ἀνάκτορο καί τήν αὐλή στά μεγάλα ἱερά καί τίς θρησκευτικές γιορτές. Ἔτσι τώρα στίς μεγάλες πανηγύρεις ἕνα περίεργο κοινό συνωστιζόταν γιά νά ἀκούση τούς ραψωδούς νά ἀπαγγέλλουν τά κατορθώματα τῶν ἡρώων καί τίς περιπέτειες τῶν θεῶν. Οἱ γιορτές διαρκοῦσαν πολλές ἡμέρες καί τά παλιά μικρά ἔπη, πού προορίζονταν γιά νά διασκεδάσουν γιά ἕνα μέρος τῆς βραδιᾶς τούς καλεσμένους τῶν εὐγενῶν, δέν ἦταν πιά ἀρκετά. Χρειάζονταν μεγάλες συνθέσεις πού ἡ ἀπαγγελία τους μποροῦσε νά κατανεμηθῆ σέ πολλές ἡμέρες. Οἱ ἀκροατές, χωρίς νά εἶναι ὑποχρεωμένοι νά τά παρακολουθοῦν ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό

τέλος, εὐχαριστιοῦνταν ὡστόσο κάθε μέρα νά ἀκούουν τή συνέχεια τῆς διήγησης τῆς προηγούμενης ἡμέρας καί νά διαπιστώνουν ὅτι, ὅπως ὁ ρυθμός καί τό ὕφος παρέμεναν ἑνιαῖα, ἔτσι καί οἱ ἥρωες συμφωνοῦσαν μέ τήν παράδοση καί δέν ἄλλαζαν καθόλου ἀπό τήν ἀρχή ὥς τό τέλος τοῦ ἔπους: ὁ 'Αχιλλεύς ἔμενε γεμάτος πάθος καί βίαιος, ἕτοιμος τόσο γιά νεανικούς θυμούς ὅσο καί γιά λεπτά αἰσθήματα· ὁ 'Οδυσσεύς, πού ἔγινε ἕνας ἀπό τούς πιό ἀγαπητούς ἥρωες τῶν 'Ελλήνων, ἦταν πάντα γενναῖος, συνετός καί ἐπινοητικός. Καταλαβαίνει κανείς μέσα σ'αὐτές τίς συνθῆκες ὅτι οἱ ἀοιδοί ἐπιδίωξαν κυρίως νά χρησιμοποιήσουν ὅσο τό δυνατό περισσότερα ἀπό αὐτά τά μικρά ποιήματα πού διέσωσε ἡ προφορική παράδοση: ἐφόσον τό γενικό σχέδιο τοῦ ἔργου παρέμενε ἄθικτο καί οἱ χαρακτῆρες σταθεροί, δέν ἔδιναν μεγάλη σημασία στίς μικρές ἀσυμφωνίες τῶν γεγονότων, στίς ὁποῖες μποροῦσε νά ὁδηγήση αὐτή ἡ μέθοδος συνθέσεως. 'Ασφαλῶς μετά τήν πρώτη ραψῳδία τῆς 'Ιλιάδος, π.χ., θά περίμενε κανείς μιά διήγηση τῆς ἥττας τῶν 'Ελλήνων. Ὅμως οἱ ἔξι ἑπόμενες ραψῳδίες εἶναι ἀφιερωμένες σέ μάχες δυσμενεῖς γιά τούς Τρῶες· καί αὐτό γιατί θά ἔχανε πολύ ἡ 'Ιλιάδα τό ἐνδιαφέρον της, ἄν ὁ ποιητής παρέλειπε τίς μονομαχίες Πάρη καί Μενελάου, Αἴαντος καί Ἕκτορος, τά κατορθώματα τοῦ Διομήδη καί τόν ἀποχαιρετισμό τοῦ Ἕκτορος καί τῆς 'Ανδρομάχης. Ἔτσι ἐξηγοῦνται αὐτές οἱ κάποτε ἀδέξιες συνενώσεις, αὐτές οἱ ἀντιφάσεις, γιά τίς ὁποῖες ἐκπλήσσονταν ἤδη οἱ κριτικοί στήν ἀρχαιότητα καί πού προκάλεσαν,ἐδῶ καί διακόσια χρόνια, τίς ποικίλλες θεωρίες γιά τόν σχηματισμό τῆς 'Ιλιάδος καί τῆς 'Οδύσσειας. Εἴδαμε λίγο προηγουμένως ὅτι οἱ συνθῆκες μέσα στίς ὁποῖες τά ποιήματα ἀπαγγέλλονταν ἐξηγοῦσαν αὐτές τίς ἀνωμαλίες στή διαδοχή τῶν γεγονότων· ἐξ ἄλλου, τό τόσο καλά μελετημένο σχέδιο στό σύνολό του, ἡ ἑνότητά τους ὄχι μόνο στή μορφή ἀλλά καί στόν τρόπο τῆς περιγραφῆς, τό γενικό χρῶμα τῆς διηγήσεως καί οἱ σταθεροί χαρακτῆρες τῶν ἡρώων δέν ἀφήνουν μεγάλο περιθώριο νά ἀμφισβητήσουμε ὅτι μιά ὁμάδα συγχρόνων καί διαποτισμένων ἀπό τό ἴδιο πνεῦμα ἤ — πράγμα πού εἶναι ἀκόμη ἁπλούστερο — ὁ μοναδικός αὐτός ποιητής πού ἡ ἀρχαιότητα ὀνόμαζε Ὅμηρο, τούς ἔδωσε, σχεδόν ὁλοκληρωτικά — γιατί τό κείμενο διαμορφώθηκε ὁριστικά μόνο στήν ἀλεξανδρινή ἐποχή — τήν ἀξιοθαύμαστη μορφή μέ τήν ὁποία τό γνωρίζουμε σήμερα.

7. ΤΑ ΟΜΗΡΙΚΑ ΕΠΗ ΩΣ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Εἶναι φανερό πόσο ἡ 'Ιλιάδα καί ἡ 'Οδύσσεια εἶναι δυνατό νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἱστορικές πηγές. Βρίσκουμε στά ἔπη αὐτά τήν ἀντανάκλαση πολλῶν διαδοχικῶν ἐποχῶν· τά πιό παλιά ἀπό αὐτά τά πρῶτα ἔπη σέ δακτυλικό μέτρο εἶναι δυνατόν νά συντέθηκαν ἤδη στό τέλος τῆς δεύτερης χιλιετίας· εἶναι σύγχρονα μέ τήν παρακμή τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ, πού τό κέντρο του βρισκόταν στήν Κεντρική 'Ελλάδα καί κυρίως στήν Πελοπόννησο. Οἱ ἀοιδοί ἦταν ἀναγκα-

στικά άκόμη κάτω άπό τήν έπίδραση πρόσφατων άναμνήσεων άπό αύτές τίς "πολύχρυσες" πόλεις καί άπό τήν λαμπρή δύναμη τῶν βασιλέων τους. Έτσι έξηγεῖται ό ρόλος στά όμηρικά έπη τῆς Τίρυνθος, τῆς Μυκήνας, τοῦ Άργους, τῆς Σπάρτης, τοῦ Όρχομενοῦ, τῶν βασιλέων καί τῶν ήρώων τῆς Λακωνίας καί τῆς Άργολίδος, τῆς Έλένης, τοῦ Μενελάου, τοῦ Άγαμέμνονος, πού ή παρουσία τους θά μποροῦσε νά ξαφνιάση στή διήγηση μιᾶς έκστρατείας πού θά έπρεπε νά έπιχειρήσουν κυρίως τά έλληνικά φῦλα τῆς Κεντρικῆς Έλλάδας καί πού ξεκίνησε, όπως άναφέρει ή παράδοση, άπό τό αίολικό — έκείνη τήν έποχή — λιμάνι τῆς Αύλίδας. Έξ άλλου ή σύνταξη τοῦ συνόλου τῆς Ίλιάδος καί τῆς Όδύσσειας εἶναι πολύ πιθανά τοῦ 8ου ή τοῦ 7ου αί. καί ό ποιητής τους "Όμηρος", παρά τήν άναμφισβήτητη προσπάθειά του νά διατηρήση τή διήγησή του σέ ένα άπώτερο παρελθόν, δέν έπέτυχε νά άπαλλαγῆ τελείως άπό τίς έπιδράσεις τῆς έποχῆς του. Μέ αύτό τόν τρόπο έξηγοῦνται εὔκολα οί άντιφάσεις στήν περιγραφή τῶν άντικειμένων καί στήν άπεικόνιση τῶν έθίμων. Θά δοῦμε στό έπόμενο κεφάλαιο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα στόν όπλισμό¹ ή μελέτη τῶν ποικίλων τεχνικῶν καί τῶν πολιτικῶν, κοινωνικῶν καί θρησκευτικῶν μορφῶν πού περιγράφονται στήν Ίλιάδα καί τήν Όδύσσεια έπιτρέπει νά σημειώσουμε καί πολλά άλλα χαρακτηριστικά παραδείγματα. Ή ίστορία τῆς συνθέσεως αύτῶν τῶν ποιημάτων έξηγεῖ αύτές τίς άντιφάσεις καί δέν πρέπει νά ξαφνιαζόμαστε πού βρίσκουμε, μερικές φορές στό ίδιο χωρίο, στίχους πού μᾶς μεταφέρουν σέ πλήρη μυκηναϊκή έποχή, στήν όποία τό μόνο μέταλλο πού χρησιμοποιεῖται στόν όπλισμό καί τήν βιομηχανία εἶναι ό όρείχαλκος καί στήν όποία βασιλεύουν πλούσιοι βασιλεῖς πού άσκοῦν μιά έξουσία έλέῳ θεοῦ, καί άλλους στίχους στούς όποίους βλέπομε ότι οί άνθρωποι γνωρίζουν νά κατεργάζονται τόν σίδηρο καί στούς όποίους ή άπολυταρχική βασιλεία εἶναι ήδη μιά άνάμνηση.

8. ΤΟ ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΕΠΟΣ: ΗΣΙΟΔΟΣ

Δέν συμβαίνουν τά ίδια στά ποιήματα πού ή λογοτεχνική παράδοση άποδίδει στόν Ήσίοδο. Αύτά φέρουν τήν σφραγίδα μιᾶς καθορισμένης έποχῆς, τῆς "έποχῆς τοῦ σιδήρου", στήν όποία οί όροι τῆς ζωῆς εἶναι σκληροί καί στήν όποία ή έλληνική σκέψη παίρνει συνείδηση τῶν προβλημάτων τοῦ κόσμου. Άκόμη ή διάδοση τῆς γραφῆς δημιουργεῖ, ήδη άπό τόν 7ο αί., ένα κοινό όχι πιά άκροατῶν, άλλά άναγνωστῶν, πού ό ποιητής δέν τό τέρπει μόνο, άλλά καί τό διδάσκει. Ή **Θεογονία** έκφράζει μιά σοβαρή προσπάθεια γιά νά μπῆ τάξη στήν χαριτωμένη, άλλά παράλογη σύγχυση τῶν μυθολογικῶν συνδυασμῶν καί γιά νά έξηγηθῆ ή προέλευση τοῦ κόσμου. Έργο πιό χαρακτηριστικό εἶναι τά **Έργα καί Ήμέραι**, πού προορίζεται νά διδάξη τήν έργατική καί άδικημένη τάξη τῶν μικροκαλλιεργητῶν: ή έπίπονη ζωή τους περιγράφεται μέ μιά τραχύτητα πού έρχεται σέ παράδοξη άντίθεση μέ τή μορφή τοῦ ποιήματος, πού εἶναι έξ όλοκλήρου δανεισμένη — γλῶσσα, ὕφος καί μέτρο — άπό τά όμηρικά έπη.

---

1. Βλ. παρακ. σ. 147.

9. ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΛΥΡΙΚΗΣ ΠΟΙΗΣΗΣ: ΑΡΧΙΛΟΧΟΣ

Ἀντίθετα ὁ Ἀρχίλοχος ἀπό τήν Πάρο (γύρω στό 650) ἐγκαταλείπει αὐτή τή λόγια καί ἐπιτηδευμένη τεχνική. Σέ ἕνα ἰαμβικό ρυθμό μέ καθαρά λαϊκό χαρακτήρα (πού οἱ καταβολές του ἀνάγονται ἴσως στήν ἐποχή πού οἱ Ἕλληνες δέν εἶχαν ἀκόμη χωρισθῆ ἀπό τό κύριο σῶμα τῶν Ἰνδοευρωπαίων), καί σέ μιά γλῶσσα πού ἔμοιαζε πάρα πολύ μέ τήν ἰωνική, πού μιλιόταν στίς Κυκλάδες καί στά λιμάνια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, διηγεῖται τίς ἀλλαγές στή ζωή του ὡς ποιητῆ καί στρατιώτη, σέ ποιήματα στά ὁποῖα ἐκφράζονται τά βίαια πάθη καί τό πνεῦμα γιά περιπέτεια πού ὤθησε πάρα πολλούς Ἕλληνες νά ἀναζητήσουν τήν τύχη τους ὡς μισθοφόροι ἤ ὡς ἄποικοι ἀπό τό ἕνα ὥς τό ἄλλο ἄκρο τῆς Μεσογείου.

10. ΓΕΝΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ

Βλέπει κανείς πόσο μεγάλη ποικιλία καί πόσο μεγάλη ζωτικότητα ἐκδηλώνονται ἤδη αὐτή τήν ἐποχή μέσα σέ μιά λογοτεχνία πού, κάτω ἀπό ἕνα καθεστώς πιεστικῆς πλουτοκρατίας, δημιουργεῖ σέ διάστημα δύο αἰώνων μεγάλα λόγια ἔπη, μνῆμες ἑνός ἡρωϊκοῦ καί λαμπροῦ παρελθόντος: διδακτικά ποιήματα μέ ρεαλιστικό καί ἀγροτικό χαρακτῆρα - λυρικά τραγούδια ὅπου ἐκφράζεται ἐλεύθερα ἡ ἀτομική ἰδιοσυγκρασία. Μπορεῖ κανείς νά φαντασθῆ ἀπό αὐτή τή στιγμή τήν ἀνάπτυξη πού θά πάρη ἡ λογοτεχνία μέσα σέ πιό εὐνοϊκές συνθῆκες, μέ τήν πρόοδο τῆς εὐημερίας, τῆς δημοκρατίας καί τοῦ πνεύματος τῆς πόλης.

XIV. ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ

1. Η ΝΕΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Εἴδαμε μέ ποιό τρόπο ἡ πόλη, πού σχηματίστηκε κάτω ἀπό τό μοναρχικό καθεστώς, ἀναπτύχθηκε στά χρόνια τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καθεστῶτος, παρά τά ἐλαττώματα αὐτοῦ τοῦ καθεστῶτος τῶν εὐγενῶν καί τῶν πλουσίων καί παρά τή σοβαρή κοινωνική ἀνισότητα πού προκαλοῦσε. Μιά ἀπό τίς πρῶτες ἐκδηλώσεις αὐτῆς τῆς αὐξήσεως τῆς ἐξουσίας τῆς πόλης ὑπῆρξε μιά καλύτερη ὀργάνωση τῆς στρατιωτικῆς της δυνάμεως. Οἱ Ἕλληνες (ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Γαλάτες καί οἱ ἀρχαῖοι Γερμανοί) ἦταν λαός πολεμικός. Ἡ Ἰλιάδα ἐκφράζει, μέ ἐντυπωσιακούς στίχους, τήν περηφάνεια τοῦ πολεμιστῆ καί τή χαρά τῆς μάχης. Ἀλλά πολλές ἀλλαγές εἶχαν πραγματοποιηθῆ στόν ὁπλισμό καί στήν τακτική ἀπό τήν ἐποχή πού οἱ ἑλληνικές φυλές εἶχαν ἔλθει στή χερσόνησο τοῦ Αἴμου. Τά ὁμηρικά ἔπη διέσωσαν τά σημάδια αὐτῆς τῆς προόδου. Τά παλαιότερα ἔπη ἐξυμνοῦσαν τά κατορθώματα τοῦ ἥρωα πού μόνος του προχωροῦσε πεζός ἤ ἐπάνω στό ἅρμα του — τό ἅρμα ἴσως εἶναι μιά κληρονομία ἀπό τόν κρητικό πολιτισμό —, γιά νά συναντήση ἕναν ἀντάξιό του ἀντίπαλο, καί τόν προκαλοῦσε, προστατευόμενος ἀπό τή δερμάτινη πυργοειδῆ ἀσπίδα του, σέ μιά μονομαχία μέ πολλαπλές ἐναλλαγές καί ἀβέβαιη συχνά ἔκβαση. Ἔτσι ἀγωνίζεται ὁ Αἴαντας ὁ γιός τοῦ Τελαμῶνος, μιά ἀπό τίς πιό ἀρχαϊκές μορφές τῆς Ἰλιάδας. Ἀλλά ἡ πρόοδος τῆς μεταλλουργίας μετέβαλε αὐτή τήν ἁπλή τακτική. Τά σιδερένια ἐπιθετικά ὅπλα ἔκαναν ἀναγκαία μιά πιό στέρεα πανοπλία καί ταυτόχρονα πιό πλήρη καί πιό εὐκίνητη. Συγχρόνως ὁ ὁπλισμός αὐτός πού μποροῦσαν νά κατασκευάζουν σέ μεγαλύτερες ποσότητες, δέν ἦταν πιά τό προνόμιο λίγων εὐγενῶν πολεμιστῶν: ὅλοι οἱ πολίτες μποροῦσαν νά ἐξοπλίζονται μέ αὐτόν τόν τρόπο. Ἔτσι ἐξηγοῦνται αὐτές οἱ σειρές τῶν ἀνδρῶν μέ ὀρειχάλκινο ὁπλισμό πού βλέπουμε στήν Ἰλιάδα νά προχωροῦν στή μάχη, αὐτοί οἱ "χαλκοί ἄνδρες", πειρατές ἤ μισθοφόροι ἀπό τήν Καρία ἤ τήν Ἰωνία, πού μέ τήν ἐμφάνισή τους, στό μέσο τοῦ 7ου αἰ. τρομοκρατοῦσαν τούς πληθυσμούς τοῦ Δέλτα τοῦ Νείλου.[1] Οἱ πλούσιοι διατηροῦσαν τό δαπανηρό προνόμιο νά συντηροῦν ἄλογο καί νά ὑπηρετοῦν στό ἱππικό – σέ ἕνα ἱππικό, περισσότερο λαμπρό παρά ἀποτελεσματικό στίς μάχες. Τό πεζικό εἶναι ἤδη αὐτή τήν ἐποχή τό ἀποφασιστικό ὅπλο στή μάχη. Μιά αὐστηρή πειθαρχία

---

1. Ὁ Ἡρόδοτος ΙΙ 154 μᾶς πληροφορεῖ ὅτι Ψαμμήτιχος 1ος (664-610) ἐγκατέστησε Ἴωνες καί Κᾶρες μισθοφόρους σέ τόπους πού ὀνομάστηκαν Στρατόπεδα, "πρός θαλάσσης ὀλίγον ἔνερθε Βουβάστιος πόλιος ἐπί τῷ Πηλουσίῳ καλεομένῳ στόματι τοῦ Νείλου" καί ὅτι ἀργότερα ὁ Ἄμασις (570-526) μετέφερε στή Μέμφιδα τούς ἀπογόνους αὐτῶν τῶν μισθοφόρων καί τούς κατέταξε στή βασιλική φρουρά.

ἐξασφαλίζει τή συνοχή καί τή δύναμή του. Ὁ Ὅμηρος ἀντιτάσσει τήν ἄφωνη καί σιωπηλή παρέλαση τῶν ἑλληνικῶν ταγμάτων στόν θορυβώδη συρφετό τῶν ἀσιατικῶν στρατευμάτων.

2. ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟ ΣΠΑΡΤΙΑΤΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Παρόμοια στρατεύματα γίνονται ἀναγκαστικά ὄργανα κατακτήσεως· ἀπό τόν 8^{ο} αἰ. καί ἑξῆς παρατηροῦμε ὅτι πολλές πόλεις αὐξάνουν τό ἔδαφός τους καί σχηματίζουν πραγματικά κράτη. Τό πιό χαρακτηριστικό παράδειγμα εἶναι ἡ Σπάρτη, ὅπου, ὅπως θά δοῦμε, τήν στρατιωτική ὀργάνωση ἐνίσχυσε μιά ἀρκετά ἰδιότυπη καί μοναδική κοινωνική ὀργάνωση. Στήν ἀρχή κατέκτησε τίς μικρές πόλεις τῆς κοιλάδας τοῦ Εὐρώτα, πού τίς κατοικοῦσε, ἄν πιστεύσουμε τήν παράδοση, ἕνας ἑλληνικός-ἀλλά ὄχι δωρικός-πληθυσμός, συγγενής μέ τόν πληθυσμό πού εἶχε ἄλλοτε καταφύγει στά βουνά τῆς Ἀρκαδίας. Αὐτοί οἱ κάτοικοι τῆς περιφερειακῆς ζώνης (τῆς "περιοικίδος"), οἱ περίοικοι, ἀποτελέσαν μέσα στό σπαρτιατικό κράτος μιά ἰδιαίτερη τάξη—ξεχωριστή ἀπό τούς πραγματικούς δουλοπαροίκους, πού ὀνομάζονταν εἵλωτες—πού ἦταν ἐλεύθεροι καί ὑποχρεωμένοι σέ στρατιωτική ὑπηρεσία. Μέ ἕνα στρατό αὐξημένο ἀπό τούς περιοίκους, ἡ Σπάρτη μποροῦσε νά ἀναλάβη μεγαλύτερες ἐπιχειρήσεις: ἀπό τήν ἄλλη πλευρά τοῦ Ταϋγέτου, ἡ πεδιάδα τῆς Μεσσηνίας ἦταν, στήν ἀρχαιότητα ὅπως καί σήμερα, μιά ἀπό τίς πλουσιώτερες καί τίς πιό πρόσχαρες περιοχές τῆς Ἑλλάδας, πού προκαλοῦσε τήν ἐπιθυμία τῶν πολεμικῶν γειτόνων της. Ἡ Σπάρτη τήν κατέλαβε μετά ἀπό ἕνα πρῶτο μεσσηνιακό πόλεμο (δεύτερο μισό τοῦ 8^{ου} αἰ.). Ἀλλά ἡ Σπάρτη ἦταν πάντοτε ἀνίκανη νά διοικήση καλά τά ἐδάφη πού προσαρτοῦσε. Μόνο ὕστερα ἀπό ἕνα αἰώνα ἡ Μεσσηνία ἐπαναστάτησε (πιθανῶς στό δεύτερο μισό τοῦ 7^{ου} αἰ.) καί χρειάστηκε ἕνας δεύτερος μεσσηνιακός πόλεμος γιά νά ὑποτάξουν ὁριστικά οἱ Σπαρτιάτες τή Μεσσηνία, πού ἄλλωστε δέν ἔπαυσε νά τούς δημιουργῆ προβλήματα. Ἡ διήγηση αὐτοῦ τοῦ πολέμου στολίστηκε ἀπό τή λαϊκή παράδοση μέ ἡρωϊκά ἐπεισόδια πού εἶχαν γιά κύριο ἥρωα τόν βασιλέα Ἀριστόδημο στήν ἄμυνα τῆς Μεσσήνης.

3. ΤΟ ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΟ ΑΘΗΝΑΪΚΟ ΚΡΑΤΟΣ

Ἡ Ἀθήνα ἐπίσης κατέκτησε σιτοπαραγωγά ἐδάφη. Ἀπό νωρίς ἐπεξέτεινε τήν κυριαρχία της πέρα ἀπό τήν πεδιάδα πού ἐξουσίαζαν ἄλλοτε οἱ βασιλεῖς της ἀπό τήν Ἀκρόπολη καί πού ὁριζόταν πρός Δ ἀπό τό ὄρος Αἰγάλεω, πρός Β ἀπό τήν Πάρνηθα καί τήν Πεντέλη, πρός Α ἀπό τόν Ὑμηττό. Εἶχε καταλάβει, σέ μιά ἐποχή πού δέν γνωρίζουμε καλά, τό ὀρεινό Ἀν. ἀκρωτήριο τῆς Ἀττικῆς ὅπου παρέμεναν ἀκόμη ἀνεκμετάλλευτοι οἱ θησαυροί τῶν μεταλλείων τοῦ Λαυρίου καί εἶχε ὑποτάξει ἐπίσης τή μικρή ἀγροτική ὁμοσπονδία πού ἀποτελοῦσε τήν Τετράπολη τοῦ Μαραθῶνα.[1]

---

1. Τήν Τετράπολη τοῦ Μαραθῶνα ἀποτελοῦσαν οἱ δῆμοι τῆς Οἰνόης, τοῦ Προβαλίνθου, τοῦ Τρικορύθου καί τοῦ Μαραθῶνα.

Ἔτσι ἐπεκτάθηκε ὥς τίς ἀκτές τοῦ Εὐβοϊκοῦ κόλπου. Στόν 7ο αἰ. πιθανῶς προσάρτησε τό κράτος τῆς Ἐλευσίνας. Ἐκεῖ, στό κέντρο μιᾶς πλούσιας σέ δημητριακά πεδιάδας ὑπῆρχε ἴσως ἤδη ἀπό τή μυκηναϊκή ἐποχή ἕνα ἱερό τῶν θεῶν τοῦ σίτου. Τό ἱερό αὐτό τώρα, κάτω ἀπό τήν ἀποτελεσματική διοίκηση τῆς Ἀθήνας, ἐξελίχθηκε σέ ἕνα ἀπό τά μεγάλα θρησκευτικά κέντρα τῆς Ἑλλάδας. Τόν ὅρμο τῆς Ἐλευσίνας δεσπόζει ἡ νῆσος τῆς Σαλαμίνας, ὅπου εἶχε σχηματισθῆ ἕνα μικρό ἀνεξάρτητο κράτος, λίγο ἤ πολύ ὑποταγμένο στήν ἐπιρροή τῶν μεγάλων λιμένων τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου, τῆς Αἴγινας καί τῶν Μεγάρων· ἡ Ἀθήνα τό κατέλαβε γιά νά ἐξασφαλίση τή νέα της κατάκτηση (6ος π.Χ.). Ὡς αὐτή τή στιγμή εἶχε μόνο ἐδαφικές φιλοδοξίες: ἀργότερα οἱ Πεισιστρατίδες θά τήν ὠθήσουν νά στρέψη τίς βλέψεις της πρός τή θάλασσα. Ὡς τόν 5ο αἰ. ὁ μέτριος ὅρμος τοῦ Φαλήρου ἱκανοποιοῦσε τίς ἀνάγκες της.

4. Η ΒΟΙΩΤΙΑ

Στή Βοιωτία, χώρα κυρίως γεωργική, ἀναπτύχθηκαν πολλές μικρές πόλεις, στή θέση τῶν παλιῶν μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων, στήν εὔφορη πεδιάδα τῆς Κωπαΐδας. Καμιά τους δέν ἐπέτυχε νά ἐπιβάλη τήν ἡγεμονία της ἐπάνω στίς ἄλλες, παρά τούς μακροχρόνιους ἄκαρπους πολέμους ἀνάμεσά τους, κυρίως ἀνάμεσα στίς Θῆβες καί τόν Ὀρχομενό. Τό γεγονός αὐτό ἐπέτρεψε νά γεννηθῆ, πιθανῶς τόν 7ο αἰ., ἡ πρωτότυπη καί γόνιμη ἰδέα μιᾶς ὁμοσπονδίας μέ θρησκευτικό, πολιτικό, στρατιωτικό καί οἰκονομικό συγχρόνως χαρακτήρα, πού βρῆκε τήν ἔκφρασή του στήν ὕπαρξη κοινῶν ὁμοσπονδιακῶν ἱερῶν, ἀρχόντων, στρατοῦ καί ἀπό τόν 6ο αἰ. τό ἀργότερο ἑνός κοινοῦ νομίσματος.

5. Η ΘΕΣΣΑΛΙΑ

Ἐπίσης στή Θεσσαλία σχηματίστηκε μιά ὁμοσπονδία πολύ πιό δυνατή: παρά λίγο θά ἐπέβαλλε τή δομή της σέ ὁλόκληρη τήν Ἑλλάδα καί θά ἄλλαζε ἔτσι τή μοῖρα της σημαντικά. Ἡ θεσσαλική ἀριστοκρατία ἀρχικά εἶχε σχηματίσει τέσσερεις τοπικές ἑνώσεις ἤ περιοχές (τή Θεσσαλιώτιδα, τήν Πελασγιώτιδα, τήν Ἱστιαιώτιδα καί τή Φθιώτιδα). Ἀργότερα σχημάτισε μέσα στόν 8ο αἰ. ἕνα μοναδικό ὁμοσπονδιακό κράτος μέ ἕναν ἀρχηγό, τόν **ταγό**, καί τέσσερεις διοικητές τῶν περιοχῶν πού ἐξέλεγαν οἱ εὐγενεῖς. Αὐτή ἡ ὁμοσπονδία διέθετε μιά σημαντική στρατιωτική δύναμη πού τήν ἀποτελοῦσε, ὅπως εἶναι φυσικό σέ μιά χώρα μέ μεγάλη κτηνοτροφία, ἕνα ἐξαιρετικό ἱππικό. Ἔτσι ἡ Θεσσαλία γρήγορα θέλησε νά παίξη ρόλο στίς ὑποθέσεις τῆς Ἑλλάδας. Ὑπέταξε τούς μικρούς ὀρεινούς λαούς πού κατοικοῦσαν γύρω ἀπό τή θεσσαλική πεδιάδα, ὅπως ἐπίσης καί τούς λαούς πού εἶχαν σχηματίσει γύρω ἀπό τόν Μαλιακό κόλπο μιά κοινότητα πού θρησκευτικό της κέντρο ἔγινε σέ λίγο χρόνο τό ἱερό τῶν Δελφῶν. Ἀναμείχθηκε — ὅπως ἔκανε διακόσια πενήντα χρόνια ἀργότερα ἡ Μακεδονία — στήν σύγκρουση πού ξέσπασε ἀνάμε-

σα σ'αὐτή τή μικρή ὁμοσπονδία καί τήν πόλη τῆς Φωκίδας, τήν Κίρρα, πού ἀξίωνε νά ἐλέγχη τήν ὁδό πού ὁδηγοῦσε ἀπό τή θάλασσα στό δελφικό ἱερό (Α' ἱερός πόλεμος: γύρω στό 590). Ἡ Κίρρα καταστράφηκε καί τό ἔδαφός της ἀφιερώθηκε στόν Ἀπόλλωνα.

Σχεδόν τήν ἴδια ἐποχή (τέλη τοῦ 8ου αἰ. ὥς τά μέσα τοῦ 7ου), ἡ Θεσσαλία ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στόν πόλεμο στόν ὁποῖο δύο μεγάλα λιμάνια τῆς Εὐβοιας, ἡ Χαλκίδα καί ἡ Ἐρέτρια, ἀγωνίστηκαν γιά τό πλούσιο Ληλάντιο Πεδίο. Πολλές ἄλλες ἑλληνικές πόλεις ἀναμίχθηκαν ἄλλωστε σ'αὐτή τή σύγκρουση εἴτε ἐξ αἰτίας φυλετικῆς συγγενείας εἴτε ἐξ αἰτίας ἐμπορικῶν ἀνταγωνισμῶν· ἔτσι ἡ Χαλκίδα δέχθηκε βοήθεια ἀπό τή Θεσσαλία καί τή Σάμο, ἡ Ἐρέτρια ἀπό τή Μίλητο· πάντως τό θεσσαλικό ἱππικό ἔδωσε τήν ἀποφασιστική νίκη στή Χαλκίδα. Ἀλλά τό ἱππικό αὐτό δέν εἶχε τήν ὑποστήριξη ἰσχυροῦ πεζικοῦ· ὅταν οἱ ἔνδοξες ἴλες τῶν Θεσσαλῶν ἱππέων ἐπιχείρησαν νά εἰσβάλουν στή Στερεά Ἑλλάδα, τό θηβαϊκό πεζικό τούς ἔδωσε, κοντά στίς Θεσπιές, ἕνα συντριπτικό πλῆγμα (γύρω στό 540), πού, μαζί μέ μιά ἀποτυχία στά βουνά τῆς Φωκίδας, σταμάτησε γιά πολύ χρόνο τίς θεσσαλικές φιλοδοξίες. Ἔτσι τερματίστηκε ἡ πρώτη ἀπόπειρα πού ἔγινε ἀπό ἕνα μεγάλο κράτος τοῦ κέντρου νά συνενώση ὅλη τήν Ἑλλάδα σέ μιά μοναδική ὁμοσπονδία· ἀργότερα ἡ ἴδια ἡ Θεσσαλία, κατόπιν ἡ Μακεδονία, θά ἐπαναλάβουν μέ διαφορετικό βαθμό ἐπιτυχίας, αὐτό τό μεγάλο σχέδιο.

6. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕΤΑΞΥ ΠΟΛΕΩΝ. ΟΙ ΣΥΝΘΗΚΕΣ. ΟΙ ΠΡΟΞΕΝΟΙ

Μέσα σ'αὐτή τήν Ἑλλάδα, πού ταρασσόταν ἀπό πολέμους — πού ἴσως μόνο ἕνα μικρό μέρος τους γνωρίζουμε ἀπό τήν παράδοση — οἱ οἰκονομικές σχέσεις καί διάφοροι ὀργανισμοί μέ θρησκευτικό χαρακτήρα ἔπρεπε ὡστόσο νά ἀντιτάσσονται στό πνεῦμα ἑνός ἐπιθετικοῦ ἐθνικισμοῦ καί στήν ἀντιζηλία τῶν πόλεων. Ἐκτός ἀπό τίς σχέσεις πού ὑπῆρχαν ἀνάμεσα σέ μητροπόλεις καί ἀποικίες, δημιουργοῦνταν ἀναγκαστικά ἐπίσης σχέσεις πόλης μέ πόλη, κράτους μέ κράτος. Οἱ σχέσεις αὐτές εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τή σύναψη συνθηκῶν· ἡ χρήση τῆς γραφῆς ἐπέτρεψε νά διευκρινισθοῦν οἱ ὅροι τους καί νά ἐξασφαλισθῆ ἡ ἐφαρμογή τους. Οἱ παλαιότερες συνθῆκες μεταξύ ἑλληνικῶν πόλεων, πού σώζονται τά αὐθεντικά κείμενά τους, εἶναι τοῦ 5ου αἰ., ἀλλά εἶναι βέβαιο ὅτι ὑπῆρχαν παλαιότερες συνθῆκες. Ἐξ ἄλλου κανένα διεθνές ἐμπόριο δέν θά ἦταν δυνατό, ἐάν ἔμποροι καί πρέσβεις δέν ἀπελάμβαναν ὁρισμένες ἐγγυήσεις στό ἐξωτερικό. Ἀπό αὐτή τήν ἀνάγκη προῆλθε ὁ τόσο πρωτότυπος θεσμός τῶν προξένων, πού ἀποτελοῦσε ἀνάπτυξη τῶν ἀρχῶν τῆς ἀτομικῆς ἤ οἰκογενειακῆς φιλοξενίας, κοινῶν σέ πολλούς ἰνδοευρωπαϊκούς λαούς. Μιά πόλη ὅριζε σέ μιά ἄλλη πόλη ἕνα πολίτη, ἀπό τόν ὁποῖο, σέ ἀντάλλαγμα ὑλικῶν πλεονεκτημάτων ἤ τιμητικῶν τίτλων, ζητοῦσε νά χρησιμεύση ὡς πρόσωπο πού παρέχει φιλοξενία (πρό-ξενος = προστάτης τῶν ξένων) στούς ὑπηκόους της. Ὁ θεσμός αὐτός, πού ὑπῆρχε ἀσφαλῶς ἤδη τόν 6ο αἰ., ἦταν ἴσως ἀκόμη παλαιότερος.

7. ΟΙ ΑΜΦΙΚΤΥΟΝΙΕΣ

'Από τό άλλο μέρος ήταν φυσικό νά γεννηθῆ ἡ ἰδέα νά καθιερωθῆ μεταξύ γειτονικῶν ἤ συγγενῶν λαῶν μιά διαιτησία ἤ τουλάχιστον μιά ρύθμιση τῶν συγκρούσεων μεταξύ πόλεων· γι'αὐτό σχηματίστηκαν παράλληλα μέ τά κράτη-πόλεις ἤ τίς συγχρόνως πολιτικές καί στρατιωτικές ὁμοσπονδίες, ἑνώσεις μέ εἰρηνικό καί θρησκευτικό χαρακτήρα, τίς ὁποῖες ἀποτελοῦσαν πόλεις, πού οἱ ἀπεσταλμένοι τους συνέρχονταν σέ ὁρισμένες ἡμερομηνίες σ'ἕνα κοινό ἱερό. Φυσικά κάθε πόλη ἤ ὁμοσπονδία διατηροῦσε τήν ἀνεξαρτησία καί τήν αὐτονομία της. Οἱ ἑνώσεις αὐτές ἦταν οἱ **ἀμφικτυονίες** καί μέλη τους ἦταν πόλεις καί ἔθνη "πού κατοικοῦσαν γύρω" ἀπό τό ἱερό (ἀμφικτίονες ἤ ἀμφικτύονες). Ἔτσι ὁ ναός τοῦ Ποσειδῶνος στό ἀκρωτήριο τῆς Μυκάλης ἦταν τό θρησκευτικό κέντρο τῶν 'Ιώνων τῆς μικρασιατικῆς ἀκτῆς· ἡ Δῆλος τῶν 'Ιώνων τῶν Κυκλάδων· ἡ Καλαυρία (σημερινός Πόρος), μέ τόν ναό τοῦ Ποσειδῶνος, διαφόρων πόλεων γενικά τοῦ Σαρωνικοῦ κόλπου. Πιό γνωστή εἶναι ἡ ἀμφικτυονία τῶν πόλεων καί τῶν ἐθνῶν πού ἦταν κοντά στόν Μαλιακό κόλπο καί πού ἀρχικά ἔστελναν τούς ἀντιπροσώπους τους στό ἱερό τῆς Δήμητρας στήν 'Ανθήλη (Θερμοπύλες). 'Αρχικά περιοριζόταν, ὅπως φαίνεται, νά ἐπιβάλη στά μέλη της νά τηροῦν μερικές στοιχειώδεις ἀρχές τοῦ διεθνοῦς δικαίου (jus gentium), π.χ. τούς ἀπαγόρευε στόν πόλεμο νά καταστρέψουν μιά πόλη τῆς ἀμφικτυονίας ἤ νά τῆς κόψουν τό νερό.[1] Ὅσο αὐξανόταν ὁ ἀριθμός τῶν κρατῶν-μελῶν τόσο μεγάλωνε καί ἡ δραστηριότητά της. Δέν γνωρίζουμε κάτω ἀπό ποιές περιστάσεις ἡ 'Αμφικτυονία ἐπεξέτεινε τά ἐνδιαφέροντα της, γύρω στόν 7° αἰ. στό ἱερό τῶν Δελφῶν, πού ἦταν τότε σέ πλήρη ἀνάπτυξη. Τότε ἡ 'Αμφικτυονία διατήρησε τό τοπικό ἱερατεῖο του, ἀλλά ἀνέλαβε τή διοίκησή του. Δέν ἐγκαταλείφθηκε τελείως ἡ 'Ανθήλη, ἀλλά οἱ σπουδαιότερες συνεδριάσεις τῶν ἀντιπροσώπων τῆς 'Αμφικτυονίας γίνονταν ἀπό τότε στούς Δελφούς.[2] Πλασματικές συγγένειες καί μυθικές παραδόσεις χρησίμευαν πάντοτε ὡς προσχήματα καί ὡς ἰδεολογικές δικαιολογίες γιά πολιτικές ἐπιδιώξεις. Τίς συγγένειες αὐτές καί τούς μύθους ἐπικαλέστηκαν οἱ νέες πολιτικές δυνάμεις, ἡ 'Αθήνα, οἱ Βοιωτοί, οἱ Δωριεῖς τῆς Πελοποννήσου, καί ζήτησαν διαδοχικά νά προσχωρήσουν στήν 'Αμφικτυονία, πού μέ τήν προσχώρησή τους ἀπέκτησε ἀκόμη μεγαλύτερη φήμη. Τό συνέδριο τῶν 'Αμφικτυόνων πού τό ἀποτελοῦσαν ἀντιπρόσωποι τῶν ἐθνῶν τῆς 'Αμφικτυονίας σχεδόν μεταβλήθηκε σέ ἕνα δικαστήριο πού δίκαζε τίς διεθνεῖς συγκρούσεις. Κανείς λαός, καμιά πόλη τῆς 'Ελλάδος δέν μποροῦσε νά ἀδιαφορήση γιά τίς ἀποφάσεις του οὔτε νά θέτη σέ ἀμφισβήτηση τό ἠθικό του κῦρος. Τά φιλόδοξα κράτη ἐπιχείρησαν συχνά, μέ μικρότερη ἤ μεγαλύτερη ἐπιτυχία νά χρησιμοποιήσουν πρός ὄφελός τους τήν δύναμη τῆς

---

1. 'Ο Αἰσχίνης (II,115) ἀναφέρει τόν ὅρκο τῶν ἀμφικτυονικῶν πόλεων· πρβλ. παραπάνω, σ. 16 , σημ. 1.

2. Κατάλογος τῶν ἐθνῶν τῆς δελφικῆς ἀμφικτυονίας στόν 'Αρποκρατίωνα λ. 'Αμφικτυονίες (βλ. καί Θεόπομπο, FGH 115 F 63, καί 'Αναξιμένη, FGH 72 F 2).

δελφικής ἀμφικτυονίας· εἴδαμε στά προηγούμενα μέ ποιό τρόπο οἱ Θεσσαλοί, πού πάντοτε ἔπαιξαν σ'αὐτή τήν όργάνωση, ἐξ αἰτίας τῆς γεωγραφικῆς τους θέσης, ἕνα ἀποφασιστικό ρόλο, ἐπωφελήθηκαν γιά νά ἀναμιχθοῦν, ἤδη ἀπό τήν ἀρχή τοῦ 6ου αἰ., στίς ὑποθέσεις τῆς Κεντρικῆς Ἑλλάδας.

8. ΟΙ ΑΘΛΗΤΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ

Μιά ἰδέα πιό πλατιά ἀπό τήν ἰδέα μιᾶς περιορισμένης ὁμοσπονδίας βρῆκε τήν ἔκφρασή της σέ μερικά ἱερά. Οἱ γιορτές, πού τελοῦσαν οἱ ἀγρότες πού κατοικοῦσαν γύρω ἀπό τά ἱερά καί πού συνοδεύονταν, ὅπως συμβαίνει συχνά στίς ἀγροτικές τελετές, ἀπό ἀγῶνες δρόμου καί πάλης, προσείλκυσαν ἀρχικά τούς γείτονες καί ἀργότερα θεατές καί ἀθλητές ἀπό πιό μακρινά μέρη. Ἡ ἀγάπη τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων — ἴσως προελληνική κληρονομιά — στά ὁμηρικά ἔπη συγκέντρωνε τόν ἑλληνικό στρατό γύρω ἀπό τόν τάφο τοῦ Πατρόκλου ἤ τούς Φαίακες στήν ἀγορά γιά νά παρακολουθήσουν τούς ἀγῶνες δρόμου, τίς ἁρματοδρομίες, τούς ἀγῶνες πάλης, πυγμαχίας καί δίσκου. Ἡ ἴδια αὐτή ἀγάπη συγκέντρωνε τούς Ἕλληνες ἀπό ὅλο τόν ἑλληνικό κόσμο στούς Δελφούς, στόν Ἰσθμό τῆς Κορίνθου καί στή Νεμέα. Στήν Ὀλυμπία ἰδιαίτερα μιά κινητή γιορτή τοῦ θερισμοῦ, πού γιορταζόταν κάθε τέσσερα χρόνια στήν ὕπαιθρο, ἔγινε ἤδη ἀπό τόν 7ο αἰ., χάρη στήν καλή διοίκηση τῶν Ἠλείων, ὁ τόπος συναντήσεως τῶν ἀθλητῶν, τῶν δρομέων, τῶν ἡνιόχων πού ἔρχονταν ἀπό ὅλα τά μέρη τῆς Ἑλλάδας, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί τῆς Σικελίας γιά νά πάρουν μέρος σ'αὐτούς τούς ἀγῶνες, ὅπου ἀναπτυσσόταν, κοντά σέ μερικές ἀρχές πίστεως, τό πνεῦμα τῆς ἅμιλλας καί τῆς συναδελφοσύνης πού εὐνοεῖ ἡ καλῶς ἐννοούμενη ἄσκηση τῶν ἀθλημάτων.

9. Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΕΩΣ

Ἔτσι γύρω ἀπό τά Ὀλύμπια, τά Πύθια (Δελφοί), τά Ἴσθμια καί τά Νέμεα διατηρήθηκε ἕνα αἴσθημα πανελλήνιας ἀλληλεγγύης, πού ἡ κοινή καταγωγή καί γλώσσα δέν θά μποροῦσαν μόνες τους νά τό διατηρήσουν. Βέβαια τό συναίσθημα αὐτῆς τῆς ἀλληλεγγύης ἐκφράζεται ἤδη στά ὁμηρικά ἔπη, ὅπου ὡστόσο δέν ἀναφέρεται καμιά ἀπό αὐτές τίς μεγάλες γιορτές. Σέ μιά ποιητική δημιουργία, πού μερικούς αἰῶνες ἀργότερα θά γίνη μέ τόν Μέγα Ἀλέξανδρο πραγματικότητα, ὁ Ὅμηρος ὑποθέτει ὅτι ὅλα τά ἑλληνικά ἔθνη συνενώθηκαν σέ μιά ἐκστρατεία μέ κοινή στρατιωτική ἡγεσία· καί ὅσο κι ἄν εἶναι δύσκολο νά δεχθοῦμε ὅτι τά αὐθαίρετα ὀνόματα πού ὁ ποιητής δίνει στούς συμμάχους — Ἀργεῖοι, Δαναοί, Ἀχαιοί ἤ ἀκόμη πιό σαφῶς Παναχαιοί — ἀποτελοῦν ἀνάμνηση μιᾶς Ἑλλάδας ἑνωμένης στήν Μυκηναϊκή ἐποχή, πρέπει τουλάχιστον νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ ἰδέα μιᾶς ἑνώσεως ὅλων τῶν Ἑλλήνων ἦταν ἀπό ἐκεῖνες τίς ἰδέες πού τό κοινό ἀντιλαμβανόταν καί ἐκτιμοῦσε.

Ἀλλά ἤδη ἀπό τόν 7ο αἰ. ἐμφανίζονται λέξεις πού δέν εἶναι πιά δημιουργήματα τοῦ ποιητῆ, ἀλλά ὅροι καθημερινῆς χρήσεως, μερικές φορές μάλιστα ἐπί-

σημης, στούς όποίους έκφράζεται ή ένότητα τοῦ έλληνικοῦ ἔθνους.Τά όνόματα'Ελλάς, Ἕλληνες πού ἦταν άρχικά τά όνόματα μιᾶς μικρῆς όρεινῆς περιοχῆς στό ἄκρο τοῦ Μαλιακοῦ κόλπου καί τῶν κατοίκων της, χρησιμοποιήθηκαν ἴσως στήν άρχή στούς Δελφούς άπό τά μέλη τῆς άμφικτυονίας γιά νά δηλώσουν τήν όμοσπονδία τους. 'Αργότερα, ὅταν ή Δελφική 'Αμφικτυονία έπεκτάθηκε, οἱ ὅροι αὐτοί δήλωσαν ὁλόκληρη τήν 'Ελλάδα καί ὅλους τούς Ἕλληνες. 'Ο 'Ησίοδος καί ὁ 'Αρχίλοχος μιλοῦν ἤδη γιά Πανέλληνες καί στήν άρχή τοῦ 6ου αἰ. μιά έπιγραφή μαρτυρεῖ ὅτι οἱ κριτές στούς όλυμπιακούς άγῶνες όνομάζονταν 'Ελλανοδίκες (=δικαστές τῶν'Ελλήνων). Ἔτσι οἱ λέξεις 'Ελλάς καί Ἕλλην, πού ἔγιναν έθνικά όνόματα στά μεγάλα ἱερά, κάτω άπό τή διπλή έπίδραση τῆς 'Αμφικτυονίας καί τοῦ πνεύματος άλληλεγγύης τῶν άθλητικῶν άγώνων, ταυτίσθηκαν άπόλυτα ὥς σήμερα μέ τό σύνολο αὐτοῦ τοῦ λαοῦ καί τῆς χώρας του· παρά τήν πολιτική κατάτμηση τοῦ λαοῦ γιά μεγάλα χρονικά διαστήματα, οἱ λέξεις αὐτές δέν ἔπαψαν ποτέ νά δηλώνουν ὥς σήμερα τήν ταυτότητα αὐτοῦ τοῦ ἔθνους.

XV. Η ΤΥΡΑΝΝΙΔΑ

1. Η ΠΑΡΑΚΜΗ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΟΚΡΑΤΙΑΣ

Τό όλιγαρχικό καθεστώς, κάτω άπό τό όποιο ζοῦσαν οἱ ἑλληνικές πόλεις στίς ἀρχές τοῦ 6ου αἰ., δημιούργησε μιά κοινωνική ἀνισότητα καί προκάλεσε τή γενική δυσαρέσκεια. Οἱ παλιές εὐγενεῖς οἰκογένειες ἔβλεπαν μέ ἀνησυχία ἄτομα χωρίς εὐγενική καταγωγή νά πλουτίζουν ἀπό τό ἐμπόριο καί τή βιοτεχνία καί νά ἐπιδιώκουν δημόσια ἀξιώματα. Ἐξ ἄλλου αὐτή ἡ ἀριστοκρατία, πού δέν ἀνανεωνόταν, ἐξασθένουσε καί παρήκμαζε: οἱ οἰκογένειες τῶν εὐπατριδῶν ἔσβηναν· ἤδη τόν 6ο αἰ. στήν Ἀθήνα τά γένη, πού ἔπαιζαν κάποιο ρόλο στήν πολιτική ζωή τῆς πόλης, ἦταν πολύ λίγα. Αὐτή ἡ περιορισμένη ἀριστοκρατία ἦταν ἐπί πλέον διαιρημένη. Στούς ἐσωτερικούς ἀγῶνες τῆς πόλης τό πιό ἀδύνατο κόμμα ἐπιζητοῦσε φυσικά τήν ὑποστήριξη τῶν κατώτερων τάξεων, πού ἀποκτοῦσαν ἔτσι συνείδηση τῆς δυνάμεώς τους. Μέ τίς νέες συνθῆκες τῆς βιοτεχνίας καί τοῦ ὁπλισμοῦ ἡ νίκη ἀνῆκε ὅλο καί περισσότερο στούς μεγάλους στρατούς, πού μποροῦσαν νά στρατολογηθοῦν μόνο ἀπό τό πλῆθος τῶν μικρῶν κτηματιῶν, τῶν τεχνιτῶν, τῶν ἐργατῶν τῶν πόλεων καί τῶν ἀγρῶν. Ὡστόσο τά πολιτεύματα τῶν πόλεων δέν ὑπολόγιζαν αὐτή τήν ἀνατροπή τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων. Τό πλῆθος — δηλ. οἱ πολίτες τῶν κατώτερων τάξεων— δέν δέν εἶχαν τό δικαίωμα νά συμμετέχουν στήν ἀριστοκρατική "βουλή" καί νά ἐκλέγονται ἄρχοντες. Συμμετεῖχαν μόνο στίς ἀσήμαντες ἐκδηλώσεις τῆς ἀγορᾶς. Χωρίς πραγματικά πολιτικά δικαιώματα κινδύνευαν συνεχῶς νά χάσουν καί τά ἀστικά τους δικαιώματα καί ζοῦσαν κάτω ἀπό τήν ἀπειλή τῆς δουλείας, στήν ὁποία μποροῦσε νά τούς ὁδηγήση ἕνας ἀπαιτητικός δανειστής.

2. Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΔΑΣ

Μέσα στόν 7ο καί τόν 6ο αἰ. ἐξαφανίζονται σέ πολλές ἑλληνικές πόλεις τά παλαιά πολιτεύματα πού στηρίζονταν στήν ἀριστοκρατία — δηλ. στό κράτος τῶν ἀρίστων, στήν ἐξουσία τῶν εὐγενῶν — καί στήν ἀρχή τῆς ἀλληλεγγύης τοῦ γένους, καί ἀρχίζει νά ἐπικρατῆ μιά νέα νομοθεσία, πού ἀνταποκρίνεται καλύτερα στήν πραγματική κατάσταση. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή, πού ἐκδηλώθηκε μέ ἐσωτερικές ταραχές, ὑλοποιεῖται σέ μιά πρώτη φάση μέ μιά πρωτότυπη μορφή κυβερνήσεως, τήν **τυραννίδα**. Θεωρεῖται βέβαιο ὅτι τό ὄνομα τύραννος δέν εἶναι ἑλληνικό· ἴσως συσχετίζεται μέ τό ἐτρουσκικό turan=κύριος, δέσποινα καί ἡ λέξη τυραννίς βρίσκεται γιά πρώτη φορά στόν Ἀρχίλοχο (μέσα 7ου αἰ.).[1] Ἡ τυραννίδα δέν ἀντιπροσω-

1. Ἀποσπ. 22 Diehl. Πρβλ. Bengtson, Ἱστ. Ἀρχ. Ἑλλάδος σσ. 108,135 (σημ. 141).

πευε ἀρχικά καμμιά μορφή πιεστικῆς καί αὐθαίρετης διακυβερνήσεως, ἀλλά δήλωνε οὐσιαστικά τήν ἐξουσία πού ἀσκοῦσε ἕνας ἄνδρας, καί δέν στηριζόταν στήν ἀρχή τῆς "ἐλέῳ θεοῦ" μοναρχίας καί στήν κληρονομικότητα, ὅπως ἡ παλαιά βασιλεία, ἀλλά στό προσωπικό κῦρος, στήν ἀφοσίωση τῶν κατώτερων τάξεων καί σέ μιά ἰσχυρή στρατιωτική ὀργάνωση. Οἱ τύραννοι τοῦ $6^{ου}$ αἰ., κι ὅταν ἀκόμη ἀνῆκαν σέ ἀριστοκρατικές οἰκογένειες, ἦταν κατ'ἀρχήν ὑπερασπιστές τῶν δικαιωμάτων τῶν πολλῶν, τοῦ δήμου, πού τούς παρεῖχε στήν ἀρχή ἔκτακτες ἐξουσίες, τίς ὁποῖες ὅμως οἱ διάδοχοί τους συχνά καταχράσθηκαν. Πολλοί τύραννοι ἵδρυσαν ἤ διατήρησαν δημοκρατικούς θεσμούς. Ἐξ ἄλλου, ὅπως οἱ ἱδρυτές τῶν ἀποικιῶν τόν $7^{ο}$ αἰ., οἱ τύραννοι ἀντιπροσωπεύουν τό πνεῦμα τῆς πρωτοβουλίας καί τῆς περιπέτειας πού χαρακτηρίζει ἕνα νέο λαό, ὅπως ἦταν τότε οἱ Ἕλληνες, καί συχνά ἀκολουθοῦν μιά τολμηρή ἐπεκτατική πολιτική. Συγχρόνως ἐξασφαλίζουν τήν οἰκονομική ἀνάπτυξη τῶν πόλεων καί ἐργάζονται γιά τόν καλλωπισμό τους. Ἡ τυραννίδα στίς ἀρχές της εἶναι γιά τίς ἑλληνικές πόλεις μιά ἐποχή εὐημερίας καί λαμπρότητας. Πολλές ἀπό αὐτές, π.χ. ἡ Σικυώνα καί ἴσως καί ἡ Κόρινθος, δέν γνώρισαν ποτέ ξανά ἀργότερα μιά τέτοια ἐποχή ἀκμῆς.

3. Η ΤΥΡΑΝΝΙΔΑ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΝΗΣΙΑ

Δέν εἶναι καθόλου παράδοξο ὅτι συναντοῦμε τή μορφή αὐτή τῆς διακυβερνήσεως στίς περιοχές ὅπου ὁ ἑλληνισμός εἶναι περισσότερο δραστήριος καί νεωτεριστικός ἤ ἐκεῖ ὅπου ἀπειλεῖται ἀπό ἐξωτερικούς κινδύνους, δηλ. στή Μικρά Ἀσία καί τή Σικελία.

Στήν Ἰωνία ὁ Θρασύβουλος (τέλη $7^{ου}$ αἰ.),πού θεωρήθηκε ἀπό τούς μεταγενέστερους πρότυπο τυράννου, ἔσωσε τή Μίλητο ἀπό τήν λυδική κατάκτηση. Ἀντίθετα ὁ τύραννος τῆς Ἐφέσου Μέλας συνεργάστηκε μέ τούς Λυδούς καί ἔγινε γαμπρός τοῦ βασιλιᾶ τῆς Λυδίας Ἀλιάττη. Στή Σάμο ἐπιβλήθηκε ὕστερα ἀπό σκληρούς ἀγῶνες μέ τούς εὐγενεῖς γεωμόρους ἡ τυραννίδα τοῦ Δαμοτέλη, πού γρήγορα ὅμως ἀνατράπηκε (γύρω στό 600 π.Χ.). Νέα τυραννίδα ἐπέβαλε στό νησί ὁ Πολυκράτης γύρω στό 530, ὁ δυνατώτερος ἀλλά καί ἀγριώτερος ἡγεμόνας τῆς ἐποχῆς του, πού ἀγαποῦσε τήν πολυτέλεια, ἐκτέλεσε μεγάλα οἰκοδομικά ἔργα (ἔργα Πολυκράτεια: τό ὑδραγωγεῖο τοῦ Εὐπαλίνου, τό λιμάνι, τό Ἡραῖον) καί ναυπήγησε μεγάλο στόλο μέ τόν ὁποῖο ἐξουσίαζε τό Αἰγαῖο. Κατά τόν Ἡρόδοτο ὁ Πολυκράτης κατέστησε τή Σάμο "πόλιων πασέων πρώτην Ἑλληνίδων καί βαρβάρων". Ὁ Πολυκράτης ἐπιχείρησε νά ἀσκήση μιά "πολυδιάστατη" ἐξωτερική πολιτική, ἱκανή νά κρατήση τήν ἰσορροπία ἀνάμεσα στίς ἰσχυρές δυνάμεις τῆς ἐποχῆς, τήν Περσία τοῦ Καμβύση καί τήν Αἴγυπτο τοῦ Ἀμάσεως. Τελικά ἀναγκάστηκε νά ἐγκαταλείψη τόν Ἄμασι καί νά γίνη ὑπήκοος τοῦ βασιλιᾶ τῆς Περσίας. Ὡστόσο τό 522 ὁ Πέρσης σατράπης Ὀροίτης τόν συνέλαβε μέ δόλο στή Μαγνησία καί τόν σταύρωσε. Οἱ Πέρσες ἐγκατέστησαν ὡς τύραννο τόν Συλοσῶντα, ἀδελφό τοῦ Πολυκράτη.

Στή Μυτιλήνη ὁ Πιττακός, ἕνας ἀπό τούς ἑπτά σοφούς, ἀποκατέστησε τήν τάξη ὡς αἰσυμνήτης [1] — δηλ. ὡς διαιτητής καί συμφιλιωτής — μετά ἀπό ἐμφυλίους πολέμους (στάσεις) καί τίς τυραννίδες τοῦ Μελάχρου καί τοῦ Μυρσίλου. Ὁ Ἀριστοτέλης (Πολιτ. III,14,1285α,30 κ.ἑ.) χαρακτηρίζει τήν ἀρχή τῶν αἰσυμνητῶν ὡς αἱρετή τυραννίδα. Οἱ Μυτιληναῖοι ἐξέλεξαν τόν Πιττακό (γύρω στά 595) αἰσυμνήτη γιά δέκα χρόνια γιά νά ἀποκρούσουν τούς ἀριστοκράτες ἐξορίστους, πού εἶχαν ἀρχηγούς τόν Ἀντιμενίδη καί τόν ποιητή Ἀλκαῖο.

Στήν ἀπαρίθμηση αὐτή τῶν τυράννων τῶν μικρασιατικῶν καί τῶν νησιωτικῶν πόλεων μποροῦμε νά προσθέσουμε τόν Ἀμφικλῆ καί τόν Πολύτεκνο στή Χίο, τόν Ὀρτύγη στίς Ἐρυθρές, τόν Πυθαγόρα στήν Ἔφεσο, τόν Λύγδαμη στή Νάξο...

4. Η ΤΥΡΑΝΝΙΔΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Στήν ἠπειρωτική Ἑλλάδα ἡ τυραννίδα ἐπιβλήθηκε στίς πόλεις-λιμάνια τοῦ Κορινθιακοῦ κόλπου, ὅπου ἕνα μεγάλο πλῆθος ἐμπόρων, τεχνιτῶν καί ναυτικῶν μέ εὐφυεῖς καί πλούσιους ἀρχηγούς ἐξουδετέρωσε τίς παλιές εὐγενεῖς οἰκογένειες. Στήν Κόρινθο ὁ Κύψελος ἀνέτρεψε τό 657 τήν παλιά οἰκογένεια τῶν Βακχιαδῶν, πού εἶχε ἤδη χάσει τή βασιλική ἐξουσία: ἀπό τό 747 τά μέλη της γίνονταν διαδοχικά ἐτήσιοι πρυτάνεις. Τόν Κύψελο διαδέχθηκε ὁ γιός του Περίανδρος. Ἡ ἀρχαία παράδοση δέν ὑπῆρξε ὁμόφωνη στήν κρίση της γιά τόν ἄνδρα: ἄλλοι τόν θεωροῦσαν ὡς αἱμοβόρο θηρίο κι ἄλλοι ὡς ἕνα ἀπό τούς ἑπτά σοφούς. Πάντως ὁ Περίανδρος ἐργάστηκε πολύ γιά τήν ἐδαφική ἐπέκταση τῆς πόλης του καί γιά τήν ναυτική της ἀνάπτυξη. Κύρια ἐπιτεύγματά του ἦταν ἡ ὑποταγή τῆς Κέρκυρας — παλαιᾶς ἀποικίας πού εἶχε ἀνεξαρτοποιηθῆ καί πού ἀσκοῦσε σχεδόν ἀποκλειστικά τό ἐμπόριο στό Ἰόνιο πέλαγος καί στίς ἀκτές τῆς Ἠπείρου καί τῆς Ἰλλυρίας — καί ἡ ἵδρυση τῆς Ποτείδαιας — πού ἦταν τό κλειδί τῆς Χαλκιδικῆς καί τῶν δασῶν της, τόσο χρήσιμων γιά μιά πόλη πού βάσιζε τόν πλοῦτο της στή ναυτική της δύναμη.

Στή Σικυώνα ὁ Ὀρθαγόρας ἵδρυσε μιά πραγματική δυναστεία, πού ἔδωσε πέντε ἤ ἕξι τυράννους καί διήρκεσε σχεδόν ἕνα αἰώνα (670-570 περίπου). Ἡ τυραννίδα τῶν Ὀρθαγοριδῶν εἶχε γιά λαϊκή βάση τούς ἀπογόνους τῶν Ἰώνων παλιῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς.[2] Δυό πράξεις τοῦ Κλεισθένη (601-570;), ἀνηψιοῦ τοῦ Ὀρθαγόρα, δείχνουν χαρακτηριστικά αὐτή τήν ἀναδυνάμωση τοῦ παλιοῦ ἰωνικοῦ φυλετικοῦ στοιχείου: Πρῶτον ἡ κατάργηση τῆς λατρείας τοῦ Ἀδράστου, ἥρωα τῶν Δωριέων κατακτητῶν, καί ἡ ἀντικατάστασή της μέ τή λατρεία τοῦ Βοιωτοῦ ἀντιπάλου του Μελανίππου. Δεύτερο ἡ διάσπαση τοῦ παλιοῦ ἀριστοκρατικοῦ καί δωρικοῦ πλαισίου τῆς πόλης μέ τήν ἵδρυση, κοντά στίς τρεῖς δωρικές φυλές, μιᾶς τέταρτης φυλῆς πού περιέλαβε ὅλο τόν παλιό ἰωνικό πληθυσμό,[3] πού ἔγινε ἔτσι δεκτός μέ-

1. Στόν Ὅμηρο αἰσυμνήτης εἶναι ὁ διαιτητής στούς ἀγῶνες (Ὀδυσ.θ 258).
2. Wilcken, Ἀρχ. Ἑλλ. Ἱστορία, σσ.78 καί 132.
3. Κατά τόν Ἡρόδοτο V,68, ὁ Κλεισθένης μετονόμασε τίς τρεῖς δωρικές

σα στή δωρική πόλη. Ἡ νέα αὐτή δημοκρατική ὀργάνωση τῶν φυλῶν στή Σικυώνα ὑπῆρξε, ὡς ἕνα σημεῖο, τό πρότυπο τοῦ Ἀθηναίου Ἀλκμαιωνίδη Κλεισθένη, ἐγγονοῦ τοῦ ὁμώνυμου τύραννου τῆς Σικυώνας, γιά τή μεταρρύθμιση τῶν φυλῶν στήν Ἀθήνα (508/7).[1] Ἐξ ἄλλου ὁ Κλεισθένης – κι αὐτό εἶναι χαρακτηριστικό – ἀπαγόρευσε τήν ἀπαγγελία τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν – μέτρο πού στρεφόταν ἄμεσα κατά τῆς ἀριστοκρατίας καί φανέρωνε τή φιλολαϊκή ἰδεολογία τοῦ τυράννου.

Ὅπως οἱ Ὀρθαγορίδες στή Σικυώνα, ἔτσι καί στά Μέγαρα ὁ Θεαγένης παρουσιάζεται ὡς προστάτης τοῦ δήμου (γύρω στά 650)· ἡ τυραννίδα του ὑπῆρξε τό φυσικό ἀποτέλεσμα τῶν ἀγώνων τῶν ἀγροτῶν ἐναντίον τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων. Ὁ Θεαγένης ἔδωσε στούς φτωχούς γιά τροφή τά πρόβατα πού οἱ πλούσιοι ἔτρεφαν γιά τό μαλλί τους.

Στήν Ἀθήνα, μετά ἀπό μιά πρώιμη ἀποτυχημένη ἀπόπειρα τοῦ Κύλωνος (636 ἤ 632), ὁ Πεισίστρατος καί ἡ οἰκογένειά του ἐπέβαλαν τό τυραννικό καθεστώς, πού μέ διακοπές διήρκεσε πενήντα σχεδόν χρόνια (561/0-510). Ἀλλά γιά τόν Πεισίστρατο καί τό ἔργο του θά γίνη λόγος ἀναλυτικώτερα στό κεφάλαιο γιά τήν ἱστορία τῆς Ἀθήνας ὡς τούς περσικούς πολέμους.

5. Η ΤΥΡΑΝΝΙΔΑ ΣΤΗ ΔΥΣΗ

Στόν ἑλληνισμό τῆς Δύσης ἡ τυραννίδα ἐμφανίζεται ἤδη στά τέλη τοῦ 7ου αἰ. στίς νεωτεριστικές καί εὐημεροῦσες πόλεις τῆς Σικελίας, στούς Λεοντίνους (μέ τόν Παναίτιο γύρω στά 615 π.Χ.), στόν Ἀκράγαντα (μέ τόν φημισμένο γιά τήν ἀγριότητά του Φάλαρι γύρω στά 570 π.Χ.) καί ἀργότερα στή Νότια Ἰταλία, στήν Κύμη καί στή Σύβαρι. Ἀφορμή γιά τήν ἐπικράτηση τῆς τυραννίδας στή Σικελία ἔδωσε ἡ ἀπειλή τῶν Καρχηδονίων καί τῶν Ἐτρούσκων. Συχνά ἐνδιάμεσος σταθμός γιά τήν τυραννίδα ὑπῆρξε τό ἀξίωμα τοῦ στρατηγοῦ αὐτοκράτορα, δηλ. στρατηγοῦ μέ ἀπεριόριστες ἐξουσίες. Στό τέλος τοῦ 6ου καί στίς ἀρχές τοῦ 5ου αἰ., καθώς ὁ κίνδυνος ἦταν διαρκής σχεδόν ὅλες οἱ πόλεις τῆς Σικελίας καί τῆς Μεγάλης Ἑλλάδας εἶχαν τούς τυράννους τους, πού ἦταν κυρίως ἀρχηγοί στούς πολέμους: τόν Κλέανδρο, τόν Ἱπποκράτη καί τόν Γέλωνα ἡ Γέλα, τόν Θήρωνα ὁ Ἀκράγας, τόν Τήριλλο ἡ Ἱμέρα, τόν Ἀναξίλα τό Ρήγιο, τόν Τῆλο ἡ Σύβαρις, τόν Κλεινία ὁ Κρότων...

6. Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΤΗΣ ΤΥΡΑΝΝΙΔΑΣ

Ἀποτέλεσμα τῆς βαθιᾶς κρίσης τοῦ ἀριστοκρατικοῦ καθεστῶτος, ἡ τυραννίδα

φυλές, τούς Ὑλλεῖς, Δυμάνες καί Παμφύλους, καί τούς ἀποκάλεσε ἀντίστοιχα περιφρονητικά "Ὀνεάτας, Ὑάτας καί Χοιρεάτας" καί ἔδωσε στή νέα τέταρτη φυλή μέ τόν παλιό ἰωνικό πληθυσμό τό ὄνομα τῶν Ἀρχελάων.

1. Ἡ Ἀγαρίστη, θυγατέρα τοῦ τυράννου τῆς Σικυώνας Κλεισθένη, παντρεύτηκε τόν Ἀλκμαιωνίδη Μεγακλῆ (γύρω στά 575 π.Χ.). Ἀπό αὐτό τόν γάμο γεννήθηκε ὁ Ἀθηναῖος Κλεισθένης.

ὑπῆρξε ἕνας ἀποφασιστικός σταθμός στήν ἐξέλιξη πρός τή δημοκρατία. Ἡ πρώτη γενιά τῶν τυράννων ὑπῆρξε εὐεργετική καί δημιουργική: πολλοί ἀπό τούς παλαιότερους τυράννους ὑπῆρξαν μεγάλοι κυβερνῆτες, πού προκάλεσαν μέ τήν πολιτική τους οἰκονομική ἀνάπτυξη στό ἐσωτερικό καί ἐδαφική ἐπέκταση στό ἐξωτερικό.Στόλισαν τίς πόλεις τους μέ ὡραῖα οἰκοδομήματα, ναούς καί δημόσια κτίρια, καί ἔκαναν μεγάλα δημόσια ἔργα (π.χ. ὁ Πολυκράτης στή Σάμο), ἐν μέρει γιά νά καταπολεμήσουν τήν ἀνεργία. Ὑποστήριξαν τά γράμματα καί τίς τέχνες καί συναγωνίζονταν μεταξύ τους στό νά προσκαλοῦν στίς αὐλές τους ποιητές καί καλλιτέχνες. Ἀλλά ἡ ἀκμή τῆς τυραννίδας δέν διήρκεσε. Μιά δεύτερη γενιά τυράννων προσπάθησε νά παρατείνη μέ κάθε τρόπο τή ζωή τῆς αὐταρχικῆς αὐτῆς μορφῆς τῆς διακυβερνήσεως, ὅταν εἶχε πιά ἐκπληρώσει τόν ἱστορικό της προορισμό καί δέν εἶχε νά δώση τίποτα ὠφέλιμο στήν πόλη. Οἱ τύραννοι αὐτοί γίνονται γρήγορα μισητοί καί ἡ ἀνάμνησή τους ἀμαυρώνει τήν ὑστεροφημία τῶν πρώτων τυράννων πού προσέφεραν πολλά στήν κοινωνική καί πολιτική ἀνάπτυξη τῶν ἑλληνικῶν κοινωνιῶν. Τό ἑλληνικό πνεῦμα δοκίμασε μιά ἐνστικτώδη ἀπέχθεια γι'αὐτή τήν παράνομη κυβέρνηση, πού δέν ἦταν οὔτε βασιλεία, οὔτε ὀλιγαρχία οὔτε δημοκρατία. Κατά τόν Πλάτωνα "ὁ τύραννος εἶναι ἕνας λύκος"(Πολιτ. VIII, 566a). Ἔτσι θέτει τόν ἑαυτό του ἐκτός νόμου καί ὅλοι ἐπαινοῦν τόν δολοφόνο του. Οἱ πόλεις θά ψηφίσουν νόμους ἐναντίον τῆς τυραννίδας καί θά τιμήσουν τούς τυραννοκτόνους.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

4500	Ἄφιξη τῶν νεολιθικῶν ἀνθρώπων.
3500-2600	Νεολιθικός πολιτισμός (πολιτισμός τοῦ Σέσκλου).
3000-2600	Ἀκρόπολη Διμηνίου (μέ μοναρχική ἐξουσία).
2700	Μετανάστευση Μικρασιατῶν στήν Ἑλλάδα (;).
Μέσα 3ης χιλιετίας	Νεολιθικός πολιτισμός (πολιτισμός τοῦ Διμηνίου).
2600	Μετανάστευση Μικρασιατῶν στήν Κρήτη.
2600-2000	Πρωτομινωική περίοδος.
2600-2000(1950)	Ὀχυρωμένα ἀνάκτορα Αἴγινας καί Λέρνας. Ἐγκατάσταση Μικρασιατῶν στήν Ἑλλάδα.
2300-1900	Πρωτοελλαδικός πολιτισμός (Urfirniskeramik).
2200	Ἀρχή τῆς Πρωτομινωικῆς III περιόδου.
2000 περιπου	Ἀρχή τῆς Μεσομινωικῆς I περιόδου. Τά πρῶτα κρητικά ἀνάκτορα.
2000-1580	Μεσομινωική περίοδος.
1950-1900	Πρῶτο κύμα τῶν Ἑλλήνων (Ἰώνων) στήν Ἑλλάδα . Εἰσαγωγή τῶν Ἰνδοευρωπαϊκῶν θεῶν.
1900	Ἵδρυση τῆς Τροίας VI.
1900-1550	Μεσοελλαδικός πολιτισμός : Μινύειος κεραμική.
1700	Πρῶτες ἐπιδρομές τῶν Ἑλλήνων στήν Κρήτη. Καταστροφή τῶν πρώτων ἀνακτορῶν. Ἀρχή τῶν δεύτερων ἀνακτόρων.
17ος αἰώνας	Τό παλαιότερο τεῖχος τῶν Μυκηνῶν.
17ος αἰώνας	Ἀκμή τοῦ Δωρίου.
1610-1500	Ταφικοί περίβολοι τῶν Μυκηνῶν.
1580	Ἀρχή Ὑστερομινωικῆς περιόδου. Δεύτερο κύμα Ἑλλήνων (Ἀχαιῶν). Εἰσαγωγή βορείων πολιτιστικῶν στοιχείων : ἠλέκτρου-κράνη μέ δόντια ἀγριόχοίρου.
16ος αἰώνας	Νέα μεγάλη ἀκμή τοῦ Μινωικοῦ πολιτισμοῦ (Κνωσός, Φαιστός, Μάλλια).
1550 ;	Ἀρχή Ὑστεροελλαδικῆς (Μυκηναϊκῆς) περιόδου - Λακκοειδεῖς βασιλικοί τάφοι στήν Ἑλλάδα.
15ος αἰώνας	Κρήτη: Ἀκμή τῆς Κνωσοῦ. Ἀνακτορικός ρυθμός.
1510 περίπου	Ιο παλαιότεροι θολωτοί τάφοι στήν Ελλάδα.
15ος αἰώνας	Τά παλαιότερα ἔπη (;;). Ἐφεύρεση τῆς γραμμικῆς γραφῆς Β.

15os-13os αἰ.	Συνοικισμός τῆς Ἀθήνας.
15os-13os αἰ.	Ἡ ἐποχή τῆς μεγαλύτερης ἀκμῆς τῶν Μυκηνῶν.
1400	Πτώση τῆς Μινωικῆς θαλασσοκρατίας - Οἱ Ἀχαιοί καταλαμβάνουν τήν Κρήτη. Καταστροφή τῆς Κνωσοῦ.
14os και 13os αἰ.	Ἡ μεγαλύτερη ἀκμή τῆς Μυκηναϊκῆς τέχνης.
14os και 13os αἰ.	Μυκηναϊκή ἐπέκταση (Ras Schamra, Minet el Beida, Βύβλος
14os αἰώνας	Οἱ Ἀχαιοί καταλαμβάνουν τή Ρόδο, τήν Παμφυλία, τήν Κύπρο.
	Ἵδρυση Μιλήτου καί Κολοφῶνος.
	Ἀνάπτυξη τοῦ ἀχαϊκοῦ ναυτικοῦ. Ἐμπόριο μέ τήν Αἴγυπτο.
Μεσα 14ου αἰ.	Οἱ Ahhijawa στίς χιττιτικές πινακίδες.
1350 περίπου	Τό νεώτερο τεῖχος τῶν Μυκηνῶν.
	Ὁ Θησαυρός τοῦ Ἀτρέως- ἡ Πύλη τῶν Λεόντων.
13os αἰώνας	Μετανάστευση τῶν Ἰλλυριῶν στήν Ἰλλυρία.
13os αἰώνας(τέλος)	Τά τελευταῖα μεγάλα κτίσματα στήν ἀκρόπολη τῆς Τίρυνθας. Νέες ὀχυρώσεις στήν Πελοπόννησο καί στήν Ἀττική.
Μετά τό 1230	Νέες ἐπικές δημιουργίες.
Τέλος 13ου αἰώνα	Πήλινες πινακίδες τῆς Πύλου - Καταστροφή τῆς Πύλου.
1200 περίπ.(1225;)	Καταστροφή τῆς Τροίας VIIA ἀπό πυρκαγιά (=ἅλωση τῆς Τροίας ἀπό τούς Ἕλληνες ;;).
	Διάλυση τοῦ μεγάλου Χιττιτικοῦ κράτους.
12os αἰώνας	Καταστροφή τῶν Μυκηνῶν καί τοῦ πολιτισμοῦ τῶν Μυκηναϊκῶν ἀκροπόλεων. Ἐξαφάνιση τῆς γραφῆς [;;;].
1200 περίπου	Τρίτο κύμα τῶν Ἑλλήνων (Δωριέων, Θεσσαλῶν, ΒΔ φύλων)
1100-900	Ἀρχή τῆς ἐποχῆς τοῦ σιδήρου στήν Ἑλλαδα - Πρωτογεωμετρικός ρυθμός.
1100-800 περίπ.	Πρῶτος ἀποικισμός Δυτ. Μικρᾶς Ἀσίας (Ἴωνες, Αἰολεῖς καί Δωριεῖς).
1000 περίπου	Ἡ παλαιότερη λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος στή Δῆλο.
1000 περίπου ;;	Οἱ πρῶτοι Ἐτροῦσκοι ἔρχονται στήν Ἰταλία.
1000-800	Ἀκμή τῶν Φοινικικῶν πόλεων.
10os η 9os αι.	Εἰσαγωγή τοῦ φοινικικοῦ ἀλφαβήτου στήν Ἑλλάδα.
900-750	Γεωμετρικός ρυθμός.
900-775 περίπου	Διάσπαση τῶν "γενῶν".
9os αἰώνας-τέλος	Τά πρῶτα πολεμικά πλοῖα.
9os αἰώνας	Ὁμηρικά ἔπη : Σύνθεση τῆς Ἰλιάδας.
850-800	Ἵδρυση τῆς Σπάρτης (συνοικισμός).

800-750	Ἡ "μεγάλη ρήτρα" τῆς Σπάρτης.
800 περίπου	Δημιουργία τῶν πόλεων-κρατῶν.
800 περίπου	Τό παλαιότερο Ἡραῖο τῆς Σάμου.
Μεσα 8ου αἰώνα	Ὁμηρικά ἔπη : Σύνθεση τῆς Ὀδύσσειας.
8ος αἰώνας (;)	Μετάβαση ἀπό τή μοναρχία στήν ἀριστοκρατία.
8ος αἰώνας	Ὁλοκληρώνεται ἡ ἑνοποίηση τῆς Ἀττικῆς.
8ος αἰώνας	Ἱδρύεται ἡ θεσσαλική τετραρχία.
776	Ἀρχή τῶν Ὀλυμπιάδων καί τοῦ καταλόγου τῶν Ὀλυμπιονικῶν.
754/3	Ἀρχή τοῦ καταλόγου τῶν ἐφόρων στή Σπάρτη.
750 περίπου	Ἀρχή Δευτέρου ἀποικισμοῦ. (Κύμη Ν. Ἰταλιας - Σινώπη, Τραπεζοῦς).
747-647	Οἱ Βακχιάδες ἀποκτοῦν τήν ἐξουσία στήν Κόρινθο.
736;-720;	Πρῶτος Μεσσηνιακός πόλεμος.
720 περίπου	Ἵδρυση τοῦ αἰολικοῦ Ἰλίου (Τροίας VIII).
711	Πρώτη μαρτυρία τῶν Ἰώνων [Iamani] σέ ἀσσυριακές πηγές.
700 περίπου	Δημιουργία τοῦ σώματος τῶν ὁπλιτῶν.
700 περίπου	Ὁ Ἡσίοδος.
7ος αἰώνας	Τά παλαιότερα ἐμπορικά πλοῖα. Ἀγροτική κρίση καί συγκέντρωση πλούτου. Γέννηση ἐμπορικῆς οἰκονομίας καί δημιουργία κινητῆς περιουσίας.
7ος αἰώνας	"Ανατολίζων" ρυθμός.
7ος αι. (ἀρχές)	Ἀρχή τῆς ἰωνικῆς Ἀμφικτυονίας.
7ος αι. (ἀρχές)	Οἱ Μακεδόνες ἐπεκτείνονται στήν πεδιάδα τοῦ Ἁλιάκμονος.
7ος αι. (α' μισό)	Ληλάντιος πόλεμος.
680	Τά πρῶτα λυδικά νομίσματα.
675 περίπου	Ἐπιδρομές τῶν Κιμμερίων στή Μ. Ἀσία.
670	Τά πρῶτα ἰωνικά νομίσματα.
683/2	Ἀρχή καταλόγου Ἀθηναίων [ἐτησίων] ἀρχόντων.
Μέσα 7ου αἰώνα	Ὁ Φείδων τύραννος στό Ἄργος.
669	Ὁ Φείδων νικᾶ τούς Σπαρτιάτες στίς Ὑσιές.
664 ;;	Πρώτη ναυμαχία μεταξύ Ἑλλήνων (Κορινθίων και Κερκυραίων).
657 περίπ.-584	Οἱ Κυψελίδες τύραννοι στήν Κόρινθο.
Μεσα 7ου αιωνα	Ἵδρυση Ναυκρατίδος.
650;;-620;;	Δεύτερος Μεσσηνιακός πόλεμος. Τυρταῖος.
640	Ὁ Κύλων Ὀλυμπιονίκης.

636 ἢ 632	Πραξικόπημα τοῦ Κύλωνος.
624	Νομοθεσία Δράκοντος.
612 (;)	Οἱ Αθηναῖοι καταλαμβάνουν τή Σαλαμίνα.
7ος αἰ.-τέλος	Τά πρῶτα αἰγινητικά νομίσματα. Ἀρχές ἀναπτύξεως μεγάλου ἰωνικοῦ ἐμπορίου. Αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἑκτημορίων στήν Ἀθήνα.
601-570	Ὁ Κλεισθένης τύραννος τῆς Σικυῶνος.
600 περίπου	Ἵδρυση Μασσαλίας - Ὁ Περίανδρος τύραννος στήν Κόρινθο.
600	Τό νέο Ἡραῖο τῆς Ὀλυμπίας.
6ος αἰώνας	Μελανόμορφος ρυθμός.
6ος αἰώνας	Ἵδρυση τῆς Πελοποννησιακῆς συμμαχίας.
590	Τέλος πρώτου ἱεροῦ πολέμου. Αὐτονομία τῶν Δελφῶν.
594/3	Νομοθεσία Σόλωνος. Εἰσαγωγή τοῦ εὐβοϊκοῦ συστήματος στήν Ἀθήνα [;;;].
585	Ὁ Θαλῆς προβλέπει τήν Ἔκλειψη τοῦ ἡλίου.
582-580	Ὁ Δαμασίας ἄρχων στήν Ἀθήνα.
580	Οἱ Ἠλεῖοι καταλαμβάνουν τήν Ὀλυμπία.
566	Ἵδρυση τῶν "μεγάλων Παναθηναίων".
561	Ὁ Πεισίστρατος τύραννος.
Μεσα 5ου αἰ.	Ἡ Σπάρτη αὐτοπεριορίζεται.
550 περίπου	Ναυπηγοῦνται οἱ παλαιότερες τριήρεις ἀπό τόν Ἀμυνοκλῆ τόν Κορίνθιο.
548	Πυρκαϊά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στούς Δελφούς.
547	Ο Κῦρος νικᾶ τόν Κροῖσο καί διαλύει τό λυδικό κράτος.
Μετά τό 547	Ο Κῦρος ὑποτάσσει τούς Ἕλληνες τῆς Μ. Ασίας.
545-524	Ὁ Λύγδαμις τύραννος τῆς Νάξου.
540 περίπου	Ναυμαχία Ἀλαλίας.
532-522	Ὁ Πολυκράτης τύραννος τῆς Σάμου.
528/7	Ὁ Ἵππαρχος καί ὁ Ἱππίας διαδέχονται τόν Πεισίστρατο.
522 περίπου	Θάνατος τοῦ τυράννου τῆς Σάμου Πολυκράτη.
522	Ὁ Δαρεῖος Α΄ βασιλεύς τῶν Περσῶν.
514	Δολοφονία Ἱππάρχου. Ἐξορία τῶν Ἀλκμεωνιδῶν.
514	Οἱ Ἀλκμεωνίδες ἀνοικοδομοῦν τό ναό τοῦ Ἀπόλλωνος στούς Δελφούς.
513/2	Ἐκστρατεία τοῦ Δαρείου στή Σκυθία.
511/10	Καταστροφή τῆς Συβάρεως ἀπό τόν Κρότωνα.

510	Ἐκδίωξη τοῦ Ἱππία.
508/7	Μεταρρύθμιση τοῦ Κλεισθένη στὴν Ἀθήνα.
506	Οἱ Ἀθηναῖοι νικοῦν τοὺς Βοιωτοὺς καὶ τοὺς Χαλκιδεῖς.
	Ἵδρυση τῆς παλαιότερης ἀθηναϊκῆς ἀποικίας.
501/500	Δημιουργία τοῦ θεσμοῦ τῶν στρατηγῶν στὴν Ἀθήνα.
500 η 499-494	Ἰωνικὴ Ἐπανάσταση.
498	Οἱ Ἴωνες καταλαμβάνουν τὶς Σάρδεις.
496/5	Ὁ Πεισιστρατίδης[:] Ἵππαρχος Χάρμου ἄρχων στὴν Ἀθήνα.
495 ;	Ἧττα τῶν Ἑλλήνων στὴ Λάδη.
494	Καταστροφὴ τῆς Μιλήτου.
494;;	Ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Κλεομένης νικᾶ τοὺς Ἀργείους στὴ Σηπεία.
493/2	Ὁ Θεμιστοκλῆς ἄρχων στὴν Ἀθήνα.
492	Ἐκστρατεία τοῦ Μαρδονίου στὴ Θράκη.
490	Ἐκστρατεία τοῦ Δάτιδος καὶ Ἀρταφέρνη.
490 (Σεπτέμβριος)	Μάχη Μαραθῶνος.
489	Ἐκστρατεία τοῦ Μιλτιάδη στὴν Πάρο.
488;	Θάνατος τοῦ Κλεομένη. Ὁ Λεωνίδας βασιλεὺς τῆς Σπάρτης.
488/7	Πόλεμος Ἀθήνας καὶ Αἴγινας.
488/7	Πρώτη ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου τοῦ ὀστρακισμοῦ (Ἵππαρχος Χάρμου).
487/6	Οἱ ἄρχοντες ἐκλέγονται μὲ κλήρωση στὴν Ἀθήνα.
	Ἐνίσχυση τῶν ἐξουσιῶν τῶν στρατηγῶν.
486	Θάνατος Δαρείου. Ξέρξης (486-465).
486	Εἰσαγωγὴ τῆς κωμωδίας στὰ "Διονύσια τὰ ἐν ἄστει".
483 κέ.	Περσικὲς προετοιμασίες γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἐκστρατεία.
483/2	Ἀνακάλυψη νέου μεταλλείου στὸ Λαύριο.
	Ὀστρακισμὸς Ἀριστείδη.
482/1	Ναυπήγηση τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου.
481	Γενικὴ εἰρήνη μεταξὺ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων.
480	Ἐκστρατεία τοῦ Ξέρξη.
480 θέρος	Ἀρτεμίσιον, Θερμοπύλαι.
480 τέλη Σεπτ.	Σαλαμίς.
480 ;	Ἧττα τῶν Καρχηδονίων στὴν Ἱμέρα.
479 θέρος	Ἐπανάσταση στὴ Βαβυλώνα.
479 φθινοπωρο	Μάχες Πλαταιῶν καὶ Μυκάλης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ